

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ,
РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

ТАФАККУР

1/2003

100

*Ҳаёт шаробидан бир қултум ютай,
Дамлар ганиматдир, умрзоқ соқий!
Қуёш-ку фалакда кезиб юрибди,
Умримиз боқийдир, умримиз боқий!*

Ғафур Ғулом

ЈАҲОН КЕНГ...

Кейинги йиллар дунёда нима бўляпти ўзи? Қаёққа қараманг — уруш-тўполон, кўпорувчилик, босқини бузғункорлик! Гоҳ кетмакет самолёт қулаган, гоҳ шаҳру кентлар ёнғин гирдобиди, гоҳ беомон селу кўчки, портлов, зилзилаю бало-баттар! Булари етмагандек, одам боласи бир-бирининг қонига ташна, бир-бирининг этини егани еган! Боз устига, номларига тил келишмайдиған ҳар хил дардлар, касалликлар... Хуллас, тинчлик йўқ, хотиржамлик йўқолган. Бу ёқда эса турли-туман башоратгўйларнинг оғзи тинмайди: охирзамон яқин, фалон куни қиёмат-қойим бўлади, дунёни ер ютади, сув босади, қуёш портлаб кетади, осмоний кучлар жунбуш уряпти, жин кўзадан чиқди, инсон худонинг қаҳрига учради ва ҳоказо.

Чиндан ҳам, нима бўляпти ўзи дунёга? Наҳотки, инсон бу рубъи масқунда шу қадар ожиз, чорасиз, танҳо? Наҳотки, эртанги кунни бутунлай зулмат қоплаган, игнанинг учидек ҳам умид шўьласи қолмаган бўлса? Ўзингизни босинг, жаноблар! Биз бу ниятда дунёга келмаганмиз. Бизни худойим бундай қасд билан яратмаган. Дардини берган давосини ҳам берар. “Кенгга — кенг дунё” дейдилар. Шоиримиз билиб айтган: “Феълингизни кенгрок қилинг, домлажон, кўзингизга кўрингайдир кенг жаҳон!”

Жаҳон кенг. Кенг жаҳонда галваю гафво мўл бўлмоғи ҳам табиий. Қолаверса, оқсоч мозий бу каби сердолға замонларни кам кўрмагандирки, донолар унга “тарихнинг тигиз паллалари” деб ном берган. Бинобарин, “Азизим, дунёга бевақт келибмиз!” дея надомат чекмоққа шошилмаган маъқул. Шукр, шу камтарин умримизда оламжаҳон нарсани кўрдик-кўряпмиз, билдик-бияпмиз. Насиб қилгани-да! Худо берган етмиш-саксон йиллик фурсат дунёдан паққос беҳабар, қора гафистда, темир деворлар ичида ёлғон-яшиқлар билан ўтиб кетмоғи ҳеч гап эмасди. Дарвоқе, умримизнинг талай қисми шу тахлит кечди десак ҳам бўлади. Сунъий юлдузлар “абадий” порлағувчи олис пойтахтда аҳён-аҳён бағоят тарихий маъракалар ўтказиб туриларди, аҳён-аҳёнда мункиллаб, аллақачон эси оғиб қолган бирор “бюро сьзоси” бизни ташлаб кетарди, аҳён-аҳёнда гадойтопмас бир қишлоқдаги назарногир дўкончанинг ноинсоф сотувчиси шўрлик харидорнинг ҳақидан беш тийингина уриб қолиб, оламга фош этиларди... Бас, қолган бари жойида, сув қуйгандек жимжит эди.

Биз билган дунё шундай эди. Чунки бу дунёдан беҳабар эдик. Ўртадаги девор қуладию дунё очилиб кетди. Энди, зарур келганда, лоф бўлса ҳам, Эски Жўвадаги сомсапознинг тандирда қўли куйиб қолганию не сабабдан бу ҳол рўй бергани ёки олис Рио-де-Жанейродаги чала ўлик — кўп йиллик уйқуда ётган кампир арининг гингиллашидан бир чучкириб кўзини очгани — ўша соатда оламга ошкор бўлади.

Бугун дунёда сир дегани қолмади. Бу ҳолни ахборот бўрони, глобаллашув жараёни ҳам дейдилар. Бировга ёқар, бировга ёқмас, замоннинг ҳукми шу. Албатта, бу хуш-нохуш хабарлар инсонга бевосита бўлмаса, билвосита таъсир қилмоғи турган гап. Кўнигда бесаранжомлик кўзгайди. Начора, ерўғ дунё ўзи бесаранжом. Тинч-фароғат дунёси эса ҳар банданинг олдиди...

Замонга ҳеч вақо бўлгани ҳам, уни ҳеч жин ургани ҳам йўқ. Урган бўлса, ўша жинни кўзадан чиқарган — ўзимиз, уни ичимиздаги иблисга хизматкор қилиб қўйган ҳам ўзимиз! Инсон ана шу ҳақиқатни тан олиб, зарур ҳулосалар чиқарса... самолёт камрок қулайди, уруш-жанжаллар барҳам топади, табиий офатлар ҳам писанд бўлмай қолади...

Кўп йил ўлим ҳолатида ётган кампирнинг бир чучкириб ҳаётга қайтгани эса, истанг-истаманг, хуш хабар, умидбахш хабар, нима дедингиз?..

Эрмат *Ашқ*

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Мухсин АШУРОВ
Ҳалим БОБОЕВ
Хуршид ДАВРОН
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бадий муҳаррир)
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Баҳодир ЗОКИР
(масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайридин СУЛТОН
Нурислом ТҶУХЛИЕВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
Абдураҳим ЭРҚАЕВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИВОЙ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси давлат
Матбуот кўмитасида 00124-рақам
билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол,
кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун
муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда манба
қайд этилиши шарт.

Манзилмиз: 700047, Тошкент шаҳри,
Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68
139-05-19
139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг
компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмаханаси. 700029, Тошкент
шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2002 йил 18 ноябрь куни босмахонага
топширилди. Қоғоз бичими 70×100 1/16,
8 босма тобок. 4211-бўйртма.
Нашр адади 8000 нуска.

Журнални Аброр Ботиров
сахифалаган.

Ушбу сонда Фарход Қурбонбоев ва
Машраб Нуринбоев олган суратлардан
фойдаланилди.

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Озод ШАРАФИДДИНОВ. Мустақиллик меъмори.....4

ХАЗИНА

Беш юз йиллик қомус.....24

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Кўчқор ХОНАЗАРОВ. Янги тараққиёт палласи.....26
Ўткир САФОЕВ. Ўзи — ҳақиқат, “мен”и — қадрият....30

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Дониёр ОБИДОВ. Бирлаштирувчи куч.....36

ШАРҚУ ФАРЪ ФАЛСАФАСИ

Анвар ЧОРИЕВ. Билишнинг пойдевори.....40

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

ФАХРИЁР. Бепоёндин умрнинг дашти.....46

SAHI FALARIDA

САҲИФАЛАРИДА

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Маъруф ЖАЛИЛ. Ҳар кимнинг ўз йўли бор.....52

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Дармонжон ҚУРЁЗОВА. Ўрта Осиё Третьякови.....58

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Фафур ФУЛОМ. Ҳасан Кайфий.....64
Омон МУХТОР. Йигирманчи аср Насриддини.....64

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Исомиддин ЭРБЎТАЕВ. Мустақиллик комусининг яратилиши.....110
Улугбек ИДИРОВ. Демократия — унутилган соҳилми?.....112
Шоислом АКМАЛОВ. Барқарорлик шартлари.....113
Феруза МАҲМУДОВА. Чеховдан қолган “милтиқ”.....114
Шухрат КЎЧИМОВ. Қонунлар талқини..115
Оллоназар БОБОЁРОВ. Муроси мадора.....117
Адолат РАҲМОНҚУЛОВА. Мудҳиш кўчирма оқибатлари.....118
Гулнора МАНСУРОВА. Тил инсонни яратади.....119
Мархабо ҚЎЧҚОРОВА. Чўлпон ва Камю эсселарида рамз.....121
Сайёра ХОЛМИРЗАЕВА. Бадиий шартлилик мевалари.....123
Салима МИРЗАЕВА. Гўрўғли қачон ўлади?.....124
Ансориддин ИБРОҲИМОВ. Бобурнинг филбони бўлганми?.....125
Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни.....127

НАСР ЖАВОҲИРЛАРИ

Стефан ЦВЕЙГ. Бир умрнинг заволи...80

ИҚТИСОДИЙ ТАФАККУР

Баҳодир ХОРАЗМИЙ. Фикрлаб яшаш саодати.....94

«ТАФАККУР» ТАБАССУМИ

Ҳазиломуз комус ёхуд буюклар истеҳзоси.....100

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Озод ШАРАФИДДИНОВ

MUSTAQILLIK ME'MORI

*Президент Ислам КАРИМОВ
сиймосига чизгилар*

Мени олий унвон билан мукофотлаш тўғрисидаги фармон эълон қилиниши биланоқ журналистлар “Қалбингиздан қандай ҳислар кечмоқда?” деб савол беришди. Савол бир оз риторик руҳда эди — унинг жавоби олдиндан маълум. Ўзингиз ўйланг, Ватанининг энг олий мукофотига сазовор бўлган одам қалбида қувончу шодлиқдан, мамнунияту ифтихордан бошқа яна қандай ҳислар бўлиши мумкин? Менинг ҳам бошим осмонга етди, албатта. Фақат менгина эмас, бутун оиламиз, қариндош-уруғлар, дўсту биродарлар, шогирдлар биргаликда қувондик, Президентимиздан чексиз миннатдор бўлдик.

Тўғрисини айтсам, бу мукофот мен учун мутлақо қутилмаган бир неъмат эди. Бундай ишлар одатда аввалдан овоза қилинмайди, лекин шундай бўлса-да, барибир, шабадаси сезилиб қолади — мукофотга лозим кўрилган одамни бирор ташкилот тавсия этади, унинг тўғрисида анчамунча ҳужжатлар йиғилади. Аммо мени ҳеч ким ҳеч нарсага тавсия этгани ҳам йўқ, менга тегишли бирон бир ҳужжат ҳам тайёрланмади. Унвон тўғрисида мен фармон телевизорда ўқилишидан ярим соатгина олдин эшитдим ва ҳангманг бўлиб қолдим... Воқеанинг тафсилотини Мустақиллик майдонидан байрам томошасини кўриб, чиқиб келаётганимизда Президентнинг Давлат маслаҳатчиси Хайриддин Султонов айтиб берди.

— Сизни мукофотлаш фикри шахсан Президентнинг ўзларидан чиқди. Давлат мукофотларига тавсия этиш комиссиясининг йиғилишида сизнинг саломатлигингизни сўраб-суриштирганларидан кейин “Домлага Қаҳрамонлик унвонини берсак, нима дейсизлар?” деб сўрадилар. Биз “Қандоқ бўларкан, яқинда орден олган эдилар”, дедик. “Бир гал қоидадан чекинсак, ҳеч нарса қилмас”, дедилар Президент.

Бу гапни эшитиб қувончимга яна қувонч қўшилди. Бу улуг инсоннинг саховатпешалиги, бағрикенглиги, одамларга ғамхўрлиги беқиёс эканига яна бир марта амин бўлдим. Бутун вужудим қувончга тўла эди-ю, лекин кўнглимнинг бир чеккасида бир ўй ўқтин-ўқтин ғимирлаб кўярди: “Нега мен? Мендан муносиброқлар ҳам бор-ку! Мен ҳали бу унвонга лойиқ хизмат қилиб улгурганим йўқ. Нечук Президент менинг камтарин хиз-

матимни бу қадар юксак баҳолади? Нима бу — омадимнинг чопгани, толенинг кулиб боққаними?”

Саволлар... саволлар... Ҳарчанд ўйлаган билан тагига етиб бўлмасди.

Мақтанишга йўймайсиз-у, мухтарам ўқувчим, мустақиллик йилларида мен Президентимизнинг диққат-эътиборини, ғамхўрлигини мунтазам равишда сезиб келмоқдаман. Зарур топган чоғларида мени ҳузурларидаги баъзи бир муҳим мажлисларга таклиф қиладилар, бетоблик пайтларимда вакилларини юбориб ҳолимдан хабар оладилар, мақолаларимни ўқиб фикр-мулоҳазаларини айтадилар. Давлат ишлари билан ҳар қанча банд бўлишларига қарамай, назаримда, у киши мени муттасил кузатиб тургандек туюлади. Бундай эътибор менга жуда катта кучкуват беради, бамисоли қанот бағишлайди. Президентнинг назарига тушиш — халқнинг назарига тушиш билан баробар. Айниқса, ёш улғайган бир даврда бундай эътиборга эришиш — зўр бахт. Шунинг учун журналистлар баъзан “Мустақиллик шахсан сизга нима берди?” деб сўраб қолишса, “Мен ўзимнинг юртимга, халқимга керак эканимни, янги Ўзбекистонни барпо этишда менинг ҳам ўрним борлигини теран ҳис қилдим”, деб жавоб бераман. Лекин, барибир, яна ўша савол кўндаланг бўлаверади: наҳотки, бу марҳаматлар, диққату эътибор, ғамхўрликларга ўзимнинг қай бир сифатларим туфайлигина сазовор бўлаётган бўлсам? Ахир, мен оддий бир зиёлиман, қандайдир фавқуллоҳда сифатларим ҳам йўқ... Бу тўғрида ўйлаганим сари бир тўхтамга келаман — ҳа, гап менинг ўзимдагина эмас. Албатта, менда ҳам қандайдир ижобий сифатлар бўлса керак, лекин улар мен кўраётган иззат-икромлар учун кифоя қиладими? Йўқ, бу ўринда гап Президентнинг муносабатида, унинг табиатида, бағрикенглигида. Назаримда, унинг менга бўлган эътибори жонажон Ватанига — Ўзбекистонга, унинг халқига бўлган улкан муҳаббатидан бир учкун бўлса ажаб эмас. Ислом Абдуғаниевич кўпгина йиғинларда, анжуманларда тез-тез “Барчангизни бағримга босаман” ёки “Ўзбекистоннинг ҳамма болалари — менинг фарзандларим” деган гапларни айтади. Менимча, бу сўзлар шунчаки лутфкор иборалар эмас, балки улкан юрак тубидан отилиб чиққан самимий дил изҳорларидир. Жисмонан имкони бўлганда, Президент чиндан-да ҳаммани бағрига босар, бирон одамдан саховатини дариг тутмаган бўлар эди.

Мен Ислом Каримовнинг асарларини ўқиб, унинг турли вазиятлардаги феъл-атворини кузатиб, қилган ишларини кўриб шундай хулосага келдимки, бу инсон ҳеч қандай қолипни тан

олмайди, ҳар қандай вазиятда самимийлигини сақлаб қолишга интилади, расмиятчиликни жинидан бадтар ёмон кўради ва ҳар қандай шароитда ҳам инсоний мантиқ асосида фикр юритиб иш тутишга одатланган. У ниҳоятда заковатли, зеҳни ўткир, ҳар қандай чигал муаммонинг ҳам туб моҳиятини кўра билади. Хуллас, улкан сиёсатчи учун зарур бўлган барча ноёб фазилатларга эга. Буларнинг ёнига жасурлик ва дадиллик қўшилиб, уни бениҳоя қатъиятли инсонга айлантирган. Айни чоқда, одамларнинг табиатини яхши ҳис қиладиган, уларга ишонадиган, улардаги яширин куч ва имкониятларни кашф эта оладиган раҳбар.

Яхшиси, мен Юртбошимиз ҳақида билганларим ва ўйлаганларимдан бир шингил гапириб берай, эҳтимол, сиз ҳам фикрларимга қўшиларсиз ва мен билан бирга Оллоҳ таоло ўзбек халқига ҳар жиҳатдан муносиб Йўлбошчи ато этганига қувонарсиз.

Саксонинчи йилларнинг охирларида умримда биринчи марта мен вилоят партия конференциясида вакил сифатида иштирок этдим. Ўша кезларда мамлакатда ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий аҳвол анча ночор эди, лекин шунга қарамай, конференция жуда катта дабдаба билан ўтди. Мажлис зали ҳар хил шиорлар ва хитоблар билан безатилган, фойеда эса турли ноз-неъматлар, тансиқ таомлар ҳайрон қоларли даражада арзон нарҳда сотилиб турди. Конференция бир кун давом этдими ёки икки кунга чўзилдими — ҳозир аниқ эсимда йўқ. Нима бўлганда ҳам, мен илгари ҳеч қачон бунақа зерикарли, бунақа диққинафас йиғинни кўрмаган эдим. Анжуман олдиндан белгилаб қўйилган қатъий тартиб асосида ўтди: мажлис очилди, ҳайъат сайланди, регламент белгиланди, маъруза ва қўшимча маърузалар ўқилди, кейин музокара бошланди. Аммо маърузалар ҳам, нутқлар ҳам бир-бирига ўхшаш адоқсиз такрорлардан, ҳамду санолардан иборат эди. Уларнинг биронтасида жонли фикр, кишини ҳаяжонга соладиган бирор жиддий мулоҳаза йўқ эди. Шундай таассурот туғилардики, бу нутқларнинг ҳаммасини конференциядан олдин кимдир кўздан ўтказиб, бир хил қолипга солган, “ғадир-будир” жойларини тарашлаб, силлиқлаб қўйгандай эди. Нотиклар ўзининг итоатли ва интизомли вакил эканини намойиш этиб, гўё оламшумул муаммони ҳал қилиб ташлаган одамдай виқор билан минбардан тушиб кетарди. Бунақа мажлисда соатлаб қадалиб ўтириш

кони азоб эди. Аммо чидамоқ керак — мажлисни ташлаб чиқиб кетиб бўлмайди, “партия интизоми” деган гап бор, бунақа шаклоклик учун суробингизни тўғрилаб қўядилар. Қўйингки, шу аҳволда бир амаллаб конференциянинг охирига ҳам етиб келдик. Вилоят партия қўмитасини сайлашга киришилди. “Сайлаш” деяпман-у, лекин шўро замонида ҳар қандай сайлов номигагина ўтказилар, аслида, керакли одамлар керакли жойга тайинлаб қўяқолинар эди. Вакиллар эса шунчаки расмият учун қўлларини кўтариб ёки тушириб “сайлов”да иштирок этарди. Мажлисда ўтириб ўзимга ўзим ачиниб кетдим, бутун вужудимда бу ўйинларга қарши норозилик уйғонди. Ҳадемай норозилигимни ифодалашга қулай баҳона ҳам топилди. Вилоят қўмитасига номзодлар рўйхати тарқатилди. Назаримда, рўйхат бирёклама тузилгандай кўринди. Қўлимни кўтариб сўз сўрадим. Мажлисни олиб бораётган мутасадди энсаси қотиб, жеркигандек:

— Ҳа, нима гапингиз бор? — деди.

— Рўйхатга биронта ҳам ёзувчи ёки олим киритилмабди. Мен қуйидагиларни рўйхатга қўшишни таклиф қиламан... — шундай деб уч ёзувчининг номини айтдим.

— Тартибни биласизми ўзи? — деди мутасадди. — Ҳозиргина рўйхат остига чизиқ тортилсин, деб ўзингиз ҳам қўл кўтардингиз. Чизиқ тортилгандан кейин, тамом, унга ҳеч кимни қўшиб бўлмайди. Бундан ташқари, вилоят қўмитаси сизнинг илмий кенгашингиз эмас...

— Мен ҳам шуни айтяпман-да, — дедим ўжарлигим тутиб. — Ҳолбуки, қўмита илмий кенгаш даражасида ва ҳатто ундан ҳам юқорироқ даражада бўлиши керак. Менга сўз беринг, далилларимни айтай...

Даҳанаки жангимиз одамларнинг эътиборини тортди — ҳамма сергакланиб, гап нима билан тугашини кута бошлади. Раис ҳам мени ўз жойимга ўтказиб қўйиш учун оғиз жуфтлади. Шу пайт ҳайъатда ўтирган бир одам луқма ташлади:

— Шошманг, — деди у раислик қилаётган мутасаддига. Кейин мажлис аҳлига мурожаат қилди: — Қўмита таркиби уч кишига кўпайса, нима қилади? Осмон узилиб ерга тушадими?

Залдан “ҳеч нарса қилмайди, бўлаверади” деган овозлар эшитилди.

— Шундай бўлсин деганлар қўл кўтарсин!

Ҳамма барабар қўл кўтарди. Ҳайъатдаги одам яна залга мурожаат қилди:

— Домла таклиф қилаётган одамларни биласизларми? Тузук одамларми? Сайласак бўладими?

Залдан яна “биламиз, тузук одамлар” деган овозлар эшитилди.

— Қани, бўлмаса, шу уч киши рўйхатга киритилсин деганлар қўл кўтарсин!

Таклифим бир овоздан қабул бўлди. Лекин мен бу учун хурсанд бўлишни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ — мени ҳайъатдаги одамнинг муносабати лол қолдирган эди. Мен дарҳол ён-веримдагилардан у кишининг кимлигини сўрадим. У киши янги саркотиб Ислом Абдуғаниевич Каримов экан. Буни билгач, ҳайратим яна ўн чандон ортди. Негаки, бизга ўхшаган оддий аъзолар партиянинг “темир қонунлари”дан баъзи бирларини аҳён-аҳёнда билиб-билмай бузиб турса, ҳечқиси йўқ эди. Аммо бу ишга саркотибнинг ўзи бош қўшса, нима дейиш керак?! Ахир, аксинча, унинг асосий вазифаларидан бири — бу тартибларни муттасил мустаҳкамлаб бориш, уларнинг тўлатўкис бажарилишига эришиш эмасми? Бу йўлда улар ҳаётий заруриятларни ҳам, мантиқ талабларини ҳам инобатга олмасликлари зарур. Аслида, бу борадаги бирдан-бир “тўғри йўл” расмиятчилик удумини маҳкам тутиш эди.

Аммо янги саркотибимиз бундай одам эмас экан — у табиатан тўғри, ҳақиқатгўй, бағрикенг инсонлигидан ҳар қандай расмиятчиликдан юқори турар экан. Албатта, Ислом Каримовнинг ўша кунги таклифга муносабатида — партиявий удумларнинг қотиб қолган шаклларига қарши чиқишида алоҳида бир фавқулоддалик йўқ эди. Бироқ вилоят конференциясидек катта анжуманда ҳамманинг кўз ўнгида партия “демократияси”нинг асосий тирговичларидан бирига айланиб қолган “сайлов” тартибларига қарши чиқмоқ ҳазилакам гап эмас эди. Бунинг учун саркотиб кишининг қўлоёғигагина эмас, тафаккурига ҳам тушов бўладиган қолиплардан холи, том маънода эркин инсон бўлмоғи лозим эди. Кейинги учрашувларимизда мен бу хулосамнинг тўғри эканига неча марталаб амин бўлдим. Ўша куни Ислом Каримов чин инсондай фикрлаб, чин инсондай ҳаракат қилди. Бу жасорат эди, чунки шўро замонида инсондай яшамоқ ва инсондай фикрлаб, инсондай ҳаракат қилмоқнинг ўзи ҳам катта қаҳрамонлик талаб этарди. Кейинги воқеалар ниҳоят республикамиз юртбошига ёлчиганидан далолат берди, сўнги ўн-ўн икки йиллик тарихимиз ҳам айна шу ҳақиқатнинг исботидир.

Ислом Каримов саркотиб бўлиб иш бошлаганда юртимиз ўз тарихидаги энг мудҳиш, энг қора кунларни бошдан

кечирмоқда эди. Бутун мамлакат бўйлаб кучайган бўҳрон республикамиз осмонини ҳам қора булутларга чулғаган, ижтимоий ва иқтисодий ҳаётдаги тангликлар ҳар қадамда бири бирдан чигал муаммоларни туғдириб, одамлар ҳаётини осойишталик ва хотиржамликдан маҳрум қилган эди. Бунинг устига, Шароф Рашидов вафотидан кейин юртимизга раҳбар бўлган одамлар, ношудликлари ва укувсизликлари сабабли, бўҳроннинг янада чуқурлашишига йўл очдилар. Улар мураккаб муаммолардан саросимага тушиб, вазиятдан чиқиш йўлини топа олмай, мавқеларини сақлаб қолиш учун халқнинг қўлоғини боғлаб, қассоблар ихтиёрига топширишдан ўзгасига

ярамадилар. Уларнинг бири ёрдам учун Марказдан “десант” чақирди, бошқаси бу “десант” фаолияти қанчалик “самарадор” ва “фойдали” бўлгани тўғрисида ҳамду санолар ўқиди. Бу “сиёсат”нинг оқибати жуда хунук бўлди — мудҳишлик жиҳатидан 37-йиллардагидан қолишмайдиган қатағонлар бошланди. Бу ишлар шунинг учун ҳам Марказга маъқул тушдики, шу тариқа гўё бутун СССРни ич-ичидан емираётган бўҳроннинг “айбдор”ларини топиш имкони туғилди — “Ўзбеклар ўғри, ўзбеклар текинхўр, барча бойликлар шуларнинг жигилдонига кетяпти, ўзбекларнинг ҳаммаси битиб кетган, шундоқ бўлгандан кейин мамлакат қандай ривожлансин?!”

Бу афсоналар, албатта, газетада ёзилган гапларнинг ҳаммасига чиппа-чин ишонадиган оми одамларга мўлжалланган эди, аммо улар мамлакатдаги қийинчиликлар сабабчиси ўзбеклар дея, ҳақиқий гуноҳкорлар бир ёқда қолиб, бор нафратини ўзбекларга қарши йўналтирди. Гдлянү Ивановга ўхшаган “шоввоз”лар эса тажрибали, синалган кадрларни йўқ қилишга, республиканинг гули бўлган одамларни қамоқларда чиритишга зўр берди. “Қама-қама” васвасасига учраган бу ваҳшийлар шу даражада жазавага тушиб кетдики, бутун умри давомида пахта экиб, пахта етиштиришдан бошқасини билмаган оддий заҳматкашларни ҳам таъқиб остига олди. Юртимизда мотамсаро кайфиятга тушмаган хонадонни топиб бўлмай қолди, ҳамма жойда адолатсизлик ва ҳақсизлик, ҳақорат ва зулм ҳукм сурарди.

Ислом Каримов иш бошлаган илк кунлариданоқ ана шундай мураккаб ва ғоят мушкул муаммоларга дуч келди. У ўзбек халқини оғир маломатлардан қутқармоғи, юртни мислсиз бўҳрондан халос этиб, тинчлик ва барқарорлик ўрнатмоғи керак эди. Ўша шароитда бу бамисоли катта бир тоғни бир жойдан иккинчи жойга кўчириб қўйиш билан баробар эди. Ҳатто жуда зўр шижоату қатъиятга эга бўлган жасур ва довюрак раҳбар ҳам бундай вазифани уддалаши амримаҳол эди. Негаки, шўро замонида миллий республикаларда нафақат оддий одамларнинг, балки биринчи раҳбарларнинг ҳам ҳақ-ҳуқуқлари чекланган эди. Агар бундай арбоб шаккоклик қилса ё “керагидан ортиқ” ташаббускор бўлса, унинг баҳридан ўтиб қўяқолинарди. Шўронинг аёвсиз қатағон усуллари билан донг таратган ташкилоти — КГБ ҳали бақувват эди, ҳали у қўлини қаерга чўзса етарди. Хуллас, бутун бошли тузумга, унинг ошкора мустамлакачилик сиёсатига, уни ҳимоя қиладиган мафкуравий ва ҳарбий кучларга қарши яккама-якка жангга киришмоқ зарур эди. Бунинг учун фавқулодда қатъиятга эга бўлмоқ, ўзига ишонмоқ, том маънода шерюраклик талаб қилинарди. Бахтимизга, бизга юртбоши бўлган инсон ана шу сифатларга эга экан. У иккиланиб ўтирмасдан дадил майдонга тушди. Биринчи навбатда келгинди тафтишчиларни юртдан қувлаб чиқарди, минглаб бегуноҳ қамалганларни озод этди, асоссиз бошланган тергов ишларини бекор қилдирди — кўплаб оила бошлиқлари бола-чақаларининг бағрига қайтди, яна одамларнинг чехраси очилди, кўксига шамол теккандек бўлди, уларнинг қалбида адолат ва ҳақиқатга ишонч тикланди.

Албатта, бунга эришиш осон кечмади — олий мақомга эга бўлган турли-туман идора ва мансабдор шахслар билан

жанг қилишга, муттасил талашиб-тортишишга тўғри келди. Ҳақиқат букилар, лекин синмайди, дейдилар. Аммо букилган ҳақиқатни тўғриламоққа киришган одамнинг бели синиши мумкин... Бу ишларнинг нечоғлиқ машаққат билан қилинганини кўрсатиш учун биргина мисол келтираман.

1990 йил 20 июлда Ўзбекистон Олий судининг пленуми “пахта ишлари” юридик жиҳатдан асосланмагани ҳақида қарор чиқарди.

1990 йилнинг 26 октябрида СССР Олий судининг раиси бу қарорни бекор қилишни талаб этди.

1990 йилнинг 28 декабрида Ўзбекистон Олий судининг пленуми бу талабни рад этди.

1991 йилнинг 25 мартада нуфузли “Известия” газетаси шу тортишувга аралашди.

1991 йил 17 майда СССР Олий судининг пленуми Ўзбекистон Олий суди пленумининг қарорини бекор қилди.

1991 йил 20 май куни Ўзбекистон Олий суди Илмий маслаҳат кенгаши бир гуруҳ етакчи ҳуқуқшуносларга мурожаат қилиб, улардан фикр сўрайди ва академик В.Н.Кудрявцев, профессорлардан С.В.Бородин, И.М.Галперин, Н.В.Радутная, И.И.Карпец, Ю.П. Касаткин Ўзбекистон Олий судининг қарори батамом тўғри экани ҳақида фикр билдиришади.

Бу — ўзбек халқини бадномликдан қутқариш йўлида олиб борилган мислсиз жангнинг бир лавҳаси эди, холос. Шу курашнинг бошида унинг ташкилотчиси ва илҳомчиси сифатида Ислом Каримов турди.

Мустақиллик йилларида Президентимиз она юртимизнинг истиқболи йўлида бири биридан улуғ, бири биридан муҳим кўп ишлар қилди. Мен улардан биронтасини камситмаган ҳолда, Ислом Каримовнинг юртбоши сифатида қўйган биринчи қадмини энг қутлуғ қадам деб, ўзбек халқини маломатдан қутқариб, унга тинчлик ва хотиржамликни қайтариб берганини энг улуғ жасорат, тенгсиз бир қаҳрамонлик деб ҳисоблайман. Шунинг учун ҳам бутун юртимиз бу фидойи инсоннинг ана шу буюк хизматини эътироф этади ва юксак қадрлайди.

Шундай одамлар борки, улар билан ҳар бир учрашув кўнгилда ўчмас из қолдиради. Ислом Абдуғаниевич Каримов ана шундай одамлар сирасига киради. У киши билан ҳар учрашганимда кўнглимда қандайдир нурли туйғулар пайдо бўлар, улардан бутун вужудимга алланечук қувват югургандек туюлар

эди. Шундай учрашувлардан бири ҳали ҳикоя қилиб берганим вилоят конференциясидан кейин кўп ўтмай юз берди. Бу тасо-дифий учрашувда ҳам мен Ислом Каримовнинг кишини лол қолдирадиган ажойиб сифатларидан яна баъзи бирларини кашф этгандай бўлдим.

1990 йили биз профессор Бегали Қосимов билан бирга Москвага учмоғимиз, у ерда Ёзувчилар уюшмасида бўладиган бир мажлисда қатнашмоғимиз лозим эди. Самолётга чиқиб, жойимизга ўтирдик. Ҳадемай йўловчи чиқариш тўхтатилди. Биз ўтирган салоннинг олдинги томонида икки қатор жой бўш қолди. Кейин, самолёт қўзғалишига бир-икки дақиқа қолганда ёрдамчи ва соқчилари билан салонга Ислом Каримов кириб келди. Улар ўша бўш жойларни эгаллашди.

Самолёт ҳавога кўтарилганидан сўнг бирмунча фурсат ўтгач, мен нима сабаб биландир салоннинг олд томонига ўтдим ва жойимга қайтаётганда Ислом Каримовнинг менга тикилиб турганини кўриб, салом бердим. У киши алик олдилару кўришмоқ учун қўлларини узатдилар. Мен жадал бориб у кишининг қўлларини олдим.

— Қалай, соғ-омон юрибсизми? Кайфингиз чоқми? Болачақалар саломатми?

Ислом Каримовнинг муомаласи жуда самимий эди. Ўша конференция ва ундан кейинги бир-икки йиғинда қатнашганимни айтмаса, бу бизнинг биринчи марта яқиндан учрашувимиз эди. Шунга қарамай, у киши менга эски танишларидай муомала қилди. Ахир, республика раҳбари минглаб одам билан учрашади, мулоқотга киришган ҳар бир кишини эслаб қолиши шарт эмас-ку! Мен бу одамнинг хотирасига тан бермай иложим йўқ эди.

— Йўл бўлсин? — деб сўрадилар у киши. Мен Ёзувчилар уюшмасига кетаётганимизни айтдим.

— Ёзувчилар уюшмасида ўзбек адабиёти бўйича комиссия бор. У ҳар йили бир-икки йиғилиб, долзарб масалаларни муҳокама қилади. Бу гал қатағон қилинган ўзбек ёзувчиларининг ижодини ўрганиш ва тарғиб этиш масаласи кўрилар экан. Шу мажлисга бизни ҳам таклиф қилишган.

Ислом Абдуғаниевич бу гапга қизиқиб қолдилар — кўпроқ қайси ёзувчилар ҳақида гап кетаётганини, уларнинг ижодини тарғиб этишда қандай муаммолар борлигини сўрадилар. Чўлпон ва Фитратларни, уларнинг асарлари нега таржима қилинмаётганини суриштирдилар. Мен бу борада ҳамон қандайдир ҳадик-сираш ва чўчишлар борлигини айтдим.

Ислом Каримов меросимизни ўзимиз авайлаб асрашимиз кераклигини, бу ишни бизга ҳеч ким қилиб бермаслигини айтдилар. Кейин Тошкентда Ёзувчилар уюшмасидаги аҳволдан рози эмасликларини изҳор қилдилар:

— Жуда мураккаб даврда яшайпмиз. Бугун бутун халқ ёзувчининг оғзига қарайди, унинг маслаҳатларига муҳтож. Ёзувчилар бўлса, билмадим, отасининг молини талашадимики, бири бири билан тортишгани тортишган. Бугун ҳар қачонгидан ҳам кўра кўпроқ аҳиллик керак.

Бу гапни Ислом Абдуғаниевич қандайдир бир ички дард билан айтди. Дарҳақиқат, кейинги пайтларда ёзувчилар митингбозликка берилиб кетган ва ҳақиқатгўйлик баҳона ҳудабехуда хитоблар, пухта ўйланмаган чақириқларни ўртага ташламоқда эди. Масъулиятсизлик билан айтилган бунақа гаплар катта можароларга сабаб бўлиши мумкин эди. Ахир, баъзи бир республикаларда шундай бўлмадими? Ёзувчиларнинг бийрон-бийрон гаплари одамларнинг юрагига ғулғула солиб, уларни оёққа турғизмадими? Анчайин суҳандонлик билан бошланган митинглар хунрезликка, биродаркушликка олиб келмадими? Бундай можаролар бошлангач, кеча оғиз кўпиртириб одамларни “ҳақиқат ва адолат” учун курашга ундаган қаламкаш дўстларимиз ўзларини пана-панага уришмадими?! Ислом Абдуғаниевич мутлақо ҳақ эди — ёзувчининг ўйламай, масъулиятсизлик билан айтган биргина сўзи қуруқ хашакка учкун ташлашдай бўлиши ҳеч гап эмас эди.

Мен бу қисқагина суҳбатдан ғоят мутаассир бўлдим. Дарҳақиқат, бу одам эртаю кеч республика муаммолари билан банд, ҳозирги алғов-далғов замонда, қандай бўлмасин, барқарорликка эришиш, ўйиндан ўт чиқиб кетишига йўл қўймасликни ўйлар ва бу машаққатли ишда ижодкорларнинг ҳамжихатлик билан хизмат қилишини истар экан, деган фикрга келдим. Ким билади дейсиз, ўша таҳликали кунларда Ислом Абдуғаниевич турли тоифадаги зиёлиларнинг қанчаси билан батафсил суҳбатлар қурди экан! Буни билмадим-у, лекин эски тузумдан янги ҳаётга кўчиш бизнинг юртимизда нисбатан тинч, фожиаларсиз ўтганига бутун дунё гувоҳ.

1991 йилнинг 31 август куни Президент Ислом Каримов Олий Кенгаш сессиясида Ўзбекистон Республикасининг мустақиллигини эълон қилди. Халқимиз ҳақли равишда Ислом Каримовни мустақиллигимизнинг бош меъмори деб атайди.

Тарихдан маълумки, мустақилликка эришмоқ — жуда қийин иш. Лекин уни сақлаб қолмоқ, истиклол йўлига кирган ўлкани бўҳронлар ботқоғидан олиб чиқмоқ, турли-туман ёвуз кучлар хуружидан асрамоқ янада қийинроқ экан. Бунинг учун яқкаш ният ва хоҳишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бу иш беқийёс фидойиликни, чинакам қаҳрамонлик ва довюрракликни, юксак ақл-заковат, улкан жисмоний ҳамда маънавий салоҳиятни талаб қилар экан.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида бизни кўролмаган, кўрқитиб, дўқ-пўписалар билан йўлимиздан

қайтармоқчи бўлган ёвуз кучлар турли ифво, ҳатто қонли хуружлар уюштирдилар. Фарғона воқеалари, Паркент ва Бўкадаги тўполонлар, Ўш можароси, Тошкентдаги зиддиятли тўқнашувлар... Буларнинг ҳаммаси жуда таҳликали ҳодисалар эди. Уларнинг ҳар бири она юртимизни қонли биродаркушлик уруши гирдобига тортиб кетиши ҳеч гап эмасди. Бу оловларни гоят босиқлик ва донолик билан ўчириш, одамлар орасига кириб, уларнинг қалбига йўл топиш лозим эди.

Мен бугун ўша мудҳиш кунларни ўйласам, бу можароларни бартараф этишда Президентимиз нақадар катта хизмат қилганига яна бир бор амин бўламан ва бу инсоннинг довюрраклигига, жасоратига, чинакам қаҳрамонлигига таҳсинлар айтаман. Жунбушга келган оломон орасига дадил кириб бориб, у

билан юзма-юз гаплашиш — қайнаб турган дошқозоннинг ичига тушишдай гап!

Хижолатли томони бўлса-да, бир воқеани айтиб берай. Фаргона воқеалари бошланган кунларда Москва телевидениеси мендан интервью олди. Мен хунрезликни қора-лаб, қўлдаги қон юқи ҳеч қачон кетмаслигини, экстремистик ҳаракатларга асло йўл қўйиб бўлмаслигини айтдим. Эртаси куни уйимда телефон жиринглади. Гўшакдан мутлақо нотаниш кимсанинг овози эшитилди: “Нега бизни экстремист дедингиз? Жонингиздан умидингиз бўлса, тилингизни тийинг!” деб ўдағайлади у. “Мен ўзимнинг фикримни айтдим. Осмон қўлингизда бўлса, ташлаб юборақолинг!” деб қўрслик билан жавоб қайтардим жаҳл устида. Шундай дейишга деб қўйдим-у, очигини айтсам, юрагим орқага тортиб кетди. Бир неча кунгача хавотир ичида юрдим — замон оғир эди, кўча-кўйда ҳар куни турли хил зўравонлик ва безориликлар содир бўлиб турар, мафиянинг ошиғи олчи келган кезлар эди.

Ўзингиз тасаввур қилинг: минглаб одам жунбушга келган, бақириб-чақирган, мушт ўқталиб ўдағайлаган, кўзлар бежо, оғизлардан кўпик сачрайди. Хуллас, бошбоғини узган оломон ҳеч қанақа бошқарувга бўй бермайди, нуқул айтганини қилдирмоқчи бўлади. Беш-олти безорибашара, сўхтаси совуқлар оломоннинг ғазаб гулханига пайдарпай мой сепиб турибди. Ана шу портлаш ёқасидаги ғазаб уммониға, жаҳли келиб, ақли кетиб турган одамлар орасиға ёлғиз, қуролсиз, соқчиларсиз кириб бориш осонми? Бу ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Циркда йиртқич ҳайвонларни ўргатувчи артистлар арслоннинг оғзига бошини тикқанини кўргансиз. Оломон билан юзма-юз мулоқот қилиш арслоннинг оғзига бош суқишдан камми?! Лекин бирида — ўргатилган арслон, иккинчисида эса — ғазаб ўтида ёнаётган бебошбоқ оломон! Унинг ўртасиға тушмоқ учун, унга керакли гапни сабр-тоқат билан уқдирмоқ учун қандай юрак, қанчалар жасорат керак!

Воқеаларға шоҳид бўлган одамларнинг айтишича, ўша кезларда Ислом Каримов доим бундай ҳодисаларнинг қоқ марказиға етиб боришға ҳаракат қилган. 1990 йили Бўқада содир бўлган тартибсизликлар чоғида исёнкор оломон орасида Ислом Каримовни четда турганлар кўролма қолган. Шунда у киши отга миниб халққа мурожаат қилади... Ёхуд Наманган воқеаларини айтинг! Оломоннинг “раҳнамо”лари сурбетларча муомалада бўлгани, дўқ-пўписалар, дағал сўзлардан қайтмага-

нини эсланг. Ислом Каримов ўшанда, ҳаёти хавф остида қолаётганини ҳаёлига ҳам келтирмай, оломон ичига дадил кириб борган, юзма-юз, очиқчасига гаплашган, гаплашганда ҳам одамларни хушёр торттирадиган, уларни тинч-тотувликка ундайдиган бирдан-бир тўғри сўзни, таъсирчан ибораларни топиб гапирган. Ҳамонки, ўшанда ўлкамизнинг у ер-бу ерида ловиллаган гулханлар бутун республикани чулғаб олувчи алангага айланмаган экан, бунда, биринчи навбатда, Ислом Каримовнинг хизматларини таъкидламоқ лозим.

Ўша нохуш воқеалар аллақачон кечаги кунга, ўтмишга, тарихга айланиб қолди. Баъзи бировлар бугун уларни унутиб юборишга ҳам мойил. Менимча, бу мутлақо хато. Биз ҳамisha мустақиллигимиз осонликча қўлга киритилмаганини эсда тутмоғимиз керак. Биз Президентимизни мустақиллигимиз

меъмори деб атар эканмиз, унинг меъморлиги фақат мамлакатимиз тараққиётини белгилаб берадиган турли лойиҳаларни ишлаб чиқиш, уларни амалга оширишда раҳбарлик қилишдан иборат бўлмаганини, балки Юртбошимиз ўз ҳаётини хавф-хатарга қолдириб, жонини жабборга бериб, мардлик ва матонат кўрсатиб истиқлолимиз пойдеворига асос қўйганини ҳамиша ёдда тутмоғимиз лозим. Айни чоқда, улгайиб келаётган ёш авлодни ҳам бу ҳақиқатдан доимо воқиф қилиб бормоғимиз даркор.

Мен ўтган таҳликали кунлар тўғрисида ўйласам, Ислом Каримовнинг табиатида туғма курашчанлик, туғма қаҳрамонлик сифатлари борлигига амин бўламан. У энг шимариб кураш майдонига чиқишдан ҳеч қачон чўчимаydi. У мағлубиятни ёқтирмаydi ва ҳамиша ғалабага интилади. Афтидан, Президент ўзидаги бу сифатларни яхши билади ва уларни тарбиялаб, камолга етказишга ҳаракат қилади. Мен унинг мунтазам равишда спорт билан шуғулланишидан хабардор эдим. Яқинда бир одам унинг жисмоний машқларни нечоғлиқ қунт билан, астойдил бажаришини айтиб берди. У ҳафтада тўрт марта икки соатдан теннис ўйнаydi, ўйнаганда ҳам ўзини аямай, роса ҳолдан тойгунча ўйнаydi. Рақибни бўшашиброқ ҳаракат қилса, “Коптокни силаш эмас, мана бундай уриш керак!” деб танбеҳ беради...

Инсон учун бундай жисмоний машқлар нақадар зарурлигини мен шахсий тажрибамдан яхши биламан. Биз — домлалар дорилфунунда йигирма беш йил мобайнида ҳар ҳафта икки мартадан бирор кунни қанда қилмай волейбол ўйнаганмиз. Биз, албатта, олимпия чемпиони бўлганимиз йўқ, лоақал, Осиё биринчиликларида медаль олишга ҳам эришмадик. Лекин ҳар гал ўйиндан кейин худди байрамдагидек зўр кайфият билан, бардам бўлиб, яна икки-уч кун завқ билан яшашга ҳамда ишлашга тайёр ҳолда спорт майдончасини тарк этардик. Ислом Каримов нафақат ўзи жисмоний тарбия билан шуғулланади, у бутун Ўзбекистон аҳлини ҳам матонатли курашчи сифатида кўрмоқни истаydi. Шунинг учун юртимизнинг шаҳарларида ҳам, олис қишлоқларида ҳам, айниқса, ёшлар ўртасида спортнинг оммавий ривожланишига ғамхўрлик қилиб келмоқда. Бу ғамхўрлик асло зое кетмади — юртимизнинг кўплаб вакиллари аллақачон жаҳон чемпионлари, дунё кубоги соҳиблари, олимпия ғолиблари, Осиё биринчиликларининг совриндорлари бўлиб етишди. Мамлакатимиз тарихида ҳали ҳеч қачон биз спорт соҳасида бу

қадар юксак шон-шухратга эришмаган эдик. Президент Ислам Каримов мустақил юртнинг фарзандлари ҳар жиҳатдан баркамол бўлмоғи кераклигини яхши билади ва бунинг учун ҳамма шароитни муҳайё қилишга интилади.

Мутахассисларнинг ҳисобига кўра, ҳозир дунёда қирқ мингга яқин касб-кор бор экан. Агар президентликни касб ёхуд хунар деб ҳисоблаш мумкин бўлса, у ўша қирқ минг касб ичида энг оғир ҳамда машаққатли, инсоннинг бутун жисмоний ва руҳий кучини талаб қиладиган вазифадир.

Дейлик, бугун ёмғир ёғиб қолса, мен, нари борса, зонтигимни, ёмғирпўшимни, қалинроқ пойабзалимни қидириб қоламан, Президент эса пахта ва ғаллани ўйлайди, бевақт ёққан ёмғир туфайли энди ҳосил тақдири нима бўлади, деб ташвиш чекади. Мен, масалан, фақат рўзғор ғами билан яшайман, шу биргина рўзғор аравасини ҳам инқиллаб-синқиллаб, зўрға тортаман, Президент эса йигирма беш миллион одамнинг ташвиши билан яшайди. Йигирма беш миллион одамнинг тинчлиги ва хавфсизлигини ўйлаш, ишлаши, ўқиши, ҳаёт кечирishi учун шароит яратиб бериш, мамлакатнинг эртанги куни ҳақида қайғуриш — осон гапми?! Йигирма беш миллион одамнинг ҳар қайсиси ҳар хил табиатга, ҳар хил савияга эга — Президент улар ўртасида ҳамжиҳатликни таъминламоғи керак. Масалан, бирор жойда бирор одамнинг бурни қонамадимикан, кимдир адолатсизлик ё ноҳақликдан азият чекмадимикан, бирор нопок амалдор деҳқоннинг ҳақиға кўз олайтирмаяптими, бирор юлғич пахтакорнинг ҳақини еб кетаётгани йўқми, ҳамманинг қора қозони қайнаб турибдими... Эҳ-ҳэ, бунақа ташвишларни санаб адо қилиб бўлмайди! Ана шу йигирма беш миллион қоракўзнинг масъулият юки эртаю кеч Президентнинг зиммасида. У бирор ишни “буниси енгил, жўн, мана буниси муҳим” деб бир чеккага суриб қўя олмайди. Мамлакатни ғалла, нефту газ билан таъминлаш, иқтисодиётни янги асосда юритишдан тортиб, юртимиз сарҳадларини дахлсиз асраш, Ватан осмонини беғубор сақлаш, бу йўлда ҳар хил давлатлар билан тил топишиш — буларнинг барчаси Президентнинг зиммасида.

Бугун мустақиллигимизнинг илк босқичидаги таҳликали кунлар ортда қолди. Юртимиз осмонидан қора булутлар ариди, одамлар енгил нафас олиб, яна ҳузур-ҳаловатда яшай бош-

лади. Бошбошдоқлик йилларида авж олган рэкет, талончилик, босқинчилик каби жиноятлар ҳам аста-секин камайди. Мамлакатимиз тинч қурилиш даврига кирди. Одамлар энди кўпда ташвишланмай, бемалол тирикчилигини қилаверса бўладиган кунлар келди. Бу гап ҳаммага тегишли, фақат Президентгина бундан мустасно.

Президент учун ақл бовар қилмайдиган даражада шиддатли меҳнат йиллари бошланди. Ахир, шўролардан бизга шалоғи чиқиб кетган, деярли ишга ярамай қолган давлат ва хўжалик тизими мерос қолган эди-да. Ўта марказлашган, маъмурий-буйруқбозликка асосланган тизим оқибатида республикаларнинг иқтисодий инфратузилмаси шундай хусусиятга эга эдики, ҳар бир йирик корхона қай бир жиҳати билан бошқа республикаларга боғлиқ эди. СССР парчаланиши билан улар ўртасидаги иқтисодий алоқалар узилди, аксарият корхоналарнинг фаолияти тўхтаб қолди. Буларнинг барини йўлга солиб юбормоқ, кўп ишларни бошидан бошламоқ, кенг кўламда иқтисодий ва ижтимоий ислохотлар ўтказмоқ даркор эди. Бу гап — айтишга осон, уни амалга ошириш эса жуда-жуда қийин. Бу ислохотларнинг йўналишини, асосий тамойилларини белгилаб чиқиш, уларнинг натижасини олдиндан кўра билиш самарадорлигига одамларни ишонтира олиш зарур эди.

Ҳаёт шундай серқирра жараёнки, у ҳар куни, ҳар қадамда янги-янги муаммоларни кўндаланг қўяверади, бунинг оқибатида жамиятда бири биридан мураккаб, бири биридан чигал масалалар келиб чиқаверади. Уларни муваффақиятли ҳал қилиш учун жуда катта ақл-заковат, билим ва ирода даркор. Бу жараёнларда ҳаммага бирдай маъқул ечимлар топиш қийин, кўпинча кимларгадир малол келадиган, уларнинг тирикчилигини, маълум даражада бўлса-да, чеклайдиган қарорлар қабул қилиш зарур бўлади. Бу эса ҳаммасидан оғир.

Мана, ўн йилдан зиёд вақт ўтибдики, Ислом Каримов ана шундай муаммолар ичида яшамокда, уларнинг ечимини топиб, халқнинг оғирини енгил қилиш ташвишлари билан банд.

Бироқ ҳаёт, тараққиёт биргина иқтисодий муаммолардан иборат эмас — одамзод қорни тўқ, усти бут бўлибгина мукамал бахтга эриша олмайди. Инсон учун руҳият, маънавият масалалари ҳам муҳим.

Шу боис Ислом Каримов дастлабки қадамларданоқ маънавий камолот масалаларини, миллий қадриятларни кўз қорачиғидай асраш муаммоларини ижтимоий ривожланишнинг энг

муҳим вазифаси сифатида белгилаб берди ва уни амалга оширишнинг кенг қўламли, пухта ўйланган дастурини ишлаб чиқди. Президент Ўзбекистоннинг салоҳияти буюклигига, унинг ўтмишда жаҳон тамаддунига улкан ҳисса қўшганига асосланиб, келажаги ҳам буюк бўлиши тўғрисидаги гояни илгари сурди. Бу улуғвор гояни амалга ошириш учун эса юртимиз жаҳон ҳамжамиятида етакчи ўринлардан бирини эгалламоғи керак. Шу тариқа Президент фаолиятининг яна бир муҳим қирраси — халқаро робиталарда, бошқа давлатлар ва мамлакатлар билан муносабатларда намоён бўлган фаолияти бошланди.

Бу фаолият миқёсини тасаввур қилмоқ учун Президентнинг ўн-ўн бир йил мобайнида дунёдаги қайси мамлакатларга, неча марталаб бориб келганини, Тошкентда қанча каттакичик давлатларнинг раҳбарларини қабул қилганини эсламоқ кифоя. Ахир, булар шунчаки кўнгилочар суҳбат ва учрашувлар эмас. Ҳар бир сафар, хорижий арбоблар билан бўладиган ҳар бир мулоқот кишидан қанчадан-қанча жисмоний ва руҳий куч, қанчадан-қанча ақл-заковат талаб қилади! Бунинг устига, Президент бирон мамлакатга бечораҳол, қашшоқ қариндош янглиғ хуржун кўтариб, қўл чўзиб борган эмас, балки ҳар гал ҳур ва мустақил Ўзбекистоннинг — ўз гурурига эга, ўз ўтмиши ва келажагини яхши биладиган озод юртнинг раҳбари сифатида ташриф буюрган. Унинг бошқа бирон давлат раҳбаридан кам жойи йўқ.

Лекин бу ҳақиқатни амалда — ишда ва ақл-заковатда исбот ҳам қилиб бериш керак. Мен Президентимизнинг бу қийин вазифани ҳам шараф билан ўринлатганини, бугун дунёнинг ўзига бино қўйган казо-казо арбоблари унга эҳтиром билан пешвоз чиқиб, эҳтиром билан кузатиб қўяётганини, у билан ҳисоблашаётганини, уни дўст сифатида ўзига яқин олиб, бу билан ифтихор қилаётганини кўриб беҳад тўлқинланиб кетаман, она юртимнинг, қадрдон халқимнинг жаҳон тарихида ўзига муносиб ўринга эга бўлиб бораётганидан бошим кўкка етади.

Биз Ўзбекистон мустақиллигининг ўн иккинчи йилига қадам қўйдик. Шу йиллар мобайнида Ислом Каримовнинг халқимиз, юртимиз ривожини йўлида қилган эзгу ишларини санаб чиқаман десангиз, катта бир китоб ёзсангиз ҳам камлик қилади. Йўқ, у ойлари номини янгиламади, ўзига олтидан ҳайкаллар ясатмади, аксинча, у она юртимизнинг улуғворлигини ҳар биримизга яққол намоён қилиб берди.

Хўш, нима учун бу одам ўзини аямай, фидойилик билан

ёниб яшаб, шу қадар улуғ ишларни амалга оширмакда? Нима учун мақтаниш, ўзига бино қўйиш унга мутлақо бегона? Нима учун у ҳар гал сессиялар ва бошқа анжуманларда нафақат ютуқларимиз, балки ҳали ҳал қилинмаган муаммолар, иқтисодий мураккабликлар, ислохотимиз нималарда оқсаб қолаётгани ҳақида астойдил куйиб-ёниб гапиради, жамоатчилигимиз, халқимизни бу муаммоларни бартараф этишга чорлайди?

Фикримча, буларнинг замирида фақат бир нарса ётади — у ўз юртини, ўз халқини дил-дилидан яхши кўради, унинг салоҳиятига ишонади, унинг ўтмиши ва келажаги билан ифтихор қилади, ўзини шу юртнинг, шу халқнинг садоқатли фарзанди деб ҳисоблайди.

Менимча, бирон журналист Юртбошимиздан “Ҳаётингизнинг маъносини нимада кўрасиз?” деб сўраб қолса, у киши ҳеч иккиланмасдан “Шу муқаддас юртнинг буюк келажагига замин ҳозирлашда, ҳар бир ватандошимизнинг фаровонлиги, бахт-саодати йўлида ўзимни аямасдан хизмат қилишда” деб жавоб бериши мумкин ва бу жавоб айна ҳақиқат бўлади. Ислом Каримов “Савоб ишни ҳар кун қилиш керак, савоб ишни ҳар ким қилиши керак” деган гапни кўп такрорлайди. Бу бежиз эмас. Бу — нафақат бошқаларга қаратилган, балки биринчи навбатда унинг ўз ҳаётий принципини белгиладиган даъватдир.

Мен Президентимизга бу олий ниятларини амалга оширишда мустаҳкам соғлиқ, буюк муваффақиятлар, узоқ умр тилайман. Бугун у миришкор боғбон сифатида ҳориш нималигини билмай, юртимизни безавол бир боғу бўстон, жаннатмонанд гулистонга айлантириш учун меҳнат қилмоқда. Илоҳим, шу хизматларининг самараларини кўриш, улардан баҳраманд бўлиш бу улуғ инсонга насиб этсин!

Йиллар ўтар, бугунги юксак ниятлар ҳақиқатга айланар. Келажакнинг яшнаган боғларида авлодларимиз, неваара-чевараларимиз мени ҳам ёд этиб, бу мухташам боғу бўстонни яратган буюк давлат арбоби Ислом Каримовга бизнинг бобомиз замондош бўлган, деб қўйсалар бас — мен учун бундан ортиқ мукофот бўлмас эди.

Besh yuz yillik qomus

Китоб деганининг сеҳри бор. Қўлга олишингиз билан, ҳали варақламасдан туриб, фикр-мулоҳаза уйғотавереди. Айниқса, олдин ўқиган асарингизнинг янги наشري бўлса, беихтиёр сизга илгаридан азиз саҳифалар очилаверади...

Давлат давлат сифатида расмона бўй кўрсатиши учун унинг байроғи, тамғаси ва мадҳияси бўлиши шарт. Сиёсатчилар бу уч расмий рамзга яна бир нарсани қўшади — қомус, яъни энциклопедияни!

Россия давлати энди-энди “Катта Россия Энциклопедияси”ни яратишга киришди. Бизда эса Ўзбекистон Президентининг фармони билан 1997 йилда ташкил этилган махсус давлат илмий нашриёти “Ўзбек миллий энциклопедияси”нинг уч жилдини чоп этиб улгурди. 2005 йилга бориб охириги — 12-жилд ҳам китобхонлар қўлига тегади.

Хўш, ўтган замонларда ўзбек ўз қомусига эгамиди? Ўзимиз шошиб “Йўқ” деб юборишимиз ҳеч гап эмас. Лекин жаҳон, хусусан, ривожланган мамлакатлар олимлари ва сиёсатчилари бизга бундан беш аср муқаддам энциклопедия яратган халқ сифатида қарайди. Ҳавас қилади. Энг муҳими, ўша қомусимизни ўз она тилига ўгириб, қайта-қайта нашр этади.

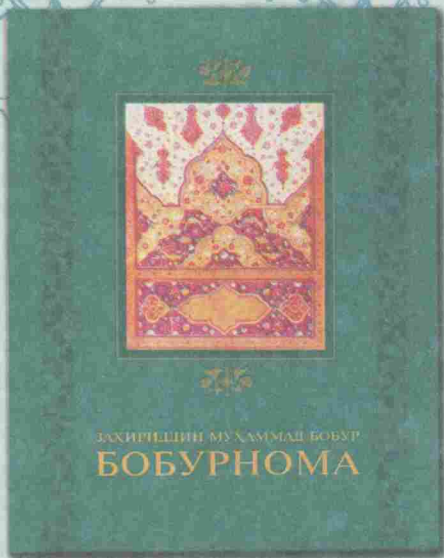
Бу — “Бобурнома”.

“Бобурнома”ни Фарб, сирасини айтганда, юртимизни босиб олиш мақсадида инглиз (1826, 1845, 1879, 1921, 1922), немис (1828), француз (1871), рус (1880, 1857, 1904) тилларига таржима қилиб, бот-бот ўқиди.

“Бобурнома” хинд (1974), усмонли-турк тилига (1943-46), форсийга, икки дафъа урдучага (1924, 1965) ўгирилди. 1980 йили Парижда ЮНЕСКОнинг махсус қарори билан француз тилида чоп этилди.

“Бобурнома” — тарихий асар. Шу билан бирга, у жўғрофий, элшунослик (этнографик), наботот (ботаник), ҳайвонотга (зоологик) оид, ҳарбий, адабий-бадий асар ҳамдир.

“Бобурнома”да 1605 нафар киши ҳақида маълумот бевосита уларнинг ҳаёти ва фаолиятига баҳо ва муносабат бўлса, 1151 та жой, 277 та қавм-қабил ва насл-насаб, 414 та ҳайвон ва ўсимликлар, 40

та китоб ва рисола номи тилга олинган, 18 та мақол ва ҳикматли сўз ҳамда 94 та шеърӣ парча келтирилган.

Бу асар юртимиз, шунингдек, ҳозирги Афғонистон ва Ҳиндистон ҳақида шу қадар бой ва ноёб манбаки, жаҳон тамаддуни тарихида бундай асар кам топилади. Айнан шу боис япон олими Эйжи Мано умрининг нақд ўттиз йилини сарфлаб, тўрт ўзбекча аслият ва уч форсий таржима асосида “Бобурнома”нинг илмий-танқидий матнини яратди, шу асосда пухта кўрсаткичлар тузиб чиқди, японча таржимасини ҳам илова қилиб чоп эттирди (1995-98).

Тақдир Бобурга мураккаб, фожиа ва изтиробларга тўлиқ, беҳаловат умри раво кўрди. У куйидаги сатрларни битганида минг чандон ҳақ эди:

*Чархнинг мен кўрмаган жабру жафоси қолдимۇ,
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдимۇ?*

“Бобурнома”ни варақлар эканмиз, беихтиёр буюк аждодимизнинг мана бу мисралари ҳам ёдга тушади:

*Ҳар вақтки, кўргасен менинг сўзумни,
Сўзумни ўқуб, ёд қилгасен ўзумни.*

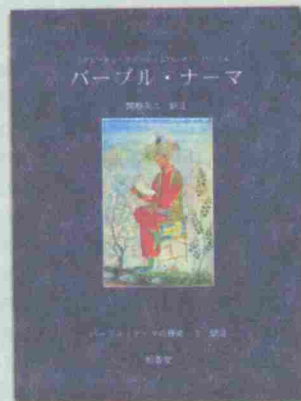
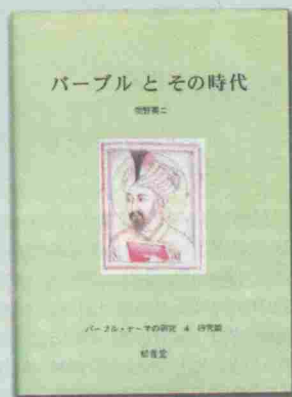
Чиндан ҳам, “Бобурнома”нинг хоҳлаган саҳифасини ўқиб, бугун учун бир ажиб хулоса топасиз. Бу самимий ва тиник, қалб эҳтироси ва ақл қудрати бўртиб турган ўзбаки жумлалар зимнида буюк шахс, кучли бир тийнат, теран бир нуқтаи назар, қатъий бир сийрат, бугунги тушунчалар билан айтганда, юксак даражада тизимлашган миллий мафкура бор.

Бобур номидаги халқаро жамғарма бу буюк асарни аслиятда мукамал ҳолда нашр эттирди. Уни Порсо Шамсиев, Содик Мирзаев ва Эйжи Мано нашрлари асосида филология фанлари доктори Саидбек Ҳасанов тайёрлаган. Таниқли матншунос, филология фанлари номзоди Ваҳоб Раҳмонов китобга масъул муҳаррирлик қилган. Китобни “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси чоп этган.

Янги нашрдан зарур кўрсаткичлар, асарга ишланган миниатюралар ҳам жой олган бўлиб, у замонавий китобатчилик талабларига тўлиқ жавоб беради.

“Бобурнома”нинг аввалги нашрларида айрим йиллар воқеалари баёнида узилишлар бор эди. Мазкур китобда унинг ҳиндча наширида олимлар томонидан тўлдирилган ана шу йиллар воқеалари баёни ҳам келтирилган. Шунингдек, китобга Бобурнинг муборак мактублари ҳам илова қилинган.

“Бобурнома”нинг янги нашри улуғ мутафаккир ва давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг 520 йиллик таваллуд тўйи арафасида чоп этилгани диққатга сазовордир.

Мурод ХОШИМ

YANGI TARAQQIYOT PALLASI

Инсоният тарихида ҳар бир аср ўзига хос из қолдиради. Лекин бу борада уларнинг ҳаммаси ҳам улкан аҳамият касб этавермайди. Чунки дунё тараққиёти, халқлар ва давлатлар ривожига ҳеч қачон бир хилда кечмайди. Шу боис биз баъзи асрлар ҳақида кўп сўзлаймиз, кўп баҳслашамиз, айримлари эса диққатимизни жалб этмайди ҳам. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, XX аср инсоният тарихида алоҳида ўрин тутаяди. Ахир, ўзингиз ўйланг, одамзод ҳеч бир асрда икки бор жаҳон урушини, икки тажовузкор куч — фашизм ва социализм хавфини бошдан кечирган эмас. Бутун дунёнинг бир-бирига қарама-қарши бўлган иккита сиёсий-мафкуравий лагерга бўлиниб, инсониятни қарийб ярим аср давомида даҳшатли “совуқ уруш” ҳолатида ушлаб турганини ҳам фақат ана шу асрда кўрдик.

Лекин тан олиш керакки, ўтган аср фақат салбий ҳодисалар, фожиа ва изтироблардан иборат эмас эди. Бу юз йиллик улкан тарихий сабоқлар, миллий озодлик ҳаракатлари авж олган ва ғалаба қилган давр сифатида ҳам кишилик тарихидан муносиб жой олди. Агар маз-

кур аср арафасида дунё ҳукмрон мустамлакачи давлатлар ва уларга қарам халқлардан иборат бўлган бўлса, XXI юз йилликни инсоният мустақил давлатлар ҳамжамиятига бирлашган ҳолда кутиб олди. Диққатга сазовор яна бир жиҳати шундан иборатки, XX асрда давлатлар, халқлар ер юзида умумий тинчлик ва барқарорликни сақлашга хизмат қилувчи халқаро ташкилотни тузиш заруратини англаб етди ва бу борада амалий қадамлар қўйди. Натижада Биринчи жаҳон урушидан сўнг Миллатлар Ташкилоти (Лига Наций), Иккинчи жаҳон уруши ниҳоясида эса Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) вужудга келди. Бу ташкилотнинг юзага келиши инсониятнинг ҳаёти ва фаровон турмуши унинг ўз хатти-ҳаракатларини нечоғлиқ оқилона юрита олишга боғлиқ эканини тушуниб ета бошлаганидан далолат берарди.

Ижтимоий фалсафа қонуниятларига кўра, ҳар бир воқеа-ҳодиса ва жараён ўз тараққиётининг юксак чўққисига етишгач, аста-секин ўзини ўзи инкор эта бошлайди. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, гарчи ўша даврда “капиталистик” деб ата-

ладиган тузум корчалонлари ташаббуси билан тузилган бўлса-да, шу тузумга хос адолатсизликларга барҳам беришни ўзининг асосий вазифаларидан бири сифатида белгилаб олган эди. Бу сиёсий тadbир ўша тузумнинг тараққиёт жараёнида ўзини ўзи инкор этиши ва ислохотлар сари юз тутишида илк қадам бўлган эди.

Журналхонда, ахир, капитализм XV асрдан бери инсоният ҳаётида ҳукмрон бўлиб келяпти-ку, нима, энди унинг моҳияти ўзгариб қолдими, деган табиий савол туғилиши мумкин. Бу саволга жавоб бериш учун биз, файласуфлар кейинги беш-олти аср давомидаги ижтимоий-сиёсий жараёнларни пухта ўрганиб, иқтисодчи, тарихчи, сиёсатшунос, руҳшунос каби олимларнинг тадқиқотларини ҳамда уларга таяниб чиқарилган умумлашма ва хулосаларни қиёслаб капитализм, мустақил ижтимоий-иқтисодий формация сифатида, XX аср мобайнида ўзини ўзи инкор этишга киришиб, ислохот ва янгиланишлар натижасида бутунлай янги қиёфа касб этганини асослаб беришимиз лозим. Бугун шу нарса аён бўлдики, капитализмнинг ижобий томонлари ҳам кўп экан. Айнан шу боис XV-XX асрлар давомида дунёнинг манзараси тубдан ўзгарди ва одамзод ҳаётини инсонга, унинг ақл-заковатига муносиб тарзда қайта қуриш зарурлиги умумбашарий муаммога айлана бошлади.

Тўрт ижтимоий-иқтисодий формацияни босиб ўтган инсоният баайни комилликка эришиш учун лозим бўлган тўрт давр — гўдаклик, болалик, ўсмирлик ва ўспиринликни бошдан кечирди. Шу тариқа у ҳам ақлан, ҳам жисмонан улғайиб, ҳар бир қадамни ўйлаб босадиган даражага етди.

Демак, қисқа қилиб айтганда, бугунги кун — инсоният тарихида туб ўзгаришлар даври, унинг жоҳиллик, нўноқлик, масъулиятсизлик ва оқибатини ўйламасдан иш қилиш каби нуқсонлардан халос бўлиб, янги дунё ва янги тараққиётга қадам қўйиш палласи.

Инсониятнинг тарихий тараққиёт жа-

раёнида капитализмни ҳаракатлантирувчи ва бойитувчи бозор муносабатларига сунган ҳолда эришган энг юксак натижаси шундан иборатки, бугун дунёда ҳар то-

монлама гуллаб-яшнаган мамлакатлар пайдо бўлди. Шуниси муҳимки, бу мамлакатлар мустамлакалар ҳисобига эмас, балки жаҳон мустамлака тизими барбод бўлганидан кейин илмий-техник инқилобни амалга ошириш асосида юксакликка эришди. Улар инсоният учун тараққиёт, бойиш ҳамда фаровонликнинг имконият ва манбалари кўп эканини исботлаб берди. Бундай имконият ва манбалар — илғор фан-техника ва технологиядир. Атом кучини, қуёш нуруни, сув қувватини, моддий оламнинг ҳозиргача номаълум бўлиб келган бошқа имкониятларини юзага чиқариб, инсон ва жамият манфаатларига хизмат қилдириш бугунги кунда тараққиётнинг асосий шартига айланиб бормоқда. Ривожланган мамлакатлар тараққиёт йўлидан бориб ривожланаётган ва қолоқ мамлакатларга билвосита ёки бевосита ёрдам кўрсатмоқда. Шу тарзда улар ривожланаётган мамлакатларга ўтмишдан мерос бўлиб келаётган “қарз”ларини қайтармоқда. Бу фикр эҳтимол ғайримантиқий туюлар. Бунинг изоҳи шундайки, етмиш йилдан зиёд вақт давомида бизга социалистик тузумдан ташқаридаги оламни фақат қора бўёқларда тасвирлаб келганлар. Бугун эса ижтимоий онгда бу борада туб ўзгаришлар рўй бермоқда. Табиийки, бу жараён шунчаки тарғибот ва ташвиқот натижаси бўлмай, авваламбор, жамият тараққиёти-

нинг ўзи тақозо этаётган заруратдир.

Ҳозирги замонда бозор иқтисодиёти қанчалик кенг фаолият майдонига эга бўлса, у ўзининг салоҳиятини намоён этиш учун ҳам шунча катта имкониятга эгадир. Шу боис бозор иқтисодиёти ривожлангани сари жаҳон бўйлаб ўзига янги-янги фаолият майдони қидиради. Ва аксинча, мамлакатлар, давлатлар қанча тараққий этиб, сармоя, ҳамкорлик ва тадбиркорликка кенг йўл очиб берса, бозор иқтисодиёти шунча тез ривожланади. Бунинг натижасида мамлакатлар ривожини тезлашади, шаҳар ва қишлоқларда янги иш жойлари очилади, маҳсулот ишлаб чиқариш миқдори ортади. Айни вақтда, бундай мамлакатларга сармоя киритган хорижий банклар, фирма ва компаниялар ҳам бундай ўзгаришлардан манфаатдор. Чунки улар сармоячи, ҳамкор ва фаол иштирокчи сифатида тегишли улушга эга бўлади. Биз бундай ўзгаришларнинг аҳамиятини бугунги Ўзбекистон тараққиёти мисолида яққол кўриб турибмиз.

Бозор муносабатларининг ҳар томонлама кенгайиб бориши ҳозирги дунёда тараққиётнинг бош шартига айланмоқда. Буни қуйидаги мисолларда ҳам кўриш мумкин. Бугунги кунда тараққий топган мамлакатлар Ер юзининг атиги 15 фоиз ҳудудини эгалласа-да, жаҳон бўйича ишлаб чиқарилаётган саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 80 фоизи уларнинг ҳиссасига тўғри келмоқда. Уларга капиталини жойлаштириш учун янги минтақалар ва ҳудудлар даркор. Чунки капитал доимий ҳаракат қилиб турмаса, бозор иқтисодиёти тизими инқирозга учрайди. Капитал самарали фаолият учун жой қидириб, янги-янги ҳудудларни ва аҳолининг янги қатламларини тараққиёт жараёнларига, бутун жаҳон иқтисодий муносабатларига жалб этади ҳамда шу тариқа уларни ривожлантиради, замонавий муносабатларга ўргатади.

Тўғри, капитал бир пайтлар, мулкий муносабатларнинг дастлабки босқичида эксплуатация қуроли, тенгсизликни мустақамлаш воситаси эди. Аммо эндилик-

да унинг вазифаси бутунлай ўзгарди. Яъни, у бугун тараққиёт омилига айланди.

Бугун Ватанимиз ўтиш даврини бошдан кечирмоқда. Бинобарин, юртимизни ривожлантириш, равнақ топтириш учун бизга сармоя ва капитал керак. Бундай катта маблағлар эса асосан ривожланган мамлакатлар қўлида. Уларни жалб қилишда иккала томон — олувчи ҳам, берувчи ҳам манфаатдор бўлмоғи лозим. Шунинг ўзи ҳам капиталнинг янги сифат ҳолатига кўчганини кўрсатади. Демак, бозор муносабатларининг XV-XX асрлар давомида жадал ва узлуксиз тақомиллашуви охир-оқибатда унинг моҳиятини тубдан ўзгартирди.

Шу давргача амал қилган ижтимоий-иқтисодий формациялар инсониятнинг гўдакликдан етукликкача бўлган оғир ва самарали йўлни босиб ўтишида тарихнинг ўзи тақозо этган босқичлар эди. Эндиликда эса одамзод Ер юзидан минг йиллар давомида шаклланиб келган, синовдан ўтган умумий қоидалар, ҳаётий тамойиллар асосида яшашни афзал билмоқда. Бундай ҳаёт тарзи ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти деб аталади. Бундай ҳаёт қоидалари барча инсонлар учун бир хилдир. Улар одамзоднинг турли инқилоб ва исён, уруш ва фожиа, кашфиёт ва ихтиро, ислоҳот ва янгиланишларга тўла олис тарихи ва тажрибаси асосида ишлаб чиқилган. Бу қоидалар асрлар мобайнида олға сурилгани, гоҳида эса инкор этилганига қарамасдан, ўзининг ҳаётий моҳиятини исботлаб келаётган умуминсоний тамойиллардир. Уларни даставвал XVI асрда инглиз жамоат арбоби Томас Мор, ундан сўнг XVII асрда итальян мутафаккири Томазо Кампанелла, XVIII-XIX асрларда эса француз социал-утопис-тлари олға сурдилар. Агар XX асргача бу ғоялар айрим мутафаккирларнинг, баъзи ижтимоий гуруҳларнинг фикри ёки эътиқоди сифатидагина яшаб келган бўлса, сўнгги юз йилда уларга бўлган муносабат батамом ўзгарди. Бизнингча, бунинг асосан учта сабаби бор. Биринчидан, фан ва техника борасидаги тенгсиз ютуқлар ту-

файли XX асргача алоҳида-алоҳида мавжуд бўлган цивилизациялар бир-бири билан чамбарчас боғланиб, яхлит ҳолга келди. Иккинчидан, XX аср қонли ва фожиавий воқеа, жараён ва ҳодисаларга шу қадар бой бўлдики, инсоният ўз тарихида ҳеч қачон юз йил ичида бунчалик даҳшатли талотўпларни бошдан кечирмаган эди. Учинчидан, фан ва техника ҳамда коммуникация тараққиёти юксак даражага етиб, миллати, ирқи, эътиқоди ва яшаш жойидан қатъи назар, барча инсонлар учун Ер курраси бор-йўғи чексиз борлиқ қўйнидаги кўз илғар-илғамас бир зарра экани аён бўлди. Одамзод, тафаккур эгаси бўла туриб, бу заррани асраш чорасини кўрмас, фақат шахсий манфаатларини ўйлаб яшайдиган бўлса, ўзининг муқаддас маконидан ажралиб қолиши ва оқибатда йўқ бўлиб кетиши мумкинлигини бугун англаб ета бошлади.

Биз, Ўзбекистон халқи ана шу миттигина сайёрамизда, жумладан, минтақамизда тинчлик ва барқарорликни асраш ишига давлатимиз раҳбари Ислом Каримов муносиб ҳисса қўшиб келаётганидан беҳад фахрланамиз.

Ўзбекистон ўтган асрнинг сўнгида ўз мустақиллигини қўлга киритди. Айнан шу даврда бундай олий неъматга эришганимизнинг ҳам ўзига хос ҳикмати, рамзий маъноси бор. Чунки биз шу тариқа миллий-озодлик ҳаракатларига тўлиқ бўлган ана шу юз йиллик давомида инсоният томонидан тўпланган барча ҳаётий тажрибалардан фойдаланиш имкониятини қўлга киритдик. Халқимизнинг мустақиллик йўлидаги ҳаракатлари муҳим ижобий натижа берди. Яъни инсоният ҳаётидаги янги давр бизнинг мустақил тараққиётимизнинг янги босқичи билан айна бир вақтда бошланмоқда.

Кишилиқ тарихидаги ибтидоий уруғчилик формациясини ҳисобга олмаганда, шу вақтгача бўлган ижтимоий-иқтисодий тузумлар, жамият ишлаб чиқариш имкониятлари ва яратувчанлик салоҳиятининг чеклангани сабабли, фақат маълум тоифа одамларгагина муносиб яшаш

шароитларини яратиш берар ҳамда уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя эта олар эди. Лекин инсоният XXI асрга келиб яратувчанлик имкониятларини такомиллаштириш борасида шундай юксак даражага эришдики, бу даврда жамият фақат муайян ижтимоий тоифалар эмас, балки миллати, ирқи, дини ва эътиқодидан қатъи назар, барча инсонлар учун тенглик ва ўзаро ҳурмат муҳитини яратиш воситаси сифатида амал қила бошлади. Сифат жиҳатидан янги моҳият касб этган бозор муносабатлари фаолият майдонини кенгайтира бориб, янги юз йиллик давомида бутун Ер куррасини тенг имкониятли тадбиркорлар сайёрасига айлантиса ажаб эмас. Келажақда сайёрамизни, ҳар бир минтақа ёки қитъа аҳолисининг иқтисодий ва сиёсий-ижтимоий аҳолига қараб, Шимол ва Жануб, Ғарб ва Шарқ, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларга ажратиш рамзий бир аънамага айланиб қолиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

XX аср файласуфлари ўз тадқиқотларида истиқбол ҳақида фикр юритиб, шаклланиб келаётган янги жамиятларни “пост-индустриал жамият”, “умумий фаровонлик жамияти”, “информацион жамият” деган номлар билан аташга уриндилар. Лекин бу номлар янги даврнинг фақат айрим хусусиятларинигина акс эттиради. Ҳолбуки, жамият ҳаётининг қирралари ва ўзига хосликлари кўп. Сирасини айтганда, бугунги кунда дунёда янги инсоният ва янги жамият вужудга келмоқда. Энг асосийси — унинг соғлом бўлиб туғилишига ҳаракат қилиш лозим. Фарзанд саломат туғилса, бас, ном албатта топилади. Ким билади дейсиз, балки шунда у оқиллар жамияти деб аталар...

Биз мустақилликни мангуга қўлга киритдик. Шу боис халқимиз, Ватанимиз ўз тараққиётида узоқни кўзлаб ҳаракат қилмоқда. Ишончимиз комилки, инсоният ҳамжамиятининг келгуси ҳаётида юртимиз янада юксакроқ ўринларни эгаллайди.

O'ZI — HAQIQAT,

Ижтимоий-фалсафий, сиёсий-ҳуқуқий тафаккурда муайян масалалар мавжудки, улар инсон учун абадий муаммолар ҳисобланади. Ана шундай умумфалсафий, умумтарихий, яъни барча даврларга тегишли мавзулардан бири — инсон кадр-қиммати муаммосидир.

Мазкур муаммо тарихнинг туб бурилиш даврларида, барча қадриятлар қайта баҳоланадиган шароитларда муҳим илмий, амалий ва ижтимоий аҳамият касб этади. Шу боис бу мавзу бугунги кунда ўзбек фалсафасида ҳам ўз талқинини топиб бормоқда.

Маълумки, шўро даврида, ҳамма ҳаётӣ масалалар каби, инсон кадр-қиммати ҳам ўта мафкуравийлашиб кетган эди. Унга асосан синфий-партиявийлик ва сохта коллективчилик асосида ёндашилларди. Аслида шўро тузумини таназзулга олиб келган нарса ҳам инсоний кадр-қимматнинг ғайриинсоний андозаларга мослаштирилиши оқибатлари эди.

Инсон кадр-қиммати, бир қарашда, оддий тушунча бўлиб туюлиши мумкин. Лекин, у том маънодаги улкан муаммодир. Одамзоднинг олис тарихи инсон кадр-қиммати моҳиятини не-не таълимотлар ҳам тўлиқ очиб беролмаслигини, бу масала даврга, замонга қараб турлича маъно-мазмун касб этишини кўрсатди. Шу боис биз бу ўринда фақат масаланинг умуминсоний жиҳатлари ва амалиётга доир муҳим бир омилга тўхталиб ўтмоқчимиз.

Хўш, инсон кадр-қиммати ўзи нима?

Уни қандай таърифлаш мумкин? Умуман, инсон нима учун кадрланади?

Инсон кадр-қиммати — шахс ижтимоий фаолиятининг ижобий аҳамиятини ифодалайдиган фалсафий тушунча. Бу борадаги ижобийлик эса, аввало, инсоннинг олий қадрият эканида кўринади. Катта ҳаётӣ фалсафа мужассам бўлган ушбу гоё орқали ҳар бир инсоннинг қандай ижтимоий-маънавий аҳамиятга, мутлақ кадр-қимматга эга экани намоён бўлади.

Агар кишилик жамиятига назар солсак, унда турлича — сиёсий, ҳуқуқӣ, маънавий, шахсий, миллий, умуминсоний, сохта (ўткинчи) ва ҳақиқӣ (абадий) қадриятлар мавжудлигига амин бўламиз. Сирасини айтганда, қадриятлар тизими таҳлили уларнинг замирида муайян инсон, миллат ёки халқнинг кадр-қиммати мужассам эканини кўрсатади. Зотан, инсон — ҳар нарсадан кадр изловчи, ҳатто ўз олдида ҳам кадр-қимматини англашга ва уни юксак тутишга интилувчи мавжудотдир. Бу ҳолни А.Шопенгауэр “ҳаётга йўналтирилган ирода”, Ф.Ницше “ҳукмронликка йўналтирилган ирода”, Г.Юнг инсон “ўзлигини англовчи ирода”, К.Хорни “ўз-ўзини рўёбга чиқаришга интилувчи ирода”, Э.Фромм “оптимал ривожланишга интилувчи номукаммал мавжудот” деб таърифласа, руҳшунос А.Адлер эса уни инсондаги обрў топиш майлининг кучлилиги билан изоҳлайди.

Умуминсонийлик, одамийлик нуқтаи назаридан қараганда, “инсонга юксак

"MEN" I — QADRIYAT

маънавий қадр-қиммат хосдир. Одамлар жисмоний кучи, истеъдоди жиҳатидан тенг эмас ва шунга қарамай, биз уларнинг барчасига нисбатан маънавий қадр-қимматни бирдек жойига қўйишга интиламиз. Шубҳасиз, маънавий эгалитаризм бу — ҳеч қачон етишиш мумкин бўлмаган хаёлий орзу, бироқ биз унга борган сари яқинлашаётирмиз” (Э.Дюркгейм. “Ценностные и реальные суждения”. “Социологические исследования” журналы, 1991 йил, 2-сон, 109-110-бетлар).

Прагматик нуқтаи назардан қараганда, италян иқтисодчиси Алиани XVIII асрдаёқ қайд қилганидек, ҳақиқий бойлик — инсондир. Фалсафий прагматизмнинг йирик намояндаси У.Жеймс эса қадр-қиммат масаласига тўхталиб, бундай дейди: “Ўзимиз билиш фаолиятимизда ҳам, амалий фаолиятимизда ҳам ижодкормиз. Инсон дунёдан ибрат олиб, янги ҳақиқат яратади”. Демак, инсоннинг ўзи — биринчи ҳақиқат, унинг “мен”и эса ҳар томонлама англаган қадриятдир.

Шундай қилиб, инсоннинг асосий ижтимоий қадрияти, мутлақ қадр-қиммати унинг моддий ва маънавий бойликлар яратиши, ишлаб чиқарувчи куч эканида эмас, балки макон ва замонда ўзича, мустақил бирлик сифатида мавжудлигида — экзистенциал эркинлик, табиий дахлсиз ҳуқуқлар соҳиб эканидадир.

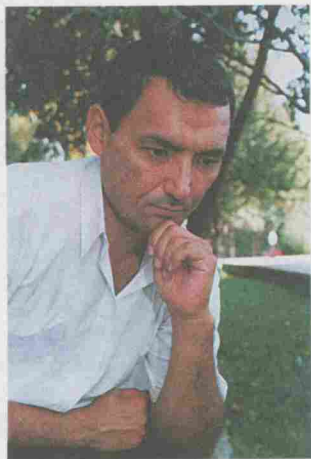
Инсон қадр-қиммати, социологик ва гносеологик илдизларига кўра, гуманизм билан боғлиқ ҳамда унинг асосий категорияси ҳисобланади. Чунки гуманизм

— одам-зоднинг қадри, унинг эркинлиги, қобилиятлари ҳар томонлама намоён бўлиши учун курашиш, инсоннинг бахт-саодати, тенг-ҳуқуқлилиги, адолатли ҳаётини таъмин этишга интилиш, инсонийликнинг барча тамойиллари юзага чиқишига шарт-шароитлар яратиш маъносини англатади.

Гуманистик тамойилларга асосан айтиш мумкинки, инсон қадр-қиммати ижтимоийлик бирламчими ёки индивидуаллики, деган бир қарашда зиддиятли, аслида ижтимоий борлиқнинг ижодий манбаларидан бўлган ҳодисанинг назарий баҳс негизини ташкил этади. Инсон қадр-қиммати муаммоси ва унга муносабат ҳам шундан бошланади.

Эндиликда биз янгича дунёқараш асосида ушбу масалада индивидуаллик устувор бўлиши, яъни “социумдан индивидга ўтиш” заруратини теран англамоқдамиз. Президент Ислом Каримовнинг “Инсон ва давлат муносабатларида инсон манфаатлари устувор бўлиши керак” деган фалсафий фикрлари ана шундай хулоса чиқаришга имкон беради. Индивидуалликнинг устувор аҳамият касб этиши эса демократик дунёқарашнинг бош белгиси, эркин жамият тараққиётининг асосидир.

Шунингдек, индивидуаллик (унинг конкрет кўриниши) — инсон чинакам

кадр-қиммат топадиган эркин жамиятга ўтишда ҳам у с т у в о р а ҳ а м и я т га эга. Ижтимоий-тарихий амалиёт ва назарий таҳлиллар ҳар бир ижтимоийлик индивидуаллик билан ўзаро муносабатда,

яъни индивидуал — хос қадриятлар билан динамик мувозанатда ўзининг яратувчанлик салоҳияти ва ижодий куч-қудратига эга бўлишини кўрсатмоқда. Айтмоқчимизки, ҳақиқий жамоавийлик — фуқаровий коллективизм ижтимоий ва индивидуал қадриятларнинг ўзаро уйғунлигидан бошқа нарса эмас.

Аслида инсон жамоа бўлиб яшаш учун яралган. Чунки жамоа инсон табиатида мужассам бўлган чексиз имкониятларни юзага чиқариш имконини беради.

Айни пайтда, муайян жамиятда инсоннинг олий қадрият бўлиши ёки бўлмаслигида ижтимоийнинг бирламчилиги ҳамма вақт ҳам ҳал қилувчи аҳамият касб этавермайди. Негаки, бирор бир жамиятда инсоннинг кадр-қиммати, аввало, ўша жамият аъзоларининг этиқоди, дунёқарashi ва ижтимоий ҳаётни такомиллаштириш жараёнидаги иштирокига боғлиқ. "Буржуазия Маркси" дея этироф этилган М.Вебернинг таъкидлашича, жамиятнинг ўзи инсонларнинг ўзаро муносабати ва таъсир мажмуидан, ҳар қандай ижтимоий тузум эса ташкилий тузилма ва шахслар фаолиятдан иборат. Чунки инсонларгина муайян мазмундаги хатти-ҳаракат соҳиби бўлиши мумкин. "Давлат" ва "уюшма" каби тушунчалар,

социологик нуқтаи назардан қараганда, кишиларнинг муайян кўринишдаги уюшган фаолиятига хос категорияларни билдиради (М.Вебер. *Избранные произведения*. М., 1990, 507-бет). Мана шундай "методологик индивидуализм" нуқтаи назаридан, ҳар қандай жамият, давлат — инсонга нисбатан бир оз юксакроқ даражада ривожланган, кенгроқ миқёсда фаолият юритадиган шахсдир, деб таърифлаш ва шу тариқа ижтимоийлик бирламчими ёки индивидуалликми, деган баҳсга ҳам яқун яшаш мумкин.

Инсон кадр-қиммати тушунчасини ёритишда турлича қараш ва ёндашувлар бўлган. Хусусан, рус файласуфи В.Соловьёв "Инсоннинг қадри ва маънавий аҳамияти, биринчи галда, ҳаётда намоён бўлади", деса, экзистенциалист-файласуф К.Ясперс, С.Кьеркегор каби, унинг моҳиятини алоҳидаликда деб билади ва ҳар бир инсон чексиз кадр-қимматга эга эканини таъкидлайди. Унингча, инсоннинг ҳақиқий кадр-қиммати мукамалликда, яқинлашаётган идеал типда эмас, балки унинг тарихий бетакрорлиги ва беқиёслигидадир. Француз мутафаккири Ж.П.Сартрнинг фикрича эса, "мен" — мутлақ қадрият ва у ҳар қандай қадрсизлашишлардан ҳимоя қилинган.

Австриялик психолог ва файласуф В.Франкл индивидуалликнинг аҳамияти, инсон шахсининг кадр-қиммати ва мазмуни ҳамма вақт у яшаётган жамиятга боғлиқлигини таъкидлайди. Америкалик социолог Т.Парсонснинг фикрича ҳам, чинакам шахсий кадр-қиммат инсонни ўраб турувчи муҳит билан муносабатда ифодаланади.

Ақидапараст марксистлар бу масалада ижтимоий ёндашувни афзал билар эди. Шу боис марксча-ленинча таълимот инсоннинг мутлақ кадр-қиммат топишини инкор қилади. Мазкур таълимот бунинг ўрнига аллақандай коммунистик ижтимоийликни қадрлар эди. Уларнинг талқини-

ча, ижтимоий муносабатларнинг йиғиндисини, ноёб истеъдод соҳиби бўлган айрим инсонлар улуғ ишларга хизмат қилганидагина муайян даражада кадр-қимматга эришиши мумкин экан. Ажабланарлиси шундаки, “марксча-ленинча гуманизм” да ҳаётда умуман учрамайдиган қандайдир мавҳум “янги инсон” нуфузли шахс ҳисобланарди. Инсон кадр-қиммати бундай ғайриилмий, ғайриинсоний муносабат ижтимоий ҳаётда қандай фожиаларга олиб келгани яхши маълум.

Фалсафий-гуманистик тафаккур ривожига ўзига хос ўрин тутган, “омма зўравонлигига қарши индивиднинг аламли ҳайқириғи”ни эшитган персонализмнинг асосий тамойилига кўра, шахс — жамиятдан юқори, унинг кадр-қиммати кўпчилик томонидан белгиланмайди, фақат унинг қарашлари орқали муайян тарзда намоён бўлади. Умуман, персонализмда ижтимоий парастликка бутунлай қарама-қарши равишда шахс кадр-қиммати тушунчасининг мутлақлашуви, шахсият парастлик ғояси кучли бўлса-да, айрим хусусий ҳолатларда унга ижтимоий ҳаётдан маълум бир мисоллар келтириш мумкин. Масалан, мустабид тузум даврида ҳукмрон дунёқарашга қарши чиққанлар (эркин фикрловчилар, диссидентлар) зўравон мафкура томонидан “ёт унсур”, “душман” деб баҳоланарди. Лекин бу ҳол уларнинг инсоний кадр-қиммати йўқлигини англатармиди? Асло! Чунки ўша шахслар инсонлик кадр-қимматини чуқур англагани учун ҳам ҳукмрон мафкурага қарши бош кўтарган эди. Шу боис улар муайян давр ақидаларидан, омманинг умумий қарашларидан устун тура олди. Шу маънода, персонологик ёндашув, персонцентризм, экзистенциализм каби, субъективчилик оқимидир. Шунга қарамай, у баъзи ҳолларда ижтимоий воқелик хусусиятларини (кўпчилик ҳамма вақт ҳақ бўлавермаслигини) ифодалайди. Бу жиҳатдан немис файласуфи М.Хайдег-

гернинг масалани индивидуал-субъектив таҳлил этувчи “Фақат кимда-ким жамиятдан халос бўлишни уддалаб, ижтимоий алоқалардан халос бўла олган бўлса, ўша инсон ҳақиқий кадр-қимматга эга” деган фикрида ҳақиқат аломатлари йўқ эмас. (Қизиғи шундаки, машҳур файласуфлардан бири сифатида тан олинган Мартин Хайдеггернинг ўзи ҳам баъзан истисно ҳолатларга тушган. Унинг 1933 йилда национал-социализм ғояларини ёқлагани, “герман фалсафасининг фюрери” дея ном олгани ҳам буни тасдиқлайди. Шу боис Хайдеггернинг юқоридаги фикрини шахсий пушаймонлик маъносида ҳам тушуниш мумкин.)

Албатта, тизимли ёндашувда, таркибий-функционал таҳлилда жамиятнинг инсонга таъсири шу даражада муҳимки, файласуф Э.Ренан ибораси билан айтганда, “инсон, ҳатто ўз асрига ва ирқига қарши курашаётган тақдирда ҳам, ўзининг асри ва ирқига мансуб”. Инсон — ижтимоий мавжудот, демак, унинг кадр-қиммати барча замонларда ва ҳар қандай ижтимоий-тарихий шароитда жамият томонидан белгиланади. Шу боис, бугунги кунда тараққий топган кишилик жамиятларида инсон — олий қадрият ҳисобланади.

Инсон кадр-қиммати тушунчаси моҳиятан инсон ҳуқуқлари, жамият ва шахс, давлат ва фуқаро ўртасидаги ўзаро тотувликка (толерант муносабатларга) боғлиқ. Ўтмиш мутафаккирлари ҳам инсон қадри аввало унинг эрки ва ҳуқуқларида намоён бўлишини таъкидлаганлари бежиз эмас.

Инсон ҳуқуқларисиз кадр-қиммат ғоялар дунёсидаги мавҳум бир тушунча бўлиб қолади. Ўз навбатида, инсон ҳуқуқлари ҳам инсонлик кадр-қимматини англашдан бошланади. Бошқача айтганда, ижтимоий ҳаётда, ҳар бир инсоннинг олий қадрият даражасига кўтарилиш жараёнида, яъни шахс давлат ва жами-

ят учун, давлат ва жамият эса шахс учун чинакам қадрият тусини олганда инсон ҳуқуқлари муҳим аҳамият касб этади. Шу сабабли инсон қадр-қимматини тан олиш аввало унинг ҳақ-ҳуқуқларини таъминлашдан бошланиши зарур. Бугунги кунда мамлакатимиз айнан ана шу йўлдан бормоқда. Ватанимиз инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги барча халқаро ҳужжатларни эътироф этиб, уларга қатъий риоя қилиб келаётгани бу фикрнинг яққол далилидир. Президент Ислом Каримов мамлакатимизнинг бу борадаги йўлини таърифлаб, шундай деган эди: “Эндиликда инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқ ва эркинликлари муқаддас саналиб, улар давлат томонидан кафолатланади”.

Инсон ҳуқуқларини кафолатлашда давлат муҳим ўрин тутаяди. Чунки жамиятнинг қандай бўлиши давлатнинг қандай бўлишига боғлиқ. Бинобарин, инсон ҳуқуқлари кишилар онгида, миллатнинг руҳи ва маънавий қадриятларида муҳим ўрин эгаллай бошласа, шахснинг ҳаёти ҳам том маънода салмоққа эга бўла бошлайди. Ва шунда оддий инсоннинг ўзлиги, истеъдоди ва салоҳияти ҳамма соҳада намоён бўлади. Чунки жамиятда бунинг зарурий шарт — тенг шароит ва имкониятлар кафолатланади. Бугун мамлакатимизда айнан шу йўналишда — инсон ҳуқуқларини асосий қадрият сифатида қарор топтиришда улкан ишлар амалга оширилмоқда. Бу ҳол бизда маърифий гуманизм давлат сиёсати даражасига кўтарилаётганини кўрсатади.

Юртимиздаги бугунги жараёнлар ҳақида гап кетганда, давлат ва жамиятнинг очиқ шакллари ифода этадиган, умуминсоний қадриятлар мажмуи — демократия инсон қадр-қиммати асосларини, унинг ривожланиш мантиқини ташкил қилишини алоҳида таъкидлаш зарур. Чунки демократия ва унинг қадриятлари шахснинг жамиятдаги, фуқаронинг дав-

лат бошқарувидаги муносиб ўрнини таъминлайди. Шунингдек, у инсон қадр-қиммати муаммосининг амалий ечими (ўртача умр кўриш, шахсий хавфсизлик, ижтимоий фаровонлик ва инсон ҳуқуқларини кафолатлаш) сирасида асосий ўрин тутаяди. Бу борада Президент Ислом Каримовнинг қуйидаги фикрларини эслатиш ўринли бўлади: “Демократиянинг асл моҳияти инсон қадр-қиммати, ҳурмати ҳамма нарсадан улуғ деган ақидадан иборат бўлмоғи лозим”.

Бинобарин, демократия тараққий этган муҳитда ғайриинсоний воқеа ва ҳодисалар оммавий равишда, турғун ҳолда авж олиши эҳтимолдан жуда йироқ. Демократия ҳеч қачон инсонийликка зид бўлмаслигини эса эркин жамиятлар, хусусан, бу йўлда ислохотларни изчил амалга ошираётган мустақил Ўзбекистон ҳаёти мисолида ҳам кўриш мумкин.

Таъкидлаш зарурки, инсон қадр-қиммати муаммосини демократия қадриятлари билан боғлаб талқин этиш уни сиёсийлаштириш дегани эмас. Бу мулоҳазалар масалага бир оз чуқурроқ ёндашиш, умуман, ҳар қандай ижтимоий ҳодисани (бу ўринда демократияни) инсон қадр-қиммати нуқтаи назаридан таҳлил этиш заруратидан келиб чиққан, холос.

Баъзи ғарб олимлари, хусусан, америкалик иқтисодчи ва жамиятшунос Ж.Гэлбрейт муайян жамиятда одамларнинг қашшоқ, ғайриинсоний тарзда яшаётгани учун аввало уларнинг ўзлари айбдор эканини таъкидлайди. Бу — умуман олганда, тўғри. Чунки ҳар ким ўз ҳаёти учун ўзи масъул. Аммо мутелек, индивидуалистик қараш азалий характерга эга бўлган муҳитда кишилар жамиятда содир бўлаётган салбий ҳодисалар учун ўзларини масъул деб билиши мумкинми? Бошқалар — сиз билан ёнма-ён яшаётган ватандошларингиз, миллатдошларингиз учун ҳам масъул бўлиш айбми? Булар, бир

қарашда оддий, аслида эса мураккаб масалалардир.

Бизнингча, инсон қадри, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари топталишига барҳам бериш, том маънодаги инсоний тартиботлар асосида яшашга ўтиш, демакки, анъанавий ёпиқ жамиятни замонавий очик жамиятга айлантиришнинг муҳим шарти — демократик руҳдаги харизматик шахс, яъни жамият аъзоларини олий мақсад — муносиб ҳаёт тарзига эришиш, ақл-идрок (инсоний кадр-қиммат) гоёси тантанасини таъминлаш ва бу омолларни умумэътиқодга айлантириш сари қатъият билан бошлаб борадиган, улкан етакчилик салоҳиятига эга бўлган сиёсий раҳбардир.

Дарҳақиқат, анъанавий ёки ёпиқ жамиятдан очик демократик жамият сари бориш жараёнида зарур жойда ва зарур пайтда тарих саҳнасига чиқадиған, тегишли шароитларни юзага келтирадиған, айна вақтда мураккаб вазиятларни ўзгартиришга қодир бўлған бундай юксак иродали шахснинг халқ тақдиридаги аҳамияти беқиёс. Демак, харизматик шахс эркин ва фаровон ҳаёт учун азал-азалдан интилиб келаётган халқлар ҳаётида мудом зарурат бўлиб қолаверади. Айниқса, демократик руҳдаги харизматик шахс қиёфасида аниқ ижтимоий, инсоний манфаат (гуманистик прагматизм) мавжудки, уни инкор қилиб бўлмайди.

Демократик руҳдаги ана шундай харизматик шахс бизнинг бугунги воқелигимиз — мустақил мамлакатимиз тараққиётида ўзининг бетакрор истеъдоди ва бунёдкор қобилиятини ёрқин намоиш этмоқда. Бу эса, шак-шубҳасиз, миллатимиз ва халқимизнинг бахтидир. Чунки Президент Ислон Каримовдек ёрқин индивидуал шахсият эгалари ўтиш даврини бошдан кечираётган жамиятлар ҳаётида ниҳоятда кам учрайди.

Таъкидлаш жоизки, мазкур фикрлар шунчаки шахсни улуғлаш ёки халқ оммаси ролини камситиш, жамият ҳаётидаги замонавийлашув жараёнларини биргина омилга боғлаб қўйиб, бошқаларини эса инкор қилишга қаратилмаған. Бу — масалага шакланган илмий метод асосида ёндашиш, холос. Фарб сиёсатшунослари (С.Эйзенштадт, С.Хантингтон, А.Леви) бу борада кўпгина кузатишлар олиб бориб, харизматик шахсни мавжуд вазиятнинг ўзи тақозо этади, ана шунда тарих майдонига чиққан сиёсий етакчининг юксак фазилатлари туфайли жамият ҳаёти ўзгариш ва янгиланишларга юз тутуди ҳамда бу йўлда катта муваффақиятларга эришади, деган хулосага келган.

Дарҳақиқат, “Кулликка йўлни кўпчилик очган, эркинликка қандай келиш эса харитада белгиланмаған” (Р.Дарендорф. “Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе”. “Вопросы философии” журнали, 1990 йил, 9-сон, 69-бет). Шундай бўлса-да, ижтимоий-фалсафий, тарихий-сиёсий нуқтаи назардан айтиш мумкинки, инсон кадр-қимматиға йўл фақат маърифат орқали ўтади. Зотан, маърифат ҳар қандай жамиятни таназзулдан, улкан фожиалардан сақлаб қолувчи кучдир. Маърифат асосидагина инсон кадр-қиммати учун ҳаётий кенглик, чексиз имкониятлар очилади. Аниқроқ айтганда, ҳар бир миллат, ҳар қайси халқ ўзининг мумтоз маърифат даврини бошдан кечирмоғи зарур. Бу тарихий жараёни харизматик шахс тезлаштиради.

Хуллас, мустабид тузумдан халос бўлған жамиятда инсоннинг чинакам ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий ҳақиқат, яъни қадриятга эга бўлиш жараёни, аввало, харизматик шахс — раҳбар етакчилигида маърифат орқали кечади. Бу йўлда инсоннинг фуқаро, миллатнинг миллат сифатидаги амалий кадр-қиммати намоён бўлади.

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Дониёр ОБИДОВ

BIRLASHTIRUVCHI KUCH

Инсоният тараққиёт борасида қанчалик юксалиб бормасин, унинг тақдирида Ватан, халқ, миллат, тил ва дин каби қадриятларнинг аҳамияти ҳеч қачон йўқолмайди. Чунки бу қадриятларнинг барчаси одамзоднинг яралиш давридан то бугунги ривожланиш босқичигача унга доимий ҳамроҳ бўлиб келмоқда. Инсоннинг қадр-қиммати, шаъну шарафи ва гурури ҳам аввало ана шу қадриятлар орқали намоён бўлади. Шу боис бирон бир халқни қуллик домига солмоқчи бўлган ёвуз кучлар ҳам биринчи галда ана шу қадриятларни топтаб, унинг гурурини сўндиришга уринади. Бунга юртимиз ҳудудида 130 йилдан зиёд вақт давом этган собиқ мустамлакачилик даври яққол мисол бўла олади.

Ўша замонларда бошқа миллий қадриятларимиз қатори динимиз ҳам таққилангани, диндор ва уламолар аёвсиз қатағон қилингани, масжиду мадрасалар вайрон этилиб, муқаддас китоблар ўтга ташлангани кўпчиликка яхши маълум. Собиқ шўро мафкураси миллий ўзлигини шакллантирувчи муҳим манбаларидан халқимизни шу тариқа жудо этмоқчи эди. Лекин бу машъум режалар амалга ошмади. Халқимиз иродаси билан

қўлга киритилган мустақиллик бундай адолатсизликка бутунлай чек қўйди.

Истиклол йилларида, барча миллий қадриятларимиз каби, динимиз, бу борадаги урф-одат ва анъаналаримиз ҳам қайта тикланди. Бу жараён юртдошларимизнинг ҳуқуқ ва эркинликларини қонуний асосда тиклаш, миллий давлатчилигимиз асосларини мустаҳкамлаш, юртимизда янги жамият барпо этиш йўлидаги кенг кўламли ишлар билан уйғун амалга оширилгани айниқса диққатга сазовордир. Чунки ҳуқуқий демократик давлат қуриш жараёнида бошқа миллий қадриятлар, турли ижтимоий муносабатлар билан дин ўртасидаги алоқадорлик ва мувозанатни сақлаш муҳим аҳамият касб этади. Бу жиҳатдан қараганда, Президент Ислом Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китобидаги қуйидаги фикрлар катта аҳамиятга эга: “Жамият ҳаётининг бир қисми бўлган дин ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳалари билан муқаррар равишда муносабатда бўлган. Уларга таъсир кўрсатган ва ўзи ҳам бошқа соҳаларнинг таъсирига учраган”.

Дарҳақиқат, юртимизда янги жамият барпо этишнинг Юртбошимиз томонидан ишлаб чиқилган стратегик йўли нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, диннинг жамиятдаги ўрни ва аҳамияти, унинг ижтимоий муносабатлар тизимидаги мақоми аниқ белгиланган тақдирдагина у том маънода тинчлик-тотувлик, ҳамжихатлик омилига айланади. Бу ҳақиқат бугунги кунда мамлакатимизда барпо этилаётган янги жамият ҳаёти мисолида ўз тасдиғини топмоқда. Ҳозир Ўзбекистон заминида тинчлик ва барқарорлик ҳукм сураётган экан, бунда диннинг жамият ҳаётидаги ўрни қонуний асосда аниқ белгилаб қўйилганки, фуқароларнинг диний ва миллий туйғуларига нисбатан адолатли муносабат шакллангани, турли конфессиялар ўртасида бағрикенглик тамойили амал қилаётгани муҳим аҳамият касб этмоқда. Ваҳоланки, бугунги мураккаб дунёга назар ташлайдиган бўлсак, турли низо ва жанжалларнинг аксарияти диннинг жамиятдаги ўрни, ижтимоий муносабатлар тизимидаги мақоми тўғри йўлга қўйилмагани оқибатида келиб чиқаётганига гувоҳ бўлаемиз.

Биз мамлакатимиздаги асосий дин бўлмиш исломга эътиқод қиладиган юртдошларимиз, яъни мусулмон аҳоли вакилларининг истиқлол йилларида ўзларига яратилган шарт-шароит ҳақида айтилган шукроналик сўзларини кўп эшитганмиз. Шу билан бирга, юртимизда истиқомат қиладиган бошқа дин вакилларининг ҳам бу заминдаги ҳаёти ва тақдирдан мамнун экани тўғрисидаги фикрлари кейинги йилларда барча диний эътиқод кишилари учун тенг имкониятлар яратилгани, бу эса ўлкамиздаги тинчлик-барқарорлик, ўзаро тотувлик асосларидан бири бўлиб хизмат қиладиганини кўрсатади. Қуйидаги мисол бунинг яққол далили бўла олади.

Тошкентдаги Грек маданияти маркази Юнусобод тумани бўлими раҳбари бўлиб ишлаб келаётган 74 ёшли Анастасис Просидис “Правда Востока” газетаси муҳбирига берган интервьюсида шундай дейди: “Мен ҳам, кўп миллилатли оилам

ҳам ўз тақдиримиздан миннатдоримиз, чунки МДХ ҳудудида охириги ўн йилда рўй берган қонли тўқнашувлар тинч-тотувлик ҳукм сурган муस्ताқил Ўзбекистонни четлаб ўтди”.

Бу холисона фикр юртимизда фуқароларнинг диний ва миллий туйғуларини қонуний асосда ҳимоя қилиш борасида нақадар тўғри йўл тугилаётганини яна бир бор исботлаб турибди. Ҳолбуки, Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон, Шимолий Ирландия каби бир қатор Осиё ва Оврупо давлатларида неча йиллик тажриба ва сабоқларга қарамай, диний можароларнинг оқилона ечими ҳануз топилмаяпти. Шунинг ўзиёқ масалга тўғри ва адолатли ёндашиш қанчалик улкан аҳамиятга эга эканини билдиради.

Диннинг мамлакатимиздаги турли ижтимоий муносабатлар тизимидаги ўрни унинг бошқа институтлар билан бўлган ҳамкорлиги орқали мустаҳкамланиб бормоқда. Бундай алоқаларнинг самарадорлиги айниқса дин ва давлат, дин ва миллий истиқлол ғояси, дин ва маданият муносабатларида аниқ-равшан намоён бўлмоқда.

Маълумки, дин ва давлат ўртасидаги муносабатлар қадим-қадимдан жамият ҳаётининг маъно-мазмунини белгилашда муҳим ўрин тутиб келган. Давлат ва жамият ишларида дин ва диний ташкилотлар мавқеи кучайиб кетганда дунёвий тараққиёт, илм-фан ривожини сусайган. Масалан, ўрта асрларда Оврупода черков инквизициясининг кучайиши натижа-сида ҳаюлат авж олган, маърифатли инсонлар таъбиб этилган. Худди шунингдек, дин жамият ҳаётидан бутунлай ба-

дарга этилган муҳитда ҳам турли адолат-сизликлар чуқур илдиз отади. Одамлар ўз тарихи, маданияти ва маънавиятини эсдан чиқара бошлайди. Чунки диннинг ривожланиши, диний урф-одат ва қадриятлар халқнинг тарихи, маданияти ҳамда маънавияти билан узвий боғлиқ. Диннинг тақиқланиши қандай ачинарли аҳволга олиб келишини тажовузкор даҳрийлик ҳукмронлик қилган собиқ шўро тузуми мисолида кўриш мумкин.

Бугун биз барпо этаётган ҳуқуқий демократик давлатда динга муносабат борасида юқоридаги каби бир томонлама ёндашувларга йўл қўйилмайди, бу соҳада оқиллона йўл тугилади. Бу йўлнинг моҳияти шундан иборатки, Конституция-мизда белгилаб қўйилганидек, давлат диний ташкилотлар фаолиятига аралашмайди. Қайси динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик фуқароларнинг ўз виждон иши ҳисобланади. Айни пайтда, диндорлар ва диний ташкилотлар қонун берган имкониятлар доирасида жамият ҳаётида фаол иштирок этади. Давлат ва дин ўртасидаги қонунчиликка асосланган мана шундай муносабат, бир-бирининг ишига аралашмаслик Ватан равнақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлигига эришиш каби умумий мақсадлар йўлида биргаликда ҳаракат қилиш имконини беради. Яъни, дин ва давлат ўртасидаги муносабатларнинг демократик асосда ривожланиши уларни жамиятдаги ўзаро ҳамкорлик ва ҳамжиҳатлик, тинчлик-тотувлик, маънавий янгилинишлар билан боғлиқ кўпгина масалаларда биргаликда ҳаракат қилишга ундайди.

Мамлакатимизда диннинг шаклланиб келаётган миллий истиқлол мафқураси билан ўзаро муносабати ҳам ҳамкорлик асосида ривожланаётгани диққатга сазовор. Аввало, динимиз мустақилликни Оллоҳнинг буюк неъмат сифатида тан олади ҳамда уни асраш ва мустаҳкамлаш ҳар бир юртдошимизнинг муқаддас бурчи эканини таъкидлайди. Биргина “Ватанин севмоқ — иймондандир” деган муборак ҳадисда она юртга муҳаббат ин-

сон ҳаётининг моҳиятини белгилайдиган амал экани мужассамдир. Ватанни севиш эса уни ёт кўзлардан асраш, ҳар қарич ерини покиза саклаш, унинг равнақи учун куйиб-ёниш демакдир. Буларнинг барчаси миллий истиқлол ғоясининг, бошқа манбалар каби, ота-боболаримизнинг муқаддас дини бўлмиш ислом динидан ҳам озиқланишини кўрсатади. Миллий истиқлол ғоясининг комил инсон, ижтимоий ҳамкорлик, миллатларо ҳамжиҳатлик, динлараро бағрикенглик каби тамойиллари ушбу икки институтнинг ўзаро муносабатларни янада самарали олиб боришда муштарак мақсадлари кўп эканидан далолат беради.

Маълумки, ислом фалсафасида комил инсон ғояси муҳим ўрин тутаети. Шарқ шоирларининг, файласуф ва мутафаккирларининг умумто асарлари ана шу ғояга асосланган ёзилган десак, муболага бўлмайди. Шунингдек, ислом фалсафасида ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро ҳамжиҳатлик, динлараро бағрикенглик ғоялари ҳам чуқур асослаб берилгани ва асрлар давомида тарғиб этиб келингани сир эмас. Қуръони карим ва ҳадиси шарифни мутолаа этсак, ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликка, бағрикенгликка, сабр-қаноатга даъват этувчи сўзларга ҳар саҳифада дуч келишимиз аниқ. Ана шу умумий мақсадлар ҳам динимиз ва миллий истиқлол ғояси муносабатлари учун мустаҳкам асос бўлиб хизмат қилади.

Бунинг исботини бугунги ҳаётимиздаги кўплаб мисолларда кўрсак бўлади. Ҳозирги кунда миллий истиқлол ғояси одамларни ватанпарварлик, фидойилик, огоҳлик, хушёрлик, ўзаро меҳр-оқибат руҳида тарбиялашга хизмат қилмоқда. Динимиз ҳам бу хайрли ишга ўз улушини қўшмоқда. Матбуот материалларига муурожаат этайлик.

“Народное слово” газетаси муҳбири Ойдин Латипова “Праздник милосердия” (“Саховат байрами”) мақоласида бутун муулмон оламида байрам қилинаётган Қурбон ҳайитининг илдизлари узок ўтмишга бориб тақалиши тўғрисида тўхталиб, унинг бугунги кундаги аҳами-

яти ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Қурбон ҳайити баъзида бизнинг турмушимизда етишмайдиган ўзаро ҳурмат, ғам-хўрлик ва яқин алоқаларни мустаҳкамлашга хизмат қилади”. Муаллиф Нуриддин Зайнобиддинов эса бу фикрни давом эттиради: “Шундай кунларда қариндош-уруғ ва яқинлардан хабар олинади, беморларга ёрдам қилинади. Одамлар ҳаётдан кўз юмган қариндошларини эслади, хайр-эҳсон улашади, янги келин-қувёнларни табриклайди, болаларга ширинлик тарқатади. Уларнинг қалблари тинчлик-хотиржамлик ва эзгулик ҳислари билан тўлиб-тошади. Ташкилот ва муассасалар, ишбилармонлар эса турли хайрия тadbирлари ўтказишади. Олижаноблик, саҳийлик, ҳар бир муҳтож кишига инсоний муносабат бу байрамнинг муҳим хусусиятидир”.

Бугунги эркин ҳаёт жараёнида дин ва иқтисод муносабатлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бир қарашда бу икки соҳа мазмунан ўзаро қарама-қаршидек туюлиши мумкин. Чунки уларнинг бири — маънавий, иккинчиси эса моддий қадриятларни ифодалайди. Лекин улар ҳаётнинг икки муҳим жиҳатиغا алоқадор бўлгани учун бир-бирисиз яшолмайди. Бундай ўзаро боғлиқлик Президент Ислом Каримовнинг “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида” китобида алоҳида таъкидланган эди: “Ижтимоий бозор иқтисодиёти шарқона, исломий турмуш фалсафасининг юксак ғояларига, халқимизнинг тарихий тажрибаси ва ақл-заковатига мос бўлиб тушмоқда”.

Юртимиз худудида шаклланган диний фалсафанинг иқтисодга ва унинг мазмунини белгиловчи меҳнатга бўлган муносабати буюк мутасаввиф Баҳоуддин Нақшбанднинг “Дил ба ёру даст ба кор” деган ҳикматида ўзининг ёрқин ифодасини топган. Ушбу чуқур маъноли сўзлар Президент Ислом Каримов нутқларида бир неча бор келтирилган. Жумладан, 1994 йил мартда Халқ депу-

татлари Бухоро вилоят кенгаши сессиясида сўзлаган нутқида бу ҳақда шундай деган эди: “Ул зотнинг “Оллоҳ дилинда, қўлинг ишда бўлсин” деган ҳикматли шиорини биз бу соҳада дастуриламал қилиб олсак, янглишмаган бўламиз, деб ўйлайман”.

Дин ва иқтисод муносабатлари ниҳоятда қизиқарли мавзу. Аммо бу мавзу на илмий тадқиқотчилар, на журналистлар томонидан жиддий ёритилмаётгани афсусланарлидир. Кейинги йилларда мамлакатимиз матбуотида бу борада бирор-та ҳам жиддий мақола эълон қилинмагани шундан далолат бериб турибди.

Диннинг маданият, хусусан, фан ва таълим билан ўзаро муносабати ҳам биз барпо этаётган жамият ҳаётида беқиёс ўрин тутаяди.

Буюк уламо ва азиз-авлиёларимизнинг таълимотларида таълим-тарбия масаласи асосий мавзулардан бири ҳисоблангани бизда бу борада қадимий анъаналар мавжудлигини, эндиликда уларни ривожлантириб, янги босқичга кўтариш зарурлигини кўрсатади. Буюк мунажжим ва давлат арбоби Мирзо Улуғбек бобомизнинг Бухорода барпо этган мадраса пештоқиға “Билимга интилиш ҳар бир мўмин ва мусулмон аёл учун фарздир” деган ҳадисни ёздириб қўйгани диннинг маданиятга муносабат борасидаги анъаналари қанчалик бой ва ранг-баранг эканини тасдиқлайди.

Хулоса қилиб айтганда, диннинг бошқа ижтимоий институтлар билан ўзаро муносабати тўғри ташкил қилиш дин соҳасидаги мамлакатимиз сиёсатининг энг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Бу борада Президент Ислом Каримов асарларида мақсад ва вазифалар аниқ белгилаб берилган.

Бугун юртимизда ана шу назарий йўл-ўриқлар асосида амалга оширилаётган янгиланишлар туфайли диннинг жамиятимиз ижтимоий муносабатлари тизимида бошқа институтлар билан ҳамкорлиги янада мустаҳкамланиб бораверади.

BILISHNING POYDEVORI

Одамзод дунёдаги барча билимлардан хабардор бўлишга интилади. Чунки билимларнинг барчаси бевосита ёки билвосита инсон ҳаёти билан боғлиқ. Бундан ташқари, дунёда бевосита инсон моҳиятини ёритишга қаратилган билим ва таълимотлар ҳам борки, улар ҳар биримизда катта қизиқиш уйғотиши шубҳасиз.

Инсон тўғрисидаги ана шундай таълимотлардан бири экзистенциализмдир. Унга XIX асрнинг 40-50-йилларида асос солинган. Бу борадаги дастлабки ғоялар даниялик Сёрен Къеркегор, германиялик Артур Шопенгауэр, Фридрих Ницше, Освальд Шпенглер, россиялик Николай Бердяев, Лев Шестов асарларида баён этилган. Экзистенциализм фалсафасининг услубий асосларини мустаҳкамлашда машҳур немис файласуфи Эдмунд Гуссерль ёритиб берган феноменологик услуб бекиёс ўрин тутди.

Экзистенциализм фалсафаси XX аср бошларида, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, Биринчи жаҳон уруши йилларида Германияда айниқса кенг ёйилади. XX аср немис экзистенциализмининг шаклланишида Карл Ясперс ва Мартин Хайдеггернинг хизматлари катта бўлган. Иккинчи жаҳон уруши йилларида эса бу таълимот Францияда кенг тарқалади. Француз ёзувчи-файласуфлари Жан-Поль Сартр, Альбер Камю, Габриэль Марсель, Мерло Понти асарларида буни яққол кўриш мумкин. Айниқса, Сартр ва Камю Иккинчи жаҳон уруши пайтида фашистларга қарши ҳаракатда фаол иштирок этиб, унинг мафкурачилари

бўлиб хизмат қилади. Шу боис ўша вақтда ёзилган Сартрнинг «Пашша», Камюнинг «Вабо» асарларида фашизмнинг ғайриинсоний моҳияти фош этилган.

XX асрнинг 50-йилларида экзистенциализм Англия, Америка, Италия ва Япония зиёлилари орасида ҳам ёйила бошлади. Бу оқим руҳида ижод қилувчи ёзувчиларнинг асарлари зудлик билан инглиз тилига таржима қилинади.

XX асрнинг олтимишинчи-етмишинчи йилларига келиб экзистенциализм ғоялари собиқ СССР ҳудудида яшаб ижод қилаётган илғор фикрли олимлар, ёзувчи ва шоирлар ижодига ҳам таъсир ўткази бошлади.

Бу фалсафада олға сурилган ғоялар эндиликда жаҳондаги ижтимоий фикр тараққиётида муҳим ўрин тутмоқда. Чунинчи, бу таълимотдаги кўпгина фикрмулоҳазалар баъзи мамлакатларнинг оммавий ҳаракатлари дастурларида ўз аксини топмоқда. Ана шу ғоялар асосида дунёда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, куллананиш пойгасига чек қўйиш, инсониятни термоядро урушлари ҳалокатидан, терроризм, диний экстремизм каби балолардан сақлаб қолиш, экологик, энергетик, демографик фожиаларнинг олдини олишдек энг муҳим ҳаётий муаммолар устувор аҳамият касб этмоқда.

Ҳўш, экзистенциализм фалсафаси олға сурган асосий концептуал ғоялар нималардан иборат?

Бундай асосий тамойиллардан бири — инсон борлигини ўрганиш орқали

оламни билиш ғоясидир. Бошқача айтганда, экзистенциализм фалсафаси оламнинг ҳақиқий манзарасини билмоқ учун аввало инсоннинг моҳиятини билмоқ даркор, деган ғояни илгари суради. Бундай ғояни дастлаб немис экзистенциализмининг асосчиси Мартин Хайдеггер «Борлиқ ва замон» (1927) асарида асослаб берган.

Хайдеггернинг фикрича, экзистенциал онтологияни билишнинг бирламчи асоси — инсон борлигидир. Ушбу борлиқ шаклининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у нафақат борлиқнинг бошқа кўринишларини, балки ўз-ўзини билишга ҳам қодир. Шунингдек, инсон борлиқнинг бошқа шакллари билан турли муносабатлар ўрнатиш қобилиятига ҳам эга. Худди шунинг учун ҳам бундай борлиқ, яъни экзистенция — билишнинг пойдевори бўлмоғи даркор.

Инсон борлигини бундай таҳлил қилиш, турган гапки, аниқ асосга эгадир. Хусусан, оламдаги тирик мавжудотларнинг биронтаси фикрлаш қобилиятига қодир эмас ёки улардан ҳеч бири олам тўғрисида муайян бир фикрни баён қила олмайди. Инсондан бошқа тирик мавжудот ўзининг оламдаги ўрни ҳақида тасаввурга ҳам эга эмас.

Яна бир немис файласуфи Карл Ясперс, Мартин Хайдеггернинг борлиқ тўғрисидаги экзистенциалистик таълимотига асосланган ҳолда, янги талқиндаги онтологик таълимот яратди. Мазкур олимларнинг инсон борлиги тўғрисидаги қарашларини француз файласуфи Жан-Поль Сартр «Борлиқ ва ҳеч нима» асарида янги далиллар билан бойитди. Лекин Сартр ва Хайдеггер қарашлари орасида айрим тафовутлар ҳам бор эди. Хусусан, Сартр инсон борлиги ҳақида фикр юритганда асосий эътиборни индивидуал танловга, киши масъулиятига, ҳар бир шахснинг ўзига хос «мен»ини топишга қаратади. Шунингдек, Сартр инсон оламининг моҳияти, унинг бошқа борлиқ шакллари билан алоқадорлигини ҳамisha назарда тутди. Хайдеггер эса бутун эътиборини инсон борлигини ўрганиш орқали оламнинг моҳиятини очиб беришга қаратади.

Хайдеггер ва Сартрнинг фикрига кўра, инсон экзистенциясининг моҳиятини аниқлаш натижасида унинг нималарга қодир эканини билиб олиш мумкин. Шунингдек, бу йўл билан инсониятни унинг боши узра хавф солиб турган турли даҳшатлардан, айниқса, ўз борлигини унутиш фожиасидан асраб қолиш мумкин. Ўз борлигини, яъни ўзлигини унутган кимсалар, табиат бойликларидан фой-

Мартин Хайдеггер

Карл Ясперс

Жан-Поль Сартр

далана туриб, инсон ва табиат аслида бир бутун ва яхлит нарса эканини унутиб қўяди. Бошқа бировлар эса инсон борлиги олий даражадаги қадрият эканини эсдан чиқариб, ундан фақат восита ва омил сифатида фойдаланишга уринади.

Кўриниб турибдики, инсон борлигининг моҳиятини билиш ҳозирги замон инсоншунослигининг энг долзарб муаммоларидан биридир. Айниқса, илмий-техникавий тараққиёт жадаллашиб бораётган бугунги шароитда дунёдаги барча муаммолар инсоннинг ўз-ўзини қанчалик билиши, унинг дунёқараши билан боғлиқ экани маълум бўлмоқда.

Шунинг учун ҳам, экзистенциалистлар таъкидлаганидек, фалсафа ўзининг бутун эътиборини инсон борлигини ҳар томонлама ўрганишга қаратмоғи лозим. Шундагина у чинакам ҳаётий қадриятлар йўлидан боради, ҳақиқий инсонпарварлик касб этади. Инсон ўз борлигини билиш орқали оламни англаш сари борар экан, оламга янгича маъно-мазмун бағишлайди. Чунки у олам билан уйғунлашиб ҳаракат қилади. Экзистенциализм мумтоз фалсафа томонидан «инсонга хос эмас» деб ҳисобланган борлиқнинг барча кўринишларини ҳозирги замон фалсафаси инсонийлаштирмоғи даркор, дея таълим беради.

Экзистенциализм фалсафасининг тушунтиришича, инсоннинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, у ўзини ўзи яратади, мавжуд бўлатуриб, ўз моҳиятини бунёд этади. Экзистенциализмнинг биринчи қоидаси айнан шундан иборат. Худди шу муҳим қоидадан бошқачароқ, яъни инсон табиати у яратилгунга қадар мавжуд бўлмайди, индивидни ўзидан бошқа ҳеч қандай ташқи куч инсонга айлантириш кудратига эга эмас каби хулосалар келиб чиқади. Мабодо, индивид инсон даражасига кўтарилганидан кейин ҳам, унинг онги ва фаолиятида жиддий нуқсонлар учрайдиган бўлса, бунинг учун энг аввало ўша кишининг ўзи айбдор. Бундай гоёни олға суриш билан экзистенциал фалсафа инсоннинг инсон даражасига кўтарилиши ва инсон бўлиб

шаклланишида аввало унинг ўзи масъул эканига эътибор қаратади.

Экзистенциал фалсафага кўра, инсоннинг маънавий оламидаги энг асосий туйғу — эркинликдир. Бундай туйғу ҳар бир индивидда мавжуд. «Инсон эркин, унинг ўзи эркинлик», деб таъкидлаган эди Сартр. Индивиднинг эркин бўлиши, инсон эркинлигининг ортиб бориши, ўз навбатида, унинг кулфатидир. Шунинг учун ҳам шахс муаммоси, инсон шахсини сифатлаш, унинг индивидуал хусусиятларини таҳлил қилиш XX аср экзистенциализмининг энг севимли мавзуларидан бирига айланди. Экзистенциалистлар бу мавзуга ўз муҳлислари эътиборини янада оширмоқ учун турли бадиий лавҳалар, тимсоллар, тўқималар, адабий ва фалсафий асарлар орқали ҳаётни ҳар томонлама таҳлил қилади.

Экзистенциализм фалсафаси инсон фаолиятида рационал ҳолатнинг аҳамияти беқиёс эканига диққатни қаратади. Хусусан, инсон фаолиятида турли зиддиятлар, тўқнашувлар содир бўлганда ақл билан иш тутиш, оқилона йўл топиш инсон амалий фаолиятининг муҳим шарти эканини таъкидлайди. Мазкур таълимот намояндаларининг таъкидлашича, бу ўринда гап ҳамма нарсани биладиган олим ҳақида эмас, балки оддий кишилар ҳақида бормоқда. Ўша оддий инсонларнинг аниқ ҳисоб-китоблари уларни ҳар қандай оғир вазиятда ҳам бало-қазолар, фожиа ва даҳшатлардан омон сақлаб қолади. Энг оғир вазиятда ҳам ўз экзистенциясини топа олган киши қийинчиликларни мардона энгиб ўтиш учун ўзида жасорат ва куч-қувват топа олади.

Француз экзистенциалистлари Иккинчи жаҳон уруши йилларида фашистларга қарши ҳаракатда иштирок этган матонатли кишилар фаолиятини шу таҳлитда таҳлил қилдилар. Қаршилик кўрсатиш ҳаракати қатнашчилари бутун Оврूपо уруш алангаси ичида қолган бир пайтда ўзлари билан маслаҳатлашдилар, ўз қалблари садосига қулоқ солдилар. Шундай қилиб, инсон ҳар қандай мураккаб вазиятда ҳам ўз эрки, «мен»и (ўз эк-

зистенцияси) учун курашиш имкониятига эга бўлади.

XX аср экзистенциализми олға сурган энг муҳим концептуал ғоялардан яна бири — инсоннинг ноёб мавжудот экани ҳақидаги ғоядир. Ушбу ғояни исботлаш учун экзистенциализм бир қатор янги онтологик далиллар келтиради. Чунончи, инсон ҳамиша ўзига янгилик бўлган ҳолатларни қидиради, ўзида бошқаларникига ўхшамайдиган «мен»ни топишга интилади. Мумтоз фалсафа намояндalари ҳам ҳар қар би кишининг ўзига хос индивидуал қиёфасини аниқлашга уринган эди. Лекин улар, XX аср экзистенциалистлари таъкидлаганидек, «мен»нинг ҳақиқий қиёфасини «мен» бўлмаган нарса орқали аниқлашга ҳаракат қилди. «Мен»нинг моҳиятини инсондан ташқарида бўлган, ғайриинсоний қилиқ ва одатлари билан унга қарши турган «мен эмас» дан излади. «Мен эмас» ғайриинсоний қилиқ ва одатлар, инсон моҳияти учун ёт бўлган бегоналашув рамзи эди. Француз экзистенциалисти Альбер Камю «мен эмас»ни мустаҳкам, лекин хавфли жонсиз деворга ўхшатади. Чунки «мен»да, «мен эмас»дан фарқли ўларок, кўркув яшайди. Шундай бўлишига қарамасдан, инсон яшаши учун ўзини ўзи яратмоғи даркор.

XX аср экзистенциалистлари асарларида оламни «мен»га душман бўлган борлиқ сифатида талқин қилиш анъана тусини олди. Хусусан, Мартин Хайдеггернинг эътироф этишича, инсон ўз борлигидаги зиддиятли жиҳатларни бирданга илғаб олавермайди. Чунки инсоннинг бири иккинчисидан ўрганади, бири иккинчисига ўргатади. Бошқачароқ айтганда, кишилар ҳамиша бир-бирига таъсир ўтказиб туради. Ана шундай мулоқот жараёнида ҳар бир киши ўз «мен»ини билиб олади ва уни такомиллаштириш имкониятига эга бўлади.

Экзистенциализм фалсафаси инсоннинг кундалик ҳаёти, турмуш тарзи мураккаб эканига эътиборни қаратади, бу жараёндаги умумийликни аниқлашга ҳаракат қилади. Экзистенциалистлар-

нинг фикрига кўра, одамларнинг кундалик алоқаларини барча учун хос бўлган ўртача меъёрлар нуқтаи назаридан таҳлил қилиш ёки уларни ҳаммабоп ҳолат деб ҳисоблаш инсонларнинг ўзаро муносабатларини соддалаштиришдан бошқа нарса эмас.

XX аср файласуфлари ўртачалик ва оммавийликка хос ўлчов ҳамда андозалар кундалик турмушда ҳукмрон бўлиб олганини чуқур ҳис этган. Шу боис турмушнинг барча жабҳалари оммавийлашувдан хавфсиз рағбат айрим файласуфлар, Ф.Ницше каби, юксак мақсад-муддаоларни ҳимоя қила бошлаган. Айрим файласуфлар эса, турмуш ва маданиятнинг оммавийлашувини ундаги мавжуд зиддиятлар орқали таҳлил қилмоқчи бўлган.

Экзистенциализм фалсафасидаги энг муҳим қарашлардан яна бири — инсоннинг ўз-ўзидан бегоналашuvi ғоясидир. Маълумки, XX асрда жаҳоннинг бир қатор мамлакатлари ижтимоий инқироз ҳолатини бошдан кечирди. Бунинг оқибатида одамлар жамиятдан, ҳатто ўзларидан бегоналаша бошлади. Экзистенциализм асосчиларидан бири С.Кьеркегор айтганидек, капиталистик тузум ҳам шахс ва жамият орасидаги зиддиятларни бартараф эта олмайди. Аксинча, бу тузумда шахс ва жамият ўртасидаги зиддият кескинлашиб, шахснинг ўз моҳиятига зид равишда ривожланиши кучайиб кетди. Оқибатда у тубанлашиб, худбинлашиб борди.

Экзистенциалистларнинг фикрига кўра, XX асрда инсоннинг жамиятдан бегоналашuvi кучайиб борганининг асосий сабаби — турли хил уруш ва ҳалокатлар натижасида вужудга келган даҳшат, ваҳима ва кўркувдир. Бундай туйғуларнинг ортиб бориши XX аср кишиси турмуш тарзининг энг асосий белги-хусусиятларидандир. Кўркув, даҳшат, ваҳима инсоният бошига қора кузгундек ёпирилиб келаётган бир пайтда фалсафанинг маъно-мазмуни ақлдан озаёзган инсонга ёрдам қўлини чўзиб, тўғри йўл кўрсатишдан иборат эди.

Экзистенциализм фалсафасига кўра, ҳозирги замон инсон турмуш тарзининг

ўта рационаллашиб бораётгани бошқа даврлардан мутлақо фарқ қилади. Айнан шу ҳолат шахснинг жамиятдан бегоналашиб боришига сабаб бўлмоқда.

XX аср экзистенциалистлари, айниқса, америкалик файласуфлар таъкидлаганидек, ҳозирги замонда техника ютуқлари, иқтисодий имкониятлар, оммавий коммуникация воситалари, оммавий маданият ўчоқлари бегоналашув жараёни таъсир доирасини янада кенгайтирмоқда. Шунинг учун ҳам улар техникани илоҳийлаштиришга қарши чиқмоқда, илмий-техникавий тараққиётнинг жадаллашуви инсонни машиналар функциясини бажарувчи механизмга айлантириб қўяётганини уқтирмоқда. Шундай шароитда инсонни бегоналашувдан халос қиладиган қудрат — унинг индивидуал эркинлигини мустақамлаш, ахлоқий камолотини такомиллаштиришдан иборат бўлиб қолади. Экзистенциал фалсафа тадқиқотчиларининг фикрига кўра, «бегоналашув» ва «ўз-ўзидан бегоналашув» тушунчаларини фарқламоқ даркор. Америкалик файласуф Ричард Шахте «Бегоналашув» (1972) китобида таъкидлаганидек, «бегоналашув» тушунчасини шахснинг манфаати жамият манфаатига мос тушмай қолганда ишлатмоқ лозим. Унинг фикрича, бу тушунча индивиднинг бош-қалардан ажрала бошлаганини ифодалайди. Ричард Шахтенинг фикрига асосан, ўз-ўзидан бегоналашув индивиднинг маданият, хулқ-атвор тамойиллари, сиёсий тузум, меҳнат ва жамиятдан узоқлашувини билдиради. Муаллифнинг тушунтиришича, бегоналашув феномени ҳақида гапирганда, умумийлик нуқтаи назаридан фикр юритиш ўринли бўлади.

Америкалик файласуф Уолтер Кауфман бегоналашувни инсон мавжудлигининг энг умумий хусусияти деб изоҳлайди. Чунки, дейди у, бегоналашув нафақат буржуазия ҳукмронлик қиладиган жамиятга, балки коммунистик тузумга ҳам хос бўлган ҳолатдир; у ўсиш, ривожланиш жараёнининг ажралмас қисмидир. Инсон мустақил индивид даражасига кўтарилмоғи учун, энг аввало, оломондан

ажралиб чиқиши лозим. У ўз-ўзини англай бошлаши билан «бегоналашув дарди»га муштало бўлади. Бу ҳолатни Эврипид, Софокл, Данте ва Гёте асарларида яққол кўриш мумкин. Айниқса, «Шоҳ Эдип» — бегоналашувнинг ёрқин намунаси.

Кауфманнинг хулосаларига кўра, ҳозирги замонда бегоналашувга асос бўлувчи икки муҳим сабаб бор. Биринчиси — демографик портлаш, ер юзидаги аҳоли сонининг кескин ошиб кетиши бўлса, иккинчиси — фуқароларнинг маълумот даражаси узлуксиз ошиб бораётганидир. Шунинг учун олим бегоналашувнинг турли кўринишларига қарши кураш олиб бориш бугуннинг энг долзарб вазифаларидан бири деб ҳисоблайди.

Кауфманнинг эътироф этишича, бегоналашувни вужудга келтирувчи сабаблардан яна бири — ишлаб чиқаришни ташкил қилишдаги жиддий нуқсонлардир. Шунинг учун бугунги кунда ишлаб чиқаришни оқилона ташкил этишга алоҳида эътибор бериш талаб этилмоқда.

Шундай қилиб, Уолтер Кауфманнинг фикрига мувофиқ, бегоналашув, маънавий инқироз, эртами-кечми, албатта содир бўлиши зарур бўлган ижтимоий ҳодисадир. Унинг вужудга келиши, бир томондан — техника тараққиёти, иккинчи томондан — инсон фаолиятининг хусусияти билан боғлиқ.

Англиялик машҳур ёзувчи Айрис Мердок одамларни маънавий инқироздан олиб чиқиш йўллари ҳақида мулоҳаза юритади. Сартрнинг ашаддий мухлиси бўлган Мердок ҳақиқий экзистенцияни реалликдан изламаслик даркор, ҳақиқатни инсон муҳаббатидан излаш лозим, дея уқтиради. Яъни, унингча, инсон нимани яхши кўрган бўлса, нимага меҳр қўйган бўлса, ҳақиқатни ўша ердан қидириш керак. Чунки ҳар бир инсоннинг оламга бўлган меҳр-муҳабвати ўзига хос ва бетакрор бўлади. Мердокнинг назарида, инсоннинг фожиаси шундаки, унинг ўзи ҳақидаги тасаввури олам ҳақидаги тасаввуридан юқорироқ бўлади. Шунинг учун инсон ўзидаги худбинликдан воз

кечган тақдирдагина чинакам бахтга эришиши мумкин.

Экзистенциализм фалсафасида олға сурилган энг муҳим концептуал ғоялардан бири — ҳаёт ва мамот масаласидир. Альбер Камю “Сизиф ҳақида афсона” асарида ўз-ўзини ўлдириш муаммосини таҳлил қилиш фалсафанинг асосий тадқиқот мавзуларидан бири бўлмоғи лозим, деб таъкидлайди. Адиб замонанинг турли хил даҳшат ва ваҳималаридан тушкунликка тушиб, гангиб қолган инсон ҳаётини асрашни ўзининг инсоний бурчи деб ҳисоблайди.

Бирок, жонига қасд қилиб турган кишига фалсафа қандай ёрдам бериши мумкин? А.Камюнинг таъкидлашича, ҳар қалай, фалсафа ўлим олдидан талвасага тушиб қолган кишига «ҳаёт гўзалдир» деган сийқа таърифни такрорлаш билангина ёрдам бера олмайди. Ҳаётдан беэзиб, одамлардан кўнгли қолган киши бундай оддий гапга ишонмайди. Одамзод ажойиб замонда яшамокда, фалсафий концепциялар ўлим арафасида турган кишига бемаъни, ахлоқсиз бир нарса бўлиб туюлиши турган гап. Тушиб кетиши муқаррарлигини билатуриб ҳам чўққига тош юмалатиб чиқаётган Сизифнинг ҳаракатлари каби, ўлим қаршисида турган одамнинг ҳаёт гўзаллигига ишониши ҳам бемаъниликдир.

Сирасини айтганда, ўлим қаршисида турган инсон ҳаётининг мазмунини ўрганиш XX аср экзистенциализм фалсафаси ва адабиётида муҳим ўрин тутди. Афсуски, собиқ шўро даврида ҳукмронлик қилган марксча-ленинча фалсафа ва адабиёт ушбу муаммога калондимоғлик билан ёндашди. Бундай муаммолар инсоннинг кундалик ташвишлари доирасига киритилмади.

Ҳолбуки, мумтоз фалсафада ҳам, замонавий фалсафада ҳам ўлим мавзуси катта ўрин тутди. Хусусан, антик фалсафанинг буюк намояндаларидан бири Эпикур, ёвузликларнинг энг даҳшатлиси бўлган ўлимнинг бизга мутлақо алоқаси йўқ, негаки биз бор эканмиз, ўлим йўқ, ўлим бор экан, биз йўқмиз, деган эди.

Экзистенциализм фалсафаси ҳам инсон ҳаёти абадий эмаслиги ва ўлимнинг муқаррарлиги ҳақида фикр юритади. Жумладан, Жан-Поль Сартр «Борлиқ ва йўқлик» асарида инсон тириклиги, яъни ҳаёти — «ўлимга олиб борувчи борлиқ» дея изоҳ беради. Шундай экан, тириклик (мавжудлик) ҳам, ўлим ҳам бир хилдаги бемаъниликдир. Сартрнинг фикрича, инсоннинг туғилиши ҳам, ўлиши ҳам бемаъниликдан иборат. Худди шунинг учун у ҳаёт муттасил билиш ва дунёни англаб етишдан эмас, балки ўлимдан бетиним қочиш, имкон қадар ундан узоқлашишдан иборатдир, дейди.

Замонавий фалсафа ана шундай мулоҳазаларга таяниб, инсон ҳаёти — ўлим арафасидаги борлиқ, деган хулосага келади. Чунки у ўлимга қарши борган ҳолда яшашга интилади ва ҳаётнинг моҳиятини ифода этади.

Экзистенциал фалсафа инсон ўлим хавфи туфайли ҳаётнинг маъно-мазмун ҳақида ўйлашга мажбур бўлади, дея таълим беради. Экзистенциалист ёзувчилар ҳаёт ва мамот ўртасидаги ана шундай вазиятни чуқур ҳис этдилар. Улар яратган адабий қаҳрамонлар айнан ана шундай вазиятларга тушиб қолади. Бундай ҳолатни Ж.П. Сартр пьесалари, А.Камюнинг «Бегона» қиссаси қаҳрамони фаолиятида яққол кўриш мумкин.

Экзистенциализм фалсафасининг тушунтиришича, инсонни турли ваҳима ва даҳшатлардан фақат тараққиётга интилиш ҳисси сақлай олади. Испан файласуфи Ортега-и-Гассет (1883 — 1955) таъкидлаганидек, инсоннинг моҳиятини белгилайдиган тараққиёт ғояси овруполик ва америкаликлардаги ашаддий хавф-хатар туйғусини сўндириб қўяди. Агар инсоният тараққиёт сари доимо илгарилаб бораверса, охир-оқибатда биз ўзимизни ҳамisha эҳтиёткор бўлиш туйғусидан холи қилган бўламиз, барча ташвишлардан йироқлаштирамиз, инсониятнинг ўзини янада такомиллаштириши ва ҳузур-ҳаловатда яшаши учун қулай имконият яратган бўламиз.

Beroyondir umrning dashti

КУТИЛМАГАНЛИК

У аёлдай келади, келса,
Муҳаббатдай келар дафъатан.
Гулдай келар шафоат қилса,
У ҳеч қачон келмайди атай.

Яна қандай келсин, айтингиз,
Хушxabардай келсинми кулиб,
Ё келсинми уйда пайтингиз
Адашган бир итдайин улиб?

Тўлов қозоидай бир куни
Ё почтадан келсинми сизга,
Ё заминдан чиқсинми униб
Гул сингари — бергудай қизга?

Умидсизлик каби тунлари
Келсинми у бирдан чўнгланиб,
Ажинадай чалиб мунгларин,
Гоҳ сўлланиб, гоҳи ўнгланиб?

Ўша омад бўлса-чи агар,
Бахт бўлса ҳеч бошга қўнмаган,
Бўлиб ҳам бўлмаса чакана
Ва ё умид бўлса синмаган?..

Жонга тегар иккиланишлар,
Йўл бермайди тайёргарликка.
Кўнгилдаги гумонлар нишлар,
Униб чиқа бошлайди тикка.

У қуёшни кўрмаган ҳали,
Юракка ҳам санчилмас унча.
Яхшиликми — билсаки балиқ,
Кўзмиди — қайтарса кўзмунчоқ?

Шеърмидики, қоғоз кўтарса,
Дардмидики, кўнгил эрмаги,
Тигмидики, жондан ўт(ар)са,
Тасодиф измига юрмагач?..

Мувозанат посангисини
Жавоби йўқ саволлар бузар.
Ҳаёт зайли осонгинами,
Жавобсиз ҳам яшасанг узоқ?

Гир айлананг — қутилмаганлик,
Келганмикан, бор эмасмиди?
Келган бўлса, у қай маконлик,
Бор бўлса, бир сўз демасмиди?

ВАҚТ

Сен вақтга айланиб борасан, ҳаёт,
туйғулар такрорида,
умидлар такрорида,
муттасиллигида изтиробларнинг.

На сенинг, на бирор ўзганинг
гуноҳлари эвазига келмаган
тақдир аталмиш
сабабсиз ва тинимсиз изтироблар
манглайга тирналар фожиа бўлиб.

Вақтлаша бошлар фожиа.
Вақт муваққатлиги
абадийдир кўнгилдаги суйги доғидай,
бир йигит умрини қамрар бус-бутун.

Қай бир машойих:
ҳар қандай абадият
бир инсон умридан узоқ давом этмагай,
деган экан,
эхтимол ҳақдир.
Бироқ мен у қадар золим эмасман,
абадиятни
қамамасман умр сарҳадларига.
Эхтимолки, умид бўлиб, туйғулар бўлиб
шакланган вақт
ўткинчидир, онийдир бизнинг
истакларнинг зидди ўларак.

Эхтимолки, абадият таркиби
кечинмалар, фожиалар сизимдан иборат ҳам эмасдир.
Эхтимолки, фожиалар давомийлигин
эрмакка эвириб олган бир дарвеш
абадийлаштириб олар ўзича
вақтни эгарлаб олган
мафкурадайн.

— Вақтнинг ёлларига ёпишиб олган ҳаёт,
муваққатликлардан иборат абадият идишин
менинг туйғум билан,
кечинмам билан,
фожиам билан
тўлдирмоқ истадингми?

Қудуққа таиланаётган пақир овозидай
қулоққа чалинар
бўм-бўш абадият жаранги
қудуқ тубидаги ҳаёт устида.

* * *

Тушларинг капалак мисол қўнимсиз,
Чодирин кўтариб юрган сайёҳдай
Сен уни бир жойда тутмайсан муқим,
Ёстиққа томирлаб кетмас тушларинг.

Тушларингни ватан қилмоқ устадим,
Ватан меңдан қочар нигоҳинг каби.
Гуллар туш кўрмайди мени ҳеч қачон,
Дарахтлар тушига киритмас мени.

Туйғуси алданган далли Машрабдай
Кўзингдан мен ватан ахтариб толдим.
Энди мен ёдингдан кетарман минбаъд,
Энди мен кетарман нигоҳларингдан.

Худодан илтижо қилурман, мени
Ёдингдан ҳарфма-ҳарф, сураатма-сураат,
Нафратма-нафрату бўсама-бўса
Ўчирсин, ортимга қайтмайин токи...

Босгани тупроқ йўқ, учмоққа — қанот,
Биламан, осмон ҳам меники эмас.
Тушинг осмонлари кўзгу мисоли
Буклаб халтачанга солиб қўйилган.

Сен уни бермайсан, эҳтимолки мен,
Қофия жонимга текканидайин,
Сенинг бадларингга уриб кетганман.
Лекин мен қулвачча эмасман, билгин.

Мен энди кетарман, кетарман мангу,
На араз, на ғараз, на фаразларинг
Мени қайтаролмас энди қошингга.
Дилимда севгингу тилимда виво.

Сочларим оқариб борар тонг каби,
Қадр кечалари энди келмайди.
Мен энди кетарман тонгларни кечиб,
Ватансизликларга, ишқсизликларга.

Бизни висол эмас, симлар ажратар,
Ўртага туюдай ҳижрон чўкади.
Кетмоқ азобининг хўрсиниқлари
Бўғзимга ёш каби тиқилар аччиқ...

Хўрсиндим, хўрликлар синди минг пора,
Аксланди ҳар синиқда бир осмон.
Энди мен туш эмас, шу осмонларда
Яшарман кезгинди, эзгин, дарбадар...

* * *

кераксиз нарсалар табиийлиги

Ортега-и-Гассет уларни
жамиятдан таиқарига
чиқариб таилаган эди бир пайтлар

кераксиз нарсалар ёввойилиги
себилмаган қиз юрагидай
асов ва ўжар

бу юракни муҳаббат — жамиятга
судраб киритиб бўлмас
жамиятнинг ўзи унга
кирмоқ учун розилик сўрар

гул ҳеч қачон жамиятга кириб келмайди
жамиятнинг ўзи гулга қараб чопади

жамият ўз сарҳадларин ҳамииша
кёраксиз нарсалар ҳисобига кенгайттар
ёввойилик сари кенгайиб борар
хонаки ҳаёт

кераксиз нарсалар зарурияти

РОНДЕЛЬ-1

Капалак — муҳаббат учқуни,
юракдан гул сари ўрлаган,
гулдан гулга учиб ва қўниб
ўргимчакдай боғни тўрлаган...

Капалак — муҳаббат учқуни,
у теккан гул ёнар — қирмизи,
бир кунми, икки кун, уч кунми
боғни кўмар юракнинг изи.

Ўргимчакдай боғни тўрлаган
капалак ўчмайди... қон каби.
Муҳаббат кўз очиб кўрмаган
бир ёнгин рўй беради, сабил!

Бир кунга, икки кун, уч кунга
капалак боғларда ўйнайди.
Шамоллар тегади учқунга,
кўнгил ўчкизгани қўймайди.
Капалак — муҳаббат учқуни...

РОНДЕЛЬ-2

Тугамас соатнинг қадами,
давом этар вақт саргузашти
вужудида ҳар бир одамнинг,
бепоёндир умрнинг дашти.

Давом этар вақт саргузашти
ишқ тўниққан қон томирларда.
Иложи йўқ дилни кузашининг
вақт топтаган аччиқ сирлардан.

Тугамас соатнинг қадами,
чопади юракнинг ортидан
зулҳижжами ё зулқабдами —
йил — ўн икки ойки, тортилмас.

Бепоёндир умрнинг дашти...

Маъруф ЖАЛИЛ

Har kimning o'z yo'li bor

Ҳар бир шоирнинг ўз овози, ўз йўли, усул ва услуби бўлиши керак. Бу оддий ҳақиқат.

Мен ҳам ўз йўлимни топиш учун мумтоз адабиётимизни, тасаввуф таълимотини ўрганишга ҳаракат қилдим. Рус, Оврупо, жаҳон шеърини тажрибаларини ҳам баҳоликудрат ўргандим.

Адабиётда имо-ишора билан, тимсол билан фикр айтиш усули бор. Айниқса, мумтоз шеъринимизда бу жуда пухта ишланган. Ҳазрат Навоий, Бедилнинг газал ва рубойларида, Машраб лирикасида булар ёрқин ифодасини топган.

Айтмасдан фикр айтишга бир мисол келтирмакчиман. “Мен сизни севардим” деган шеърим бор. 1962 йилда ёзилган. “Қизил Ўзбекистон” газетасида эълон қилинган. Шу шеърим чикдию номим тилга тушди.

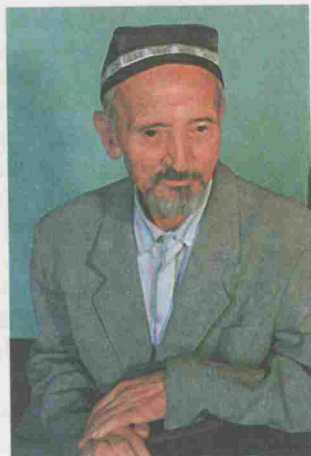
Шеър нима ҳақида эди? У шеърхонлар томонидан фашистларга қарши урушда ҳалок бўлган жангчи ҳақида ёзилган деб қабул қилинди. Аслида, мазмунни бошқача. У ўз миллати ва халқи озодлиги учун курашган, лекин “халқ душмани” деб отиб ташланган фидойилар хотирасига бағишлаб, алам билан ёзилган шеър эди.

Шеър босилиб чиққан кунлар эсимда. Филармония биносидаги концертга кирдим. Қўшиқ ва рақслар ижро этилди. Бир пайт бошловчи саҳнага чиқиб, “Мен сизни севардим” шеъримни ғамгин товуш билан ёддан ифодали ўқий бошлади. Парда ортида ғижжак ва рубоб нола қилиб турарди. Куй ва сўз одамларга таъсир қилди шекилли, у ер-бу ердан пиқ-пиқ йиғлаган, хўрсинган товушлар эшитила бошлади. Йиғлаётганлар эри урушда ўлган, ака-

си, тоғаси жангдан қайтиб келмаган аёллар, қизлар, йигитлар эди. Ёнимда ўтирган томошабинлар бу шеърни мен ёзганимни билмасди. Тошкентда мени деярли ҳеч ким танимасди. Ўз шеърингизни бошқалар тилидан эшитиш қандай ёқимли эканини ўшанда биринчи марта ҳис қилдим. Ўзим ҳам эшитиб, йиғлаб ўтирдим. Лекин қувончимни баҳам кўрадиган, шерик бўладиган жон йўқ.

Шеърятда айтмасдан гап айтиш санъати азалдан бор. Фикр очиқ-ойдин, тўғридан-тўғри айтилмайди. Турли бадий бўёқлар, қиёс ва таққослар, имо-ишоралар орқали ифодаланади. Бу усулда ёзилган шеърларда маъно кўп қатламли бўлиши керак. Аввало, оддий китобхон тушуниб, таъсирланиб, завқланадиган биринчи қатлам бўлади. Лекин оддий китобхон янада теран маъно қатлами борлигини хаёлига ҳам келтирмайди. Бироқ, шеърни синчиклаб ўқиб, чуқур тушунадиган зукко мухлис ундан расмона баҳра олади.

*Ниманинг номики адолат бўлса,
Севардинг — нимага ҳамма интилса.
Аммо севмас эдинг хору зорликни,
Севмасдинг хоинлик, риёкорликни.
Отилиш олдидан ночор ўтириб,
Ватан тупроғига қалбинг кўчириб,
Хаёлан келажак сари оқардинг,
Авлодлар кўзига мағрур боқардинг:
“Мен сизни севардим”.*

Зийрак мухлис бу мисраларни ўқиркан, ўйлайди: отилиш олдидан ночор ўтириб, хаёлан келажак сари оққан, авлодлар кўзига мағрур боққан зот ким? Жангга кираётган аскарми? Йўқ, оддий аскар эмас. У адолат учун, миллат, ватан тақдири, озодлиги учун курашга жонини тиккан фидойи. У фашистларга қарши курашга отланади. Босқинчилар кучли. Енгиш қийин, лекин таслим бўлмайди. Шунинг учун “отилиш олдидан ночор” ўтириб келажакни ўйлайди. Уни “халқ душмани” сифатида отувга ҳукм қилишади. У халқининг дўсти эди, халқини севарди. Шунинг учун ҳам “авлодлар кўзига мағрур” боқади. Чунки унинг юзи ёруғ, виждони тоза.

Айтмасдан айтиш усулида шеърятда имо-ишоралар, таниш тарихий воқеалар, номлардан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Менинг кўп шеърларимда шу усул қўлланган. Муҳаббат мавзуидаги шеърларимда муҳаббат бир восита, аслида, шеърда ижтимоий ҳаёт ҳақида фикр юритилади. “Паризодим”, “Сен бўлма-

санг ёнимда”, “Туш кўриб уйғондим”, “Юлдуз”, “Агар ишончимга бўлсанг сазовор”, “Сени ўйлайман” каби бир қатор шеърларим шу усулда ёзилган.

Хуллас, ҳеч нарсага даъво қилмасдан, бировдан олдин, бировдан кейин ижод қилиб юрибман.

Ёшим олтмишдан ошди. Умр бўйи ҳаёт жумбоқларини, инсоннинг дунёга келиб-кетиш моҳияти ва сабабларини, жамиятнинг паст-баландини, омад ва бахт, хиёнат ва садоқат сирларини ўрганишга интилиб яшадим.

Яхшилик ва ёмонлик деган икки рангдан иборат дунёда инсон ҳаётининг беқиёс чигаллигига сабаб нима? Ёмонликнинг ёмонлигини ҳамма билади. Ҳамма ёмонликни ёмон кўради. Лекин ёмонлик йўқолмайди. Нима учун?

Менинг бахтим шундаки, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий каби ота-боболаримиз жонини фидо қилиб, армон билан, кўролмай кетган ёруғ кунларни кўрдим. Ватаним, миллатим мустамлака зулмидан озод бўлган даврда яшаяпман. Шу кунларга етиб келганим учун минг марта шукрона айтаман. Мустақиллик абадий бўлсин! Элим, энди ғафлатда қолма, хушёр бўл, дегим келади.

Энди шеърларимдаги тимсолларга келсак.

Дунёда абадий нарса йўқ. Мустамлакачилик ҳам абадий эмас. Мен мустабид тузум йилларида ижод қилар эканман, Ватаним озод бўлар, ўшанда (агар шеърларим етиб борса) бирор ақлли одам чиқиб, “бу одам нима демоқчи?” деб бош қотирадиган бўлса, топиб олар деб айрим шеърларимга очқич — калит беркитиб қўйган эдим.

Муҳаббат мавзуида ёзилган шеърларимдаги тимсолларни тушуниш учун қуйидаги шеърнинг сўнгги сатри калит вазифасини бажаради. Аниқроғи, “Ўзбекистон” сўзи.

*Наҳот барча кулфатимнинг
Бир қиз бўлса якуни?
Сен эмасми ҳаётимнинг,
Яшашимнинг мазмуни?
Сен эмасми умрим бўйи
Иқболим деб кутганим?
Сен эмасми вафо қўйи —
Қайта-қайта ўтганим?
Сен эмасми таним, жоним,
Ўйлаганим минг хаёл?
Сен эмасми, қадрдоним,
Ўзбекистон, айта қол!*

“Тоғлар”, “Бедана”, “Дилгир соғинч билан”, “Сўзсиз қўшиқ” (1965), “Нега яшаяпман?”, “Агар”, “Оддий жумбоқ” (1964) каби шеърларда имо-ишора усули қўлланган.

Яна бир қатор шеърларимда тасаввуфий истилоҳларга янгича маъно бермоқчи бўлганман. Китобларимни ўқиган одамлар билар, эсидан чиққан бўлса, қайта кўз ташлар деб ўйлайман.

Шу ўринда яна бир кичик шеърни келтирмоқчиман. 1973 йилда чиққан “Сени ўйлаб” тўпламим шу шеър билан очилади.

*Тасаввурда қилиб пайдо,
Ўзим унга бўлиб шайдо,
Висолига етолмасман,
Хаёлидан кетолмасман.
Бу қандай сирли маънодир,
Бу қандай сирли савдодир?*

*Бошимни минг хаёл чулғар,
Кўзим ёлғиз сароб илғар.
Оёғим остида ер йўқ,
Бу ёруғ дунёда нур йўқ,
Хижолатми, пушаймонми,
Олар қийноққа виждонни.*

*Қасам янглиғ умидим бор,
Севар бир кун мени ул ёр.
Тўлиб-тошиб оқар ул дам
Кўзи ётиқ булоқлар ҳам.
Фақат мен толмасам бўлди,
Йўлимдан қолмасам бўлди.*

Бир қарашда, бу шеър севги ҳақида ёзилгандай. Юзаки қараганда — шундай. Лирик қаҳрамон ўзи йўқ нарсани тасаввурда пайдо қилиб, ошиқ бўлиб юрибди. Висолига етолмайди. Севги хаёлидан ҳам кўнгил узиб кетолмайди.

Бу нима? Бу — озодлик. Лирик қаҳрамон шўролар даврида туғилган. Озодликни кўрмаган. Лекин унга ошиқу беқарор. Излайди. Хаёлнинг ҳисобсиз кўчаларига кириб чиқади. Натижа йўқ. Чунки “ёвузлик салтанати” ниҳоятда мустаҳкам. Шунинг учун кўзи “ёлғиз сароб”ни кўради. “Оёғим остида ер (ватан) йўқ, ёруғ дунёда нур (озодлик) йўқ”, деб нолийди. Аммо у умид билан яшайди. Ёр (озодлик) висолига етишига ишонади (“Қасам янглиғ умидим бор”).

Мана, шеърятга олиб кирган айрим янгиликларим. Булар узок йиллар сир сақланди. Билган билди, билмаган билмади.

Энди сир сақлаб юришга ҳожат бўлмаса керак. Чунки Ватанимиз мустақил, халқимиз озод бўлди.

Шукроналар бўлсин замонамизга!

Қўйида камтарин ижодимдан айрим намуналарни журналхон ҳукмига ҳавола қиламан.

АГАР

Агар қайта бошлай олсам ҳаётимни,
Оловларда тоблар эдим қанотимни.
Мен ўзимни кашф этмасдим такрор-такрор,
Эшитмасдим зинҳор “наҳот-наҳот”имни.
Парвоз этсам мақсадимни ҳамроҳ қилиб,
Қўллар эди мени руҳи аждодимнинг.
Юрагимда Ватан деган хазинам бор,
Йўқотмасман бу тенги йўқ бисотимни.
Агар қайта тузилсайдим ўлмай туриб,
Исроф қилмай сарфлар эдим саботимни.

СЕН БЎЛМАСАНГ ЁНИМДА

Богларда тароват йўқ, сен бўлмасанг ёнимда,
Тогларда салобат йўқ, сен бўлмасанг ёнимда,
Оламда нафосат йўқ, сен бўлмасанг ёнимда,
Кўнглимда ҳаловат йўқ, сен бўлмасанг ёнимда.
Жонимда итоат йўқ, сен бўлмасанг ёнимда.

Қайси кунни, эй дилбар, қайда менга сўз бердинг,
Ақлимни олиб қандай, кўнглимга қачон кирдинг?
Сен лафзи кароматми ё субҳи сабо эрдинг?
Кел, ўзни намоён қил, пинҳона мени кўрдинг,
Бир лаҳза қаноат йўқ, сен бўлмасанг ёнимда.

Кундуз кунни офтобим кўнглимга қадам қўймас,
Тунда тўлин ойимни абр отли ситам қўймас.
Гоҳи эзилиб ёмғир эгнимни ишинам қўймас,
Эркин нафас олмоққа йўлларда алам қўймас,
Ўйимда ҳаловат йўқ, сен бўлмасанг ёнимда.

Йўлда адашиб юрган бола кабидир ҳолим,
Мажнун дилидан чиққан нола кабидир ҳолим,
Арқонга мадад бўлмас тола кабидир ҳолим,
Оху кўзида битган вола кабидир ҳолим,
Умиди саодат йўқ, сен бўлмасанг ёнимда.

Тунни уладим тонгга васлингга тўярман деб,
Фам лашкарини сабрим тиги-ла сўярман деб,

Сўнг қатли ғамим қонин кўз ёшла юварман деб,
Ғурбатдаги бошимни тиззанга қўярман деб,
Умримда фароғат йўқ, сен бўлмасанг ёнимда.

Балки топарман ёзда, эҳтимол қиш топмасам,
Кўнглим ўрнига тушмас эрта ё кеч топмасам.
Остин-устин қилурман дунёни ҳеч топмасам,
Қаламим қилич бўлар агар қилич топмасам,
Умримда даволат йўқ, сен бўлмасанг ёнимда.

Ўлкамга баҳор янглиғ уйғониш олиб келган,
Ҳикмат тўла дарёдай ҳайратга солиб келган,
Иқбол йўли кўп оғир, майлига, толиб келган,
Маъруф каби тўйларга ногора чалиб келган,
Шеъримда ҳарорат йўқ, сен бўлмасанг ёнимда.

* * *

Тўйда қизлар пояндозга гул сочар,
Меҳнат иқбол манзилига йўл очар,
Қимирлаган чумоли ҳам қир ошар,
Сен не учун жим турибсан, қаламим?

Эл кулганда нега ўйнаб-кулмайсан,
Эл йиғласа нега фарёд қилмайсан?
Ёки яхши сўз қадрини билмайсан,
Нега бугун жим турибсан, қаламим?

Жоҳил кулиб паймол қилар бўстонни,
Фозил гулга айлантитар хазонни,
Қалам эса уйғоқ тутар виждонни,
Сен не учун жим турибсан, қаламим?

O'RTA OSIYO TRETYAKOVI

Санъат кўз илғамас гўзалликни кашф этиш, инсон кўнглидаги исённи ўз асарларида маҳорат билан кўрсата олиш демакдир. Гўзаллик инсон руҳиятига чексиз завқ бағишлайди, кўнгида хайрат уйғотади.

Рангтасвир эса хайратнинг меваси, хайратдан туғилган мўъжиза. Одам бола-си ҳаётда кўрган-билганларини сўзга ҳам сиғдирилмай, полотнога кўчиргандек...

Мен мойбўёк хидини туюб улғайганман. “Портрет”, “эскиз”, “полотно”, “мольберт” каби иборалар кулоғимга ўрнашиб, турли ранглар, тасвирлар нигоҳимга муҳрланган. Рангларнинг ўз куйи, фалсафаси бор. Бу куй ва фалсафа мени ўйлантирар, лол қолдирар, кўнглимга завқ бағишлаб, ҳаловатимни ўғирлар эди. Кўпинча мўйқалам соҳиблари уйимизга йиғилиб, дадам билан тасвирий санъат, ижод сирлари, устоз рассомлар ҳақида суҳбатлашиб туришарди.

Бу даврада Игорь Савицкий номи айниқса зўр ҳурмат билан тилга олинарди. У кишини вафотидан кейин ҳам уйимиздагилар кўп вақт эҳтиром билан эслаб юришди. Онам ота-боболари қатори ҳар гал Савицкийнинг руҳига ҳам тиловат қилар, худодан унинг гўрига нур ёғилишини илтижо этар эди.

Ёшим улғайгач, бу одамнинг оиламизга нима дахли борлигига, асли ким эканига қизиқиб қолдим. Игорь Витальевич

Савицкий Москвадаги В.И.Суриков номидаги Санъатшунослик ва ҳайкалтарошлик институтида машхур мусаввир Роберт Рафаэлович Фальк қўлида таҳсил олган. Ажойиб мўйқалам соҳиби, профессор Р. Фальк 1929-38 йилларда Парижда яшаб ижод этган. У франциялик имперессионист рассом Сезаннинг шогирди ҳисобланган. Импрессионизм асосан Шарқ миниатюрасидан озиқланади. Шу боис улар Камолиддин Бехзодни, ўрта осийлик наққошларни ниҳоятда қадрлашади.

Савицкий ўткир хотираси, ҳаракатчанлиги, билимдонлиги билан бошқалардан ажралиб турган. Унинг билимга чанқоқлиги устозининг ҳам ҳавасини келтирган. У француз тилини мустақил ўрганади, зарур китобларни аслиятдан ўқийди.

У 1947 йили академик С.П. Толстов раҳбарлигидаги Хоразм экспедицияси таркибида бу ерларга келиб қолади. Экспедиция давомида археология, этнография ишлари билан танишади. Қорақалпоғистон табиати, тарихий маданиятига қизиқиб қолади. 1956 йилда Москва марказидаги уйини ташлаб, Нукусга бутунлай кўчиб келади.

У кишини отам, Ўзбекистон халқ рассоми Тўра Қурёзов шундай хотирлайди:

“Баъзан ортга қайрилиб қарайману шу бир тутам умримда қандай улуг инсонлар билан учрашганим, улардан сабоқ олганимни эслаб, қувонаман. Умр шиддат би-

лан ўтади. Яхши инсонлар билан танишиб, суҳбатини олиш бахт бўлса, улардан айрилиб қолиш қайғули экан.

1960 йили П.П. Беньков номидаги рассомлик билим юртини тугатдим. Орзуларим ниҳоят рўёбга чиқадигандай туюлар, бундан қувончим ичимга сиғмас эди. Ўша йиллар Хоразм, Хева манзаралари буткул ўзгача эди. Бу ўлканинг бекиёс осори-атиқалари, кунгирали ҳовлилар билан тўла қишлоқлари менинг мўйқала-мимни кутаётганга ўхшарди. Бирок Хоразмда қололмасдим, бу ерда нима ишнинг бошини тутаман деган ўй менга тинчлик бермасди. Чунки у кезлар вилоятда рассомлар уюшмаси ҳам, бадиий фонд бўлимлари ҳам йўқ эди.

Таваккал қилиб Нукус шаҳрига жўнадим. У ерда собиқ курсдошим Алексей Квон ота-онаси билан яшарди. Мендан тўрт ёш катта, армия хизматини кўрган бу йигит қўлигул уста ҳам эди. У ҳар қандай безак ишларини қойиллатарди. Квон мени бадиий фонд устахонасига бошлаб борди. Иш бошладим. Аммо, мен ҳали келган буюртмалар — кўргазма-девор, “хурмат тахтаси”, шиор ва плакатларни қандай ишлашни билмасдим. Билим юртида бунақа нарсалар ўргатилмасди. Устахона хўжалик ҳисобида бўлгани учун ўзим бирор мустақил иш қилмасам, менга маош ёзилмасди. Тошкентда ўқиганимда стипендия ҳисобига кун кўрганман. Пулимиз тугаса, Чорсуга — мардикор бозорига чиқардик. Нукусда эса мардикор бозори ҳам йўқ экан. Қўлимда хунарим бўлатуриб ота-онамдан пул сўрашга ор қилардим. Талабалик давримда уст-бошим юпунлашиб, анча қийналиб қолган эдим. Шу йўсин орадан тўрт ой ўтди. Ноябрьнинг изғиринли кунлари бошланди. Хоразмга, ота-онамнинг бағрига қайтсаммикан, деб ҳам ўйлардим.

Ўшандай кунларнинг бирида бадиий фондда мажлис бўлди. Унда биз, ёш рассомлар ҳам қатнашдик. Йигилганлар орасида бир киши эътиборимни тортди. Кийимининг одмилиги ва айниқса

белидаги антиқа камар уни бошқалардан ажратиб турарди. Қимматбаҳо тошларининг ўрни очилиб қолган бу камар бирор султон ёхуд шахзодага тегишли бўлса керак, деган хаёлга бордим. (Камарнинг расмини чизиб олишга тўртинганимдан уни яхшилаб эслаб қолишга ҳаракат қилдим. Кейинчалик Жалололиддин Мангуберди портретини ишлаганимда ундан фойдаланганман.) Кенг пешонали, озгин, чехрасидан нур ёғилиб турган бу одам ўзини Игорь Витальевич Савицкий деб таништиради. У ҳам биз, ёш рассомларга қизиқиб қолди.

— Экспедициядан ўтган кунни қайтдим. Келганларингизни эшитиб, излаб топмоқчи бўлган эдим. Буни қарангки, кўришиб турибмиз. Бағоят хурсандман, уюшмамиз энди оёққа туриб олади. Эртага хузуримга боринглар, яқиндан танишамиз, — деди у.

Хаёлимдан Савицкийнинг ҳашаматли ишхонаси ўтди: қабулхона, котиба қиз машинкада алланималарни ёзаяпти. Мехмонларни кўриб, “Кутиб туринглар”, дейди беписандлик билан. Ҳойнаҳой, Савиц-

кий ҳам Бадиий фонд директори Прошукка ўхшаб кўр тўкиб ўтирса керак.

Ўша йилларда Савицкий Ўзбекистон Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлимида ишларди. Фанлар академияси бўлими шаҳарнинг қоқ марказида, Вазирлар кенгаши биносининг рўпарашида жойлашган эди.

Эртаси куни Савицкийнинг хузурига дўстим Алексей билан бирга бордик. Хаёлимдан ўтган манзарадан асар ҳам кўринмасди. Даҳлиздан тўппа-тўғри кабинетга ўтдик.

“Кираверинглар”, деган ингичка овоз эшитилди бурчақдан. Савицкий беғубор инсон эди. Унинг овозида ҳам шу беғуборлик сезилиб турар, ёш болага ўхшаб ингичка овозда гапирар эди.

Хона деворига ҳар хил картиналар осиб қўйилган экан. Стол-стулда, ҳатто полда ҳам эски гиламлар, қадимий тангалар, тақинчоқлар, сопол идишларнинг синиқлари уюлиб ётарди. Бир оз суҳбатлашганимиздан сўнг: “Кечки соат бешларда лабораторияга боринглар”, деб таклиф қилди у. Бу одам менга ёқиб қолди. Шомни сабрсизлик билан кута бошладим. Соат тўрт яримдаёқ Алексейга “Юр энди, бораверамиз”, деб туриб олдим.

Нукус кичкина шаҳар бўлгани учун лабораторияни бирпасда топдик. Лаборатория деганлари дабдабали иморат бўлса керак, деб ўйлаб янглишган эканмиз. Биз ташландиқ гаражга кириб, ҳайрон бўлдик. Гараж ашқол-дашқолларга тўлиб кетган, ҳатто машина таъмирландиган хандақ ҳам лиқ тўла эди. Савицкийни кир юваётган ҳолатда учратдик.

— Кир-пир ювадиган аёл йўқмикан? — деб сўрадим мен ажабланиб.

— Бу нарсаларни ҳеч кимга ишониб беролмайман, — деб жавоб қилди у. — Юваётган гиламим XVII асрда тўқилган. Унинг ҳар бир ипи мен учун тиллога тенг!..

Ишини тугатгач, Савицкий электр чойнагида чой қўйди. Пачкаси ўн тўрт

тийинлик концентрат шўрва қайнатди. Биз камтарона дастурхон атрофидан жой олдик. Савицкий ичкиликликни ёқтирмас, ҳамир овқатлардан парҳез қиларди. Дастурхон устида санъат ҳақида суҳбат қизиди.

— Рассомлик машаққатли меҳнатни талаб қилади. Ўткинчи, енгил-елпи йўналишда яратилган асарлар ижодкордан аввал ўлади. Ижодкор замонасидан илгарилаб кетса, мухлислари унга эргашади, — деди Савицкий ўйчан. — Муҳими, қалбингда дардинг бўлсин. Ўшандагина ҳиссиз, қуруқ чизгилардан қутулсан. Назаримда, илҳом деганларининг ўзи дард бўлса керак...

Кейин у эски бир гиламнинг ўчиб-ўнгиб кетган нақшларини қоғозга кўчира бошлади. Мен ҳам бошқа бир гиламнинг нақшларини қоғозда қайта тикладим. Бу ишим Савицкийга ёқиб қолди.

— Менга ёрдамчи бўласан, — деди у. Чўнтагидан пул чиқариб берди. — Бу сенга аванс, эгнингга пальто, оёғингга ботинка ол. Нукуснинг қиши қаттиқ...

Шу кундан эътиборан Савицкий билан бирга ишлай бошладим. Ундан кўп нарса ўргандим. Бир йилдан сўнг ҳарбий хизматга чақирилдим. Ҳарбий хизматни ўтаб, Тошкент Театр ва рассомлик санъати институтига ўқишга кирдим. Савицкий мени излаб Тошкентга келди. Уч-тўртта асаримни музей учун сотиб олди. Институтда ўқиб рўзғор тебратиш осон эмаслигини яхши биларди. Бу инсон ҳаётда ҳам менга кўп йўл-йўриқ кўрсатиб юрарди. Орадан йиллар ўтди ҳамки, ундан олган сабоқларим эскирмади...

Савицкий билан бир қанча археологик-этнографик экспедицияларда қатнашганман...”

Москва шаҳри марказидаги уйи, дўстларию ишини ташлаб Нукусга кўчиб келган Игорь Витальевич Савицкий ўз ватанида ҳам таниқли рангасвирчи рассом сифатида шуҳрат қозониши мумкин эди. Лекин ундай қилмади. Ижодининг гуллаган даврини, умрининг асосий қис-

мини Қорақалпоғистон ва Хоразм халқ амалий санъати намуналарини, шунингдек, 37-йилларда қатағон қилинган рус авангардчи рассомларининг асарларини йиғишга бағишлади. У нафақат рассом, балки этнограф-археолог, санъат ташкилотчиси ҳам эди. Савицкий тинимсиз ўқир, изланар, хаёлига келган фикрларни ён дафтарига ёзиб ҳам кўяр эди. “Санъатда чегара бўлмайди. Ҳамма кўнгли буюрганини қоғозга туширади” дерди у. Игорь Савицкий ижодга киришганда дунёдан буткул узилар, ижоднинг илоҳий неъмат эканини таъкидлар эди.

Рассом сифатида Нукус Санъат музейига 300 дан ортиқ асар тақдим қилди. Картиналарида Хоразм ва Қорақалпоғистон манзаралари акс этган. Игорь Витальевич кучли колорист эди. У рангларни ниҳоятда нозиклик билан танларди, биргина рангни ҳар хил товлантирарди. Ранг ва ёруғликни “соя” жойларда ҳам ёрқин бўёқларда кўрсата оларди. Унинг асарлари ранг ва “ҳаво”га тўла. Аксарият картиналарида меъморий обидалар акс эттирилган. Уни лойсувоқ деворлар, тилладек товланаётган қум рангларининг мутаносиблиги қизиқтирарди. Рассом асарларидаги илиқлик ва ёрқинлик томошабинни мафтун этади...

Савицкий этнограф сифатида ҳам машаққатли меҳнат қилган. Қорақалпоқ этнографик буюмларини овулма-овул юриб йиққан. Уларнинг ҳар бирини эринмасдан тозалаб, таъмирлаган. Бўш пайтларида эса топилмаларни рўйхатлаштириб, илмий жиҳатдан ўрганган.

37-йилларда қатағон қилинган рангтасвирчи рассомларнинг асарларини сақлаб қолган Игорь Витальевичга бошқа музей ходимлари ҳавас қиларди. 26-йилларда таъқиб этилган рассомларнинг кўплари Россиядан АҚШ ва Оврупо мамлакатларига қочиб кетади. Айримлари Ўрта Осиёга, асосан, Самарқандга кўчиб

келади. Улар орасида Усто Мўмин (Николаев), А.Волков, Курзин каби таниқли рассомлар ҳам бор эди. Улар Ўзбекистон рангтасвир санъатининг ривожига катта ҳисса қўшган.

30-йилларнинг ўрталарида Россияда бошланган авангардчи рассомларни таъқиб этиш кампанияси Ўзбекистонни ҳам четлаб ўтмаган. Натижада кўплаб рассомлар қатағонга учраган. И.В.Савицкий ана шу рассомларнинг оила аъзолари, яқин дўстларини излаб топиб, нодир тасвирий санъат асарларини асраб қолишга интилган. Нукус Санъат музейидан жой олган ўша асарлар энди бутун дунёга намойиш этилмоқда. Кеч бўлса-да, Игорь Витальевичнинг орзулари амалга ошди. У узоқни кўзлаб, қачонлардир ана шу ноёб коллекцияларни хорижликлар катта қизиқиш билан томоша қилишига ишонар эди. И.В.Савицкий ўзи тўплаган нодир санъат намуналари билан россиялик машхур Третьяковга тенглашади десак, муболаға бўлмас. Усто Мўмин (Николаев), Тарасов, Курзин каби юзлаб рассомларнинг асарлари И.В.Савицкийнинг саъй-ҳаракатлари туфайли қайта тикланди, келгуси авлодлар учун сақлаб қолинди.

Рассомлик — оғир ва шу билан бирга қизиқарли касб. У инсондан бутун умри, куч ва салоҳиятини бахшида этишни талаб қилади. Савицкий меҳнатдан қўрқмас, изланишдан эринмас эди. У санъат оламида ўзлигини топа олган ижодкордир. Инсон қазо қилганида ўзи билан бир оламини олиб кетади, дейдилар. Эҳтимол, Игорь Витальевичнинг асарга айланмаган фикрлари, ҳис-туйғулари юрагида қолгандир. У ўзи билан мўъжизага, гўзалликка бой қалбини олиб кетди. Унинг асарлари мухлисларини соғинтиради, дийдор сўрайди. Савицкийдек улуг инсонлар ўлмайди. Унинг умри яратган асарларида қолди, қилган эзгуликларига чирмашиб кетди.

2

3

1

И. В. Савицкий номидаги Қорақалпоғистон давлат Санъат музейи бисотидан

1. И. В. Савицкий музей интерьерида.
2. Р. Р. Фальк. «Сўзаначи аёл».
3. Усто Мўмин. «Мешқобчи бола».
4. Е. Л. Коровай. «Тикувчи уста».
5. М. И Курзин. «Меҳмондорчиликка».

4

5

Ғазап Ғафур

(Халқимизнинг юмористик эртақларидан)

Бир бор экан, бир йўқ экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан, қарға қақимчи, чумчуқ чақимчи экан деганларидек, осмон тоғорасининг остида, ер тарвузининг устида бир подшоҳи азим яшар экан. Ери шунчалик кўп эканки, унга қарам қишлоқлардан биттадан гувалак йиққанда ҳам бутун сарой аҳлига сағана қуришга етар экан. Унга қарам фуқаролар шунчалик кўп эканки, агар хар биттасидан биттадан қўноқ олинса ҳам, тўққиз хумда бўза солса бўлар экан. Лекин подшо киши бошига биттадан қўноқ эмас, бир қопдан ўлпон солишни яхши кўрар экан. Подшо кулолларга битта сопол тоғора ясатиб, катта мачитнинг эшигига қўйиб қўйган экан. Фуқаролар навбат билан келиб шу тоғорага ўлтирар эканлар.

“Сол тоғорага кетингни, сифса ҳам бир танга, сифмаса ҳам бир танга” деган солиқ шу подшонинг замонасида расм бўлган экан. Ана шу подшо десангиз, эртадан кечгача тахтада ўлтиравериб жуда зерикар экан. Бекорчи-

ОМОН МУХТОР

Миртемир ака бетоб эди. Кўргани борсам, мени ҳовлида бир айлантир, бўтам, ўзимнинг чиқишга ҳолим йўқ, деди.

Касалхонанинг иккинчи қаватидан пастга тушсак, эшик олдида Ғафур ака — эғнида шоҳи ятак, белида белбоғ, бошида дўппи, оёғида калиш-маҳси — ўйлаиб турибди. Уни кўриб Миртемир ака бирдан жонланди. Бу жонланишда Ғафур акага нисбатан хурматдан ташқари қандайдир суюнч ҳам, завқ-шавқ ҳам бор эди.

— Кўкан батрак бўлиб олибсиз-ку, Ғафур ака, — деб ҳазиллашди Миртемир ака.

— Ота-бобомиздан ўтиб қаёққа борардик! — деди Ғафур ака. — Шу ерга жой қилиб, чой келтиришни буюрдим. Отамлашамиз. Ҳаш-паш дегунча, гулзор этагида “жой ва чой” муҳайё бўлди.

ЎЛТИРМАЧЧИ АЕР
ҒАҒРИДДИҒИ

ликка эрмак деб одамларни осиб кўрар экан, сўйиб кўрар экан, қиш кунларида совук сувга пишиб кўрар экан, тирноқларининг тагига ғаров юргизиб кўрар экан, барибир кўнгли очилмас экан. Кейинчалик бориб эрта билан, тушда, кечқурун бир чиннидан ичиб турадиган кўкнори ҳам кайф қилмай кўйибди. Сайроки қушлар, уришқоқ ит, хўрозлар ҳам кўзига ёмон кўриниб қопти. Уришқоқ маст нортюларга этик тиктириб кийгизиш, тошбақа пойгалар ҳам шунинг замонасида қоидага кирган экан. Кейин, бош вазирнинг маслаҳати билан кечалари шаҳар айланиб, фуқароларнинг сиру асрорига, гапирадиган гапларига айғоқчилик қилиб юрадиган бўлиб қолибди.

У устига малла тўн кияр экан, энгагига от тўрвадек катта опшоқ соқол боғлар экан, бошига лайлақуядай салла ўрар экан, қўлига узун яшил таёк ушлаб олар экан, сарпойчан оёғига учи қайрилган баланд ўкчали сағри кавушни илиб, кўча айланар экан. Уни бу суратда кўрган кишилар “Ёпирай, бу киши Хизрмикан, Илёмикан, қайси пайғамбар экан, ё худомизнинг амакивачаларидан биттасимикан?” деб гумон қилишар экан.

Кунлардан бир куни аввал оқшомда кўча айланиб юрган подшо шаҳарнинг утга чеккасида бир бўйра-икки бўйра эни экин-тикинлар ўртасида қаққайиб қолган бир чолдевор уйга кўзи тушибди. Катта ҳовуз ўртасида бир палла ёнғоқ пўчоқдай турган бу лой томли кулба тўрт томондан тирговичлар билан тиралиб, қари байталдай аранг турар, эски эшиги юзига ёпик, ойна ўрнига ёғланган қоғоз ёпиштирилган дарчасига ичкарида ёкилган сўник шамнинг қиз-

Дам ўтмай беш-олти кишилик давра тўпланди. Фафур аканинг ошна-оғайни-си кўп эди.

Уяктагининг бир чўнтагидан “Казбек” папирози ва гугурт, иккинчи чўнтагидан қоғозга ўроғлиқ нос билан носқовоқ чиқариб хонтахта устига кўйди.

— Фафур ака, биттасини қилсангиз бўлмайдимиз? — деди даврага кўшилганлардан бири.

Фафур ака ўйчан, шошмасдан:

— Мени баъзан юқорига чақириб қолишади, ноқулай, — деди. — Ўзимизга ўхшаш фуқаро ичида носвой ҳам кетаверади.

Мен Фафур аканинг ёнида ўтирардим. У менга қараб, кўзлари муғомбирона кулиб, секин:

— Сен ёш нарса, гапга аралашсанг уят бўлади. Лекин ичинг қизийди, — деди. — Зерикмаслик учун мана бу носни эзиб, носқовоққа солиб ўтир. Ичинг жуда қизиса “қисқичбақа” сўзига битта тўлиқ қофия топ. Кейин ишла-тамит...

ғиш, бемадор шуъласи тушиб турарди. Кулба ичидан кимнингдир ранда емаган, дўриллаган овози хиргойи қилар эди. Подшо эшик тиркишидан мўралаб, кулоқ солди. Қандайдир ўрта ёшли бир киши шоир Ҳофизнинг

“Кишти шикастагонем, э боди шурта, бархез,

Бояд ки боз бинем он ёру ошноро” —

“Кемамиз синиб, дарё ўртасида қолганлармиз, э ёқимли шамол, тезрок эсиб, бизга кирғоққа чиқишга ёрдам бер. Кошки ўша ёру ошноларимизни қайтадан кўролсак” деган байтини куйлар эди-да, хар дам олганда “Ишқилиб, ақл билан меҳнатим бор бўлсин”, деб қўяр эди. Таажжубда қолган подшо эшикни тақиллатди. Ичкаридан:

— Марҳамат, кираверинг, бу эшикнинг қулфу занжири йўқ, марҳамат — деган овоз келди.

Подшо ичкарига кирди. Уй эгаси хангу манг бўлиб, тавозе билан салом бериб кутиб олди. Подшонинг савлати уни довдиратиб қўйди шекилли, қандай илтифот қилишни ҳам билмай эловсираб:

— Хизмат, тақсир, хизмат? — дер эди.

— Мен сенга қўноққа келдим, — деди унга подшо.

— Хай, хай, — деди уй эгаси, — ўзи келган қўноқ — атойи худо.

Югуриб бориб кўхна бир сандиқ устига тахлаб қўйилган эски ўрин-бошдан бир кўрпачани олиб тўрга ёзди, ёнбошига бир бўз лўлабурма болиш қўйди.

— Қани, марҳамат, ўз уйларидек бемалол ўлтирсинлар...

Подшо кавушини ечиб, таёғини деворга суяб, кўрсатилган жойга ўтирди. Уй эгаси ўртага бир кир дастурхон ёзди, фотиҳа ўқидилар. Уй эгаси шу фотиҳага ҳам “Ҳақ илоҳим, ақлимиз билан меҳнатимиз бор бўлсин”, деб қўшиб қўйди.

— Хўш, — деди подшо, — сиз кимсиз, нима тириклик қиласиз?

— Аввал ўзларидан сўрасак бўларди, тақсир? — деди мезбон.

— Мен ҳазрати Хизр бўламан, жаҳон кезиб, худонинг яқин бандаларидан

* * *

Фафур Фулом умри сўнгида тўқиб ташлаган (худди шундай!) асарлар, уларнинг радиога ёзиб олинishi тарихини ҳикоя қилмоқчи эдим. Аммо шулар, айниқса, “Ҳасан Кайфий” тўғрисида ўйлаётиб, юқоридаги воқеа ёдимга тушди. Узук-юлуқ яна баъзи бир воқеаларни эсладим.

Бизнинг авлодимиздан кўпчилик мактабда ўқиб юрган пайтидаёқ Фафур акани кўрган. Фафур ака бот-бот Бухорога (бошқа вилоятларга ҳам) бориб турар эди. Бир учрашувда раҳматли Максим Карим шеър ўқиётганида Фафур ака ўша шеърга мос тўрт сатр ёзиб, буни ҳам шеърингга қўшиб қўй, дегани кўз ўнгимда. (Бухорода Султон Жўрани қидириб топиб, вақтида уни адабиётга олиб кирган ҳам Фафур ака эди!)

“Бухоро” деган меҳмонхона (ҳозиргиси эмас) бўларди. Талабалик йилларим самолётга билет олгани бир куни эрта лаб шу ёққа кирсам, одатда гавжум пастки майдончада ҳеч ким йўқ, негадир Фафур ака ёлғиз турибди. Ботиниб-ботинмай салом бердим.

хабар олиб юраман. Эрта намозни Қуддуси шарифда ўқиган эдим, пешинни Истанбулда ўқидим, намозгарни Машҳадда, шомни Техронда, хуфтонни Бухорода ўқидим-да, сизнинг шахрингизга келдим.

— Хай, хай, — дея ёқа ушлаб, кўксига тупурди мезбон, — чақмоқдан ҳам тез юраркансиз-а, таксир. Авлиёга икки дунё бир қадам, деганлари шудир-да.

Подшо мийиғида кулди:

— Худди шундай. Шак келтирмай, ишона беринг. Қани, хўш, энди ўзингиз...

— Менинг исмим Ҳасанбой, мусаллас ичишни яхши кўраман. Шунинг учун халойиқ менга Ҳасан Кайфий деган лақаб қўйган. Катта Чорсуда ямоқчилик қиламан. Менга кунига битта танга етади. Шунинг учун битта тангани топгунча ишлайман. Кейин сўзан, бигизни йиғиштириб, иш қутимни ёпаман. Ортиқчасининг кераги йўқ. Ундан у ёғига маликанинг пошнаси узилган бўлса ҳам ямайдиган аҳмоқ йўқ. Ишқилиб, таксир, ақл билан меҳнат омон бўлса бўлгани...

— Шунақа денг, — деди подшо ўсмокчилаб. — Хўш, бу мамлакатнинг подшоси ким, адолатли подшоларданми?

— Тўғри, тўғри, бир хотинининг исми Адолат эмиш деб эшитганим бор. Лекин менинг катта даргоҳлар билан ишим йўқ. Мен ўз меҳнатимни биламан. Топган бир тангамга иккита нон олиб, бирисини оқшом, бирисини эрта билан ейман. Ярим қадок гўшт, бир боғ ўтин, бир шиша шароб, битта анор, битта шам олиб хужрамга қайтаман. Шўрва қайнатаман. — Хужра бурчагидаги девор ўчоқда қайнаб турган кичкина тош қозонни кўрсатди. — Анорни мана бу косачага эзиб, ўртасига шамни ўтқазаман. Анор сувининг кизил шуъласи менга ёқади, таксиргинам. Мана, бизга кўноқ бўлдингиз, биргалашиб шўрва ичамиз. Такво қилмасангиз, қиттай-қиттай шароб тотинамиз, — деб кулиб “Хизр”-га қаради.

— Биз ҳам андак тотинсак бўлаверади, чунки шаробнинг ўзи ҳаром эмас, унинг бадмастлиги ҳаром, — деди подшо.

— Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? — деб сўради Фафур ака эски ошнасини учратгандек.

Мен бухоролик эканим, Тошкентда ўқиётганим, уйга хабарлашгани келганимни айтдим.

— Юр-чи бу ёққа, — деди Фафур ака.

Биз ташқари чиқиб, эшик ёнидаги харакка ўтирдик.

— Ота-онанг Бухорода экан, Тошкентда нега бизни кига кирмайсан? Хоҳласанг, мен билан гаплашиб ўтирасан, хоҳласанг, ҳовли катта, болалар билан ўйнаб юрасан.

У кайфият одами эди. Маврид-бемаврид безовта қилган баъзи бир талаба ёки ҳаваскорларни эшиқдан ҳайдаб солганини ҳам эшитганман... Менинг омадим чопган. Ўша йиллари (балки, дорилфунунда ўқиган Олмос опам сабаб) биз Фафур аканинг уйини кўриб, суҳбатидан баҳраманд бўлганмиз.

Ўқишни битиргач эса, ўшанда оқсоқоллар ёки олтмишвойлар деб аталган улуг адиблар орасида менга асосан Фафур ака билан кўпроқ мулоқотда бўлиш, суҳбатлашиш насиб этди.

Ўртага нон синдирилди, икки сопол товоқда шўрва сузилди. Бир шиша шаробни икковлашиб сипқардилар. Ширин суҳбатда, чала, куён уйқусида тонг ёришиб борар эди. Сўз орасида подшо сўради:

— Сиз, Ҳасан Кайфий, ҳадеб “Ақлим билан меҳнатим бор бўлсин”, дея-верасиз, бирон марта на худо, на подшоҳингизни эсламайсиз. Подшоҳимиз омон бўлсин, бошимизга соябон бўлсин, худо ёр бўлсин, деган дуоларни ҳам гапингизга қўшиб қўйсангиз бўлмайдими?

— Бе-е, — деди Ҳасан Кайфий, — шу кичкина рўзгоримга уларни аралаштириб нима қиламан? Худо ҳам текинга иш қилмайди, унга қурбонлик, закот-ушр керак, мен буларни қаердан оламан? Подшо билан худонинг тили бир, бири бирини суяйди. Фуқаро билан қанчалик иши бор? Подшога бўлса турли-туман ўлпон, солиқ, даҳяк, у-бу керак. Иннайкейин, подшо деган махлуққа доим бўйин эгиш хуш ёқади. Менинг солиқ тўлашга бисотбағалим йўқ. Сиз, тақсир, бизнинг подшонинг тоғора солиғини эшитмаган кўринасиз, — деб ҳингираб кулиб қўйди. — Шунинг учун менинг сиғинадиган нарсам — ўз ақлим, ўз меҳнатим, тақсир. Бошқасидан ҳеч қандай илнжим йўқ.

— Аввало шуки, одоб керак: ўз подшонгизни махлуқ деманг, подшо дегани худонинг ердаги сояси бўлади-я!

— Мен ҳам шундай деяпман-да, тақсир, соядан бирон нарса умид қилган киши аҳмоқ бўлади, — деди Ҳасан Кайфий.

— Астағфирулло, — деди “Хизр”. — Бордию шу бугуннинг ўзидаёқ подшоҳингиз “Менинг мамлакатимда ямоқчилик қилиш ман этилади, кимда-ким ямоқчилик қилса, дорга осилади”, деган буйруқ чиқазиб қўйса нима бўларди?

— Ўшанда ҳам ақл билан меҳнат саломат бўлса, бир эви топилиб кетади, тақсир, — деди Ҳасан Кайфий.

— Кўрамиз қачонгача шу эътиқодда тура олар экансиз, — деб пичинг қилди подшо. Унинг нияти Ҳасан Кайфийнинг оғзидан “Подшо саломат бўлсин” деган сўзни юлиб олиш эди. Аммо у бу суҳбатда ниятига етмади.

Фафур акани кўпчилик сиёсий, гоҳо баландпарвоз шеърлар орқали танийди. Уни ақсар минбарда турган ҳолатда тасаввур қиладилар. Бироқ, “Севсам, севибман-да. Ўзбекман, содда!” деб ёзган ҳам Фафур ака эди...

Бухорода Лабиҳовуздаги Насриддин Афанди ҳайкалига разм солсангиз, Фафур акани эслатади; ҳайкалтарош ундан нусха олган, дейишади. Умуман, Хўжа Насриддинга хос деярли барча хислат — эзгулик, донолик, топқирлик, ҳатто шумлик (“Шум бола”ни бекордан ёзмаган!) — бу одамда мужассам эди. Шунинг баробарида у ниҳоятда жиддий, юз-кўзида бир маҳзунлик акс этар, кўпинча осойишта эмас, ташвишланиб тургандек таассурот қолдирарди. Гоҳида тоқатсизланиб, асабийланганини ҳам сезиш мумкин эди. Қизиқ жойи, бу ҳолатларга лутфкорлик, ҳазил-мутойиба ҳам эш келаверарди. Халқ ичида юриш, гап-гаштак — Фафур аканинг жону дили эди. Унинг учун чойхона, бозор, ҳаммомсиз ҳаёт йўқ эди гўё. У оилапарвар, болапарвар, уйбоп бўлиш билан бирга, кўчабоп киши эди. Тенгдошлари орасида Фафур ака давра кўрган, энг ХАЛҚЧИЛИ эди... Албатта, Фафур аканинг бир қанча шеърларида КЕЧАГИ КУН

Тонг хўрози кичкира бошлагандан кейин меҳмон кўзгалди:

— Энди мен борай. Эрта намозни шахрингиз жомесида ўқишга ният қилганман.

— Бу окшом ҳам меҳмон бўладиларми? — деб сўради Ҳасан Кайфий.

— Нега сўрадилар?

— Чунки бу окшомда сиз менинг насибамга шерик бўлдингиз. Бугун окшом ҳам менинг кулбамга кўнмоқчи бўлсангиз, икки танга ишлашга ҳаракат қиламан, нон тўртта, шам иккита, гўшт бир қадок, шароб икки шиша бўлади, таксир, — деди Ҳасан Кайфий.

— Бўлмаса албатта келаман, — деди кулиб подшо.

Ҳасан Кайфий подшони кузатиб қўйиб хужрасига қайтди, қолган-қутган нонлар билан нонушта қилди. Хужрасини йиғиштирди, куёш терак бошига келганда ҳар галгидан барвактроқ иш қутисини кўтариб Катта Чорсуга йўл олди. Чунки бу окшом ҳам унинг кўноғи бор, икки танга ишлаши керак.

Энди шинни бозорни босиб гала қассобликка еганида Катта Чорсу томондан иш қутисини қўлтиқлаб ҳовлиқиб, энтиқиб келаётган бир-иккита дўсти — ямоқчиларни кўриб қолди.

— Ҳасанбой, орқангга қайт, Ҳасанбой, иш расво, Ҳасанбой, орқангга қайт!

— Кайфий, хонаи мо сўхт, фармойиши олийҳазрат, фармойиши подшо-хий...

— Ўзи нима гап, ўзи нима гап, тушунтирсаларинг-чи, ўзи нима гап?

— Пошшомиздан буйруқ чиқиб қолди. “Менинг мамлакатимда ямоқчилик уят, — дебди, — ким ямоқчилик қилса, дорга осаман”, дебди, — деди касбдошларидан бири — Мамашариф чокдўз.

— Хм, — деди Ҳасан Кайфий, — падарлаънат Хизрнинг айтгани бўптида. Йўқ, кўлга туширолмайти, ҳали ҳам меҳнат саломат бўлсин...

Югуриб уйига қайтди. Буваасидан қолган бир эски арра билан олчин тўқмоқ бўлгувчи эди. Артиб-суртиб шуни кўтарди, белига тешасини кистирди. Қўшнисис-

СИЁСАТИ муҳрланган. Ҳали айтганимиз, минбардаги (яловбардор) шоир сифатида танилган Фафур ака аслида файласуф, мутафаккир эди. Давр имкон берса, у фақат фалсафий, умуминсоний шеърлар ёзарди. Зотан, XX аср ўзбек шеъриятида Фафур акага етказиб, “Энг кичик заррадан Юпитергача...” дея кенг нафасда сўзлаган бошқа шоир учрамайди.

Эсимда: ўша пайтдаги (60-йиллар) адабиёт газетамизда иш ўрганиб юрган эдим. Домламиз, газета муҳаррири Лазизхон ака: “Байрамга бағишлаб Фафур акадан шеър олиб келгин”, деди. Май байрами арафаси эди. Бу даврда Фафур ака йилда бир-икки марта (баъзан кўпроқ ҳам) бояги, сўзимиз бошидаги катта касалхонада дам олиб, даволанарди. Мен “бостириб” бордим. Қарасам, Фафур ака ўзига тегишли хонада пастак бир курсида энкайиб, яна шундай пастак курси устидаги қоғозга араб имлосида алланималарни ёзиб ўтирибди.

— Эшит! — деди хонага кириб, салом беришим билан.

— Зўр! — дедим шеърни эшитиб бўлгандан кейин.

— Беш-ўн сатр қолди, — деди Фафур ака. — Мен биринчи сатр билан учин-

нинг катта табар болтасини қарз олиб, ўтин бозорига бориб, ёлловчи кутиб турди. Омадига бир йигит келиб, олтита тўнкани ёриб беришни ундан сўради. Йигитнинг мўлжали бир сўм бўлса ҳам, Ҳасан Кайфий хизматига икки танга сўради. Йигит арзон мардикор топилганига қувониб Ҳасанбойни уйига олиб кетди.

Ҳасанбой демаганингиз ўқ еган арслондай ихраб-сихраб тушга ҳам қолдирмай ўтинларни ёриб, икки танга иш ҳақини олди. Бозорга қараб югурди. Ўринлатиб харажат қилди: тўртта сўлқилдоқ, седана сепилган оби нон, икки шиша шароб, бир қадок гўшт, иккита шам, иккита анор, икки боғ оқ ўтин...

Кулбасига қайтиб, шўрвага уннаб кетди, тош козоннинг тагига ўт қўйди. Кеч окшомдан аллавақт ўтганда Хизр қиёфасидаги подшо Ҳасан Кайфийнинг эшигига қулоқ солар эди, ичкаридан Ҳасан Кайфийнинг одатдаги, хумга ари камалгандай гўнғирлаган ялласи эшитилар эди:

*“Кишти шикастагонем, э боди шурта, бархез,
Бояд ки боз бинем он ёру ошноро...”*

Ҳа, ишқилиб, ақл билан меҳнат саломат бўлсин.

“Хизр” эшикни тақиллатди. Ҳасан Кайфий:

— Марҳамат, пирим, марҳамат, бу эшикнинг занжиру кулфи йўқ, ўз уйларидек бемалол кирaversинлар.

Яна кечагидан зиёда такаллуфотлар билан “Салому алайкум, алайкум салом”дан кейин меҳмонни тўрга ўтказди.

Бу окшом икки анорнинг сиқилган суви ўртасига ўтказилган бир қўша шамнинг қизғиш шуъласи кулбага айрим бир файз бериб турар эди.

Сопол косаларга шўрва куйилиб, нонлар ушатилиб, икки пиёладан шароб ичилгандан кейин:

— Хўш, ҳазратим, шаҳримиз жанобларига манзур бўлдими, каерларни саёҳат қилдилар? — деб сўради Ҳасан Кайфий.

— Бай-бай-бай, — деди “ҳазрати Хизр”, — гарчанд икки олам оралигини минг бор саёҳат қилган бўлсам ҳам, бундай шаҳри азимни учратмаган эдим.

чи сатрни қофиялаб тураман, сен иккинчи сатр билан тўртинчи сатрга қофия топиб тур.

Қофия топиш қаёқда! Мен лаб жуфтлашга улгурмай Фафур ака шеърни биткарди-кўйди.

Бошдан-охир қайтиб ўқиди.

— Қалай?

— Зўр! — дедим яна.

— Илжаймай қўяқол! Бу сенинг газетангга эмас. Бош газетамизга, — деди Фафур ака. Анча паришонланиб ўтирди. — Сенга энди нимани ёздик?

Деразадан кўм-кўк йўлка кўринар эди.

— Атрофга қараб бир нарса ёзинг-да! — дедим. Бу ёққа келаётиб шеър тайёр деб ўйлаган, иш унмаганидан руҳим сал чўккан эди.

— Бўлмаса, сен чой ичиб ўтир, — деди Фафур ака хонтахтага имо қилиб. — Мен ўзимни у ён-бу ёнга бир солай.

Чиқиб кетди. Кўп ўтмай йўлкада айланиб юргани кўринди.

Кўча-кўйларини, мачиту мадрасаларини айтинг, ахли фукаросини айтинг, одамлари ўз подшоларига итоатли, ҳамма ерда унинг омонлигини тилайдилар. Кеча сиз айтган мачит олдидаги подшолик тоғорага мен ҳам ўтириб кўрдим. Гарчанд кетим тоғорага сизмаган бўлса ҳам, бир танга солигини тўладим. Кошки эди, ер юзи подшолари ҳам шундай адолатли бўлсалар, бай-бай, — деди. — Қани, хўш, ўзларидан сўрайлик?

— Бе, таксир, — деди Ҳасан Кайфий, — кечаги нафасингизга фаришта омин деган экан. Катта Чорсуга етар-етмас, “ямоқчиларни осаман” деган подшонинг буйруғи чиқиб қолди. Жуфтакни тўғрилаб уйимга қайтдим.

— Хўш, хўш? — деди “Хизр”.

— Кейин арра, болта кўтариб ўтинчилик қилдим. Ишқилиб, ақл билан меҳнат саломат бўлсин экан. Икки танга пул ишлаб, мана, жанобингиз келишингизга қозонни қайнатиб қўйдим.

— Боракалло, боракалло, — деди “ҳазрати Хизр”. — Мабодо эртага подшо ўтинчиликини ҳам ман қилиб қўйса нима бўлади?

— Ўшанда ҳам ақл билан меҳнат саломат бўлса, бир эви топилиб қолар, таксирим, — деди Ҳасан Кайфий.

Аллавақтгача чақчақлашиб, шаробнинг кайфини суриб, кайф ўртасида куш уйқуси қилиб мудрашиб ўлтирдилар. Тонг ёришай деганда меҳмон:

— Мен бугун тонг намозини Хаста имомда ўқишга ният қилганман, менга жавоб, — дея ўрнидан қўзғалди. Ҳасан Кайфий уни кузатиб, хужрасига қайтди. Қумғон қайнатиб, қолган-қутганлар билан нонушта қилди. Кейин арра, болталарини кўтариб, ўтин бозорига қараб равона бўлди.

Ҳасан Кайфий Қўмирсаройга ҳали етгани ҳам йўқ эдики, кеча ўтин бозорда кўрган бир неча ўтинчилар нафаслари овизларига тикилиб:

— Ҳасан ака, қоч-чи, қоч! Бошингни панага ол! Подшоликдан, ўтинчилар осилсин, деган буйруқ чиқиб қолди, — дедилар.

— Уйгаму жўнайверсинлар, охун кишим Кайфий! — деди Содир полвон деган бир уйғур арракаш.

Ниҳоят, келиб яна пастак курсига энкайиб ўтирганича араб имлосида ёзишга киришди. Ва борини менга ўқиб ҳам бера бошлади:

...атроф гулгун, лоларанг.

...асаблар —

Фарҳод ГЭСидай таранг!

Мен донг қотдим. Ана, Фафур Фулом!

Иккала шеърни ҳам у ҳижжалаб турди, мен янги имлога кўчирдим. Иккинчи шеър тўғрисида ҳам Фафур ака:

— Қалай? — деб фикр сўради.

— Зўр!

— Унчалик чиқмади, — деди менинг суюнганимга қарамай, ўзи қаноат ҳосил қилмаган Фафур ака. Сўнг мамнун, қўшиб қўйди: — Газетангга барибир ҳеч ким бундан зўр шеър ёзиб беролмайди!

Бир-икки сатрда Фафур ака баъзан олам-жаҳонни ифодалар, аниқ, фаройиб манзара чизарди: “...кўзига — ўргимчак ин қўйган йигитлар ҳам бор”, дегандек.

— Хм, — деди Ҳасан Кайфий, — оббо, хотинталок Хизр-эй, айтганча, кеча нафас қилган эди, Хизр деганча бор экан-а..

Шошилиб кулбага қайтди. Хужранинг шифтида токилар орасига кистириб қўйилган бир эски меш бор эди. Уни олиб бориб булоқ суви билан тоза ишқаб юмшатди, ичини булоқ сувига тўлдирди. Мешни белига кўтариб, шўрва ичадиган иккита сопол косани олиб, чоршанба кунни бўлгани учун қўй бозорга жўнади.

Орқасида бир меш муздек булоқ суви, кўлида коса, бозор оралаб иссиқ кунда чанқаб қолган бозорчиларга оби худойи улаша бошлади.

— Оби худойи, оби худойи, текин сув, хазрати Уккоша булоғининг суви, табаррук сув, муздай сув!..

Чанқоқлар коса-коса сув ичиб, баъзилар ҳеч нарса бермас, баъзилар косага бир тийин, икки тийин, беш тийин ташлаб кетар эди. Ҳаш-паш дегунча, мешдаги сув ярим ҳам бўлмасдан Ҳасан Кайфийнинг мўлжалидаги икки танга нақдгина қўлга кирди. Қанчадан-қанча сувовларнинг илтимосига ҳам қулоқ солмай қолган сувни тўкиб ташлаб, мешни буклаб қўлтиққа урди, бозорга қараб югурди...

Тун окшомда киёфасини ўзгартирган подшо эшик қокиб келганда Ҳасан Кайфий ўзининг кадрдон “Кишти шикастагонем”и билан машғул ва ора-чира хўрсиниб, “Ҳа, ишқилиб, ақл билан меҳнат саломат бўлсин” сўзини айтиб шўрва шопириб ўлтирар эди.

Яна кечаги окшомдагидек суҳбат давом этди, кайф қилдилар. Ўтирган жойда унча-мунча от уйқуси ҳам килиб олдилар. Бир-бирлари билан холи ахвол сўрашдилар. “Ҳасти Хизр” Тиллашихбой мачитини мақтаб кетди. Кейин Ҳасан Кайфийдан хол сўради. Ҳасан Кайфий мешкобчилик қилганини айтди. “Хизр” подшо буйруқларидан қаҳ-қаҳ уриб кулган бўлди.

— Хай-хай, кўп адолатли буйруқ чиқибди, подшоҳингиз саломат бўлсин, худо унга ёр бўлсин. Дарҳақиқат, шундай кўркем шаҳарнинг хуснига ямоқчи, ўтинчи, мешкобчига ўхшаган паст кишилар доғ бўлади. Манга қолса, ҳаммасининг осилгани маъқул, — деди у.

Дарвоқе, Бухоро тўғрисида. Атиги икки сатр, лекин гўёки бутун роман:

*Бухоро — бир олтин коса,
Қон-ёш билан лиммо-лим...*

* * *

Гафур ака ҳар кимга, ҳар нарсага фақат меҳр қўйиши ёки норозилик билан қараши мумкин (унинг ҳаёти ва ижоди мағзи муҳаббат ва нафратдан иборат) эди. У “Отелло”ни бекорга таржима қилмаган. Учинчи йўлни билмайди (шундай одам замон билан қандай муроасага борганига ажабланасиз).

Уруш пайти бир ёқлардан олиб келинган етим-есирларга шу қадар кўнгли ачийдики, “Тинчлан, жигарим!” дейди, “Ўз уйингдасан!” дейди. Бу билан ёнма-ён ғазаби тошади:

*Ота-онасининг тайини ҳам йўқ,
Сут кўр қилгур, ҳароми
Гитлер оқнадар...*

— Хм, хов, маъкул, тақсир, нафасингиздан ўргилай! — деди энсаси қотиб Ҳасан Кайфий.

Бу бедард меҳмонни ўлғудай дўшпослаб, оч бикинига тепиб хайдаб чиқаришга Ҳасан Кайфийга хос меҳмондўстлик одоби йўл қўймас эди. Тонгга яқин, яна кечкурун келишга ваъда бериб, хайр-хўшлашиб меҳмон жўнади. Бу тонг Ҳасан Кайфий нонушта ҳам қилмади. Меҳмоннинг қораси кўздан ўчгандан кейин тикка булокбошига жўнади. Бу ердан шаҳар мешкоблари сув олардилар. Битта-битта келган мешкобларга сув олдирмай тўхтатиб турди. Мешкоблар йигирма кишига етгандан кейин:

— Биродарлар, — деб сўз бошлади Ҳасан Кайфий, — шу йигирма киши икки тийиндан икки танга йиғиб берсаларинг, сизларга бир хушхабар айтаман. Икки тийинларингга арзийди.

Мешкоблар бир-бирларига қарашиб ҳамён кавлаб, икки танга йиғиб Ҳасан Кайфийга беришди. Ҳасан Кайфий бафуржалик билан икки тангани киссасига солиб:

— Энди, биродарлар, хушхабар шуки, уйларингга тарқайвурларинг. Хализамон пошшоликдан “Мешкоблар дорга осилади” деган буйруқ чиқади, — деб сўзини тугатмаган ҳам эдики, подшоликнинг жарчиси от ўйнатиб овоз қўйиб келди:

— Пошшоликнинг фармойиши: шаҳарда мешкоблик ман қилинади. Кимдаким буйруққа кулоқ солмай мешкоблик қилса, дорга осилади!!!

Ўз бошининг ташвишида қолган шўрлик мешкоблар чилнинг боласидай тумтарақай тарқалиб кетдилар. Ҳасан Кайфий бозорга қараб чопди...

Ҳасан Кайфий хужрасидаги бу оқшомги суҳбат ҳам ўтган оқшомлардагидай серчақчақлик билан давом этди.

Яна ҳар галгидай бир-бировларининг кундуз кунлик саргузаштларини суриштирдилар. “Ҳазрати Хизр” бугунги намозларини Зангиотада адо қилганини баён этди. Айниқса, адолатли подшонинг мешкобларни дорга осиб ҳақидаги фармойишидан ғоятда мамнун бўлганини айтди.

Кундалик ҳолатларда ҳам Фафур ака ё боладек суюнади, ёки “аччиғи бурни учиди” деган қабилда лов этиб ёнади. Жаҳли чиққанда кўзлари чакнаб, бурнигача қизариб кетади.

Эсимда, олиму фозиллар, арбоблар тўпланган давра эди. Мен ёшман, хизматдаман. Ора-орада четдан суҳбат тинглайман. Фафур аканинг кайфи чоғ, яйраб ўтирарди.

Кимдир икки вилоят ёшлари тўполон чиқарганидан гап очди. Бир вилоят раҳбари, ёшлар шўхлик қилган, холос, деди.

Фафур ака ноҳос бўғилиб, портлади:

— Бу нима деган гап?! Дўппи кийган бир халқ “чуқур дўппили”ю “япасқи дўппили” деб бир-бирига тирғалса! Қўл кўтарса! Сиз тарбия ўрнида уларни оқласангиз! Мен бир мақола ёзаман. Сизнинг исмингизни қўшиб!..

Раҳбар лой бўлиб қолди. Давра тарқагунча бошини қайтиб кўтармади.

Фафур ака бировни ноҳақ ранжитганми?

Кимдир ундан жабр кўрганми?

Ҳаёт инсонни не қўйларга солмайди!

— Қани эди, ер юзида мингта подшо бўлмасдан биттагина шундай адолатли подшонинг ёлғиз ўзи бўлақолса, — деган эзгу орузни баён қилди. Кейин Ҳасан Кайфийдан бугунги булоқбошида қилган ишларини айтиб беришини сўради.

— Э, таксири олам, — деди Ҳасан Кайфий, — ақл билан меҳнат саломат бўлса, киши лол қолмас экан. Мен бугун нима иш қилганимни жони дилим билан сизга айтиб беришим мумкин. Лекин нафасингиздан чўчиб қолдим. Бошида мен сизнинг Хизрлигингизга ҳам унча ишонмаган эдим. “Мен Хизрман”, деганингизда, ҳа энди, шунчаки гиёҳванд, мияси айниган чолдир-да, деб кўя-қолган эдим. Лекин қилган нафасларингиз кетма-кет ўринлайверганидан Хизр эканлигингизга энди ишондим. Шунинг учун ҳам бугун қилган ишларимни сизга айтмайман. Айтсам, тагин бирорта совуқ нафас қиласиз-да, ишимнинг пачавасини чиқарасиз.

— Йўқ, йўқ, худо ҳаққи, ёмон нафас қилмайман, айтаверинг, на яхши, на ёмон нафас қилмайман...

— Бўлмаса айта қолай. Бугун мен қизиқ иш қилдим. Кеча оқшом сиз “Пошшолик мешкобликни бекор қилса нима қиласан?” деган эдингиз. Икки-уч тажрибадан ўтказганим учун, ол-ха, мешкобларга ҳам нафас кетди-ку, деб ўйладим. Сизнинг кетингизданок булоқбошига югурдим. Мешкобчиларга, бир хушхабар айтаман, деб икки тийин-икки тийиндан йиғиб беришни сўрадим, “Ҳозир ҳамманг тарқал, пошшонинг буйруғи чиқади”, дедим. Айтганимдай бўлди. Еб ўтирган зиёфатингиз ақлнинг каромати, мешкобчиларни огоҳлантирилганлик эвазига йиғилган икки танганинг зиёфати. Яна тўғриси, жанобингизнинг қутлуғ нафасларининг зиёфати. Бемалол еб-ичаверинг, тақсир, ишқилиб, бугун тинч ўтирайлик, нафас қилманг.

— Қойилман, — деди Хизр, — айтган гапингизда турадиган ўжар эътиқодли одам экансиз. Шундай зехн билан...

— Э, бас қилинг, тақсир, бас! Бу ёғига ўтманг!

— Йўқ, йўқ, — деди “Хизр”, — ёмон ният қилмоқчи эмасман, бир эҳтимолни айтмоқчиман, яхши эҳтимол...

Лекин у табиатан марҳаматли эди.

Яна “шеър ундиргани” касалхонага борганимда унинг аҳволи ночор эди. Лекин шеърни тайёрлаб қўйган экан. Янги имлога кўчирдим. Толиқтирмаслик учун тез кўзгалдим.

— Ҳозир машина келади, шошма, — деди Фафур ака. Ўзининг ҳам шаҳарда, марказда иши борлигини айтди.

Машина келди. Йўлга тушдик. Ўрдага яқин муюлишга етганда тўхтатишни сўрадим. Бу ёғи яқин, ўзим бораман, дедим. Фафур ака ҳайдовчига тўғри юраверишни буюрди.

У хаста эди, яна денг ташвиш билан кўчага чиққан эди; бунинг устига, мен ундан анча ёш, шунчаки бир ҳаваскор эдим. Буниси етмагандек, тушиб қолам, деб сипогарчилик қилиб ўтирибман!

Фафур ака ниҳоятда беозор жилмайди:

— Сен бизга хизмат қиласан, биз ҳам бир хизмат қилайлик-да!

Ҳаётимда кейин бундай олийҳиммат муносабатни кам учратдим.

— Яхшиси ҳам керак эмас.

— Йўқ, демокчиманки, шундай зехн билан подшога навкар бўладиган йигит экансиз, эҳтимол...

— Ана холос, — деди Ҳасан Кайфий, — бундан ҳам расво нафас бўладими, тагин бу эҳтимол эмиш, мен аҳмоқ бўлмасам, биринчи куниёқ сизни хужрага таклиф қилармидим, эҳ, аттанг, аттанг!

Ҳасан Кайфий бу нафасдан жуда ранжиди. Тонг отди. “Хизр” жўнагунча палағда тухум ютгандай миқ этмай жим ўтираверди, уни қузатиб ҳам қўймади.

“Хизр” жўнагандан кейин, ярим соат ўтар-ўтмас бир отни миниб, яна бир отни етаклаган бир сипохи йигит камчи даста билан эшикни тақиллатиб қолди.

— Ҳасан Кайфий, Ҳасан ака деган киши шу ерда турадимиз?

— Шу ерда, шу ерда, — деб Ҳасан ака ташқарига чикди. Қараса, бошдан-оёқ куролланган, мўйлови шондай бир ҳарбий йигит. Бошида дубулга, эгнида совут, билагида қалқон, қўлида найза, елкасида камон, бир ёнбошида садок, бир ёнбошида қилич.

— Ҳасан ака сизми?

— Мен, мен бўламан.

— Сиз подшонинг хос навқари бўлиб тайинландингиз. Мана бу яроғ-аслаҳаларни кийинг, тақининг! От ҳам сизники. Тез бўлинг, мен билан саройга юринг!

Ҳасан ака баднафс Хизрни сўка-сўка уч пуд келадиган темир-терсақларни кийиниб, тақиниб, бояги сипохи ёрдамида отга аранг миниб, саройга жўнадилар. От ўлгур хуркович экан, йўлда бир замбилғалтак думалатиб кетаётган кишидан хуркиб Ҳасан Кайфийни олиб қочишига, кўтариб уришига оз қолди.

Саройда уларни бош мирохур билан навқарбоши кутиб олди. Ҳасан акага вазифасини тушунтира бошладилар.

— Сиз подшонинг хос навқарисиз, — деди навқарбоши. — Бир қўлингиз қилич дастасида, подшо ўтирган тахтнинг орқасида уни кўриқлаб шук турасиз. Мабодо подшонинг ҳаётига бирор хавф туғилса, ким бўлмасин бошини

* * *

Машина тўғрисида ёздиму ўйга ботдим.

Ғафур ака ўзини “машинанинг бир винти” деган эди.

Ҳайбатли “машина” айбдор-айбсиз кўп одамни босган-янчган, шовқин кўтариб илгарилаётган эди.

Халқ, миллат дардида ёниб-куйиб мустақил ҳаётни орзу қилган бутун бир авлод (“машина”га сал-пал ён бериб, йўл бўшатганига ҳам қарамай!) оёқ остида қолиб кетган эди...

Ғафур ака буни биларди. Аммо “етимлик... ўнинчи йилларнинг саргардонлиги... бир меҳрибон қўл, бир оғиз ширин сўз нондек арзанда...”дан кейин, киши ҳаётини, ўзини ўйлаб, бор имкониятдан фойдаланиб, машина билан “бирлашиб” кетишга уриниши табиий ҳол эди. Қолаверса, у янгича муҳитда тарбия топган; онгли равишда замонни маъқуллаган, ишонганга ўхшайди (ҳар ҳолда, ёзганларидан шундай фикр туғилади). Бундан ташқари, фақат Ғафур ака эмас, тенгдошлари, кейинги ижодкорлар барчаси энди “винт”га айланган эди. Улар учун олдинги авлод каби топталишдан жон сақлашга интилиш —

шартга чошиб ташлайсиз. Моянгангиз қирк саккиз танга. Ойнинг ўттизиди оласиз. От таги билан ўзингизники, ем-хашаги ҳам сиздан. Эрта билан соат саккизда келиб, кечкурун бешда кетасиз. Кундузлари от подшолик охурида бўлади. Туш вақтида сарой ахлларига бир марта шулон қайнатилади, бирор коса ичишингиз мумкин. Шулон хақи, ичсангиз-ичмасангиз, моянгангиздан ушлаб қолинади. Шу қоидаларга итоат қилмасангиз, бўйингиз чопилади. Мана бу ҳужжатга бармоқ босинг. (Ҳасан Кайфий ичида Хизрни сўка-сўка бармоқ босди.) Омин оллоху акбар. Сизга худо ва худонинг ердаги сояси бўлмиш адолатли подшоҳимиз ёр бўлсин!

Ҳасан Кайфий тахт орқасида қилич қабзасини ушлаб кўзини юммай, уч пуд темир-терсак елкасидан босиб қотиб турар эди. Ичида “Ёпирай-ей, бу баччағар Хизр мени ўз ишончимдан айнитмоқ пайига тушди шекилли. Бугун қоидадаги дастурхонни ёзиш учун икки тангани қаердан оламан? Шарманда бўладиган бўлдим. Ё ақлим, ё меҳнатим, ўзларинг менга мададкор бўлларинг!” деярд эди.

Соат тўртлардан ошганда подшо ҳарамга кириб кетди. Ҳамма сипоҳиларга, шу қатори Ҳасан Кайфийга ҳам жавоб бўлди. Дарров бориб оғилдан отни ечди. Бошқа навкарлар ёрдамида отга миниб, пичоқ бозор томон йўртиб кетди. Бошига ялтироқ бир фикр келган эди. Унинг бир пичоқчи дўсти бўлиб, шунинг дўконига борди. Пичоқчи Ҳасанни бу қиёфада кўриб ранги қув ўчиб, дағ-дағ калтираб хангу манг бўлиб қолган эди.

— Кўркма, кўркма! Усти бошим бошқа бўлгани билан мен ўша ўзингни Ҳасанинганман. Мана шу қиличимнинг тиги Исфохоннинг байзо пўлатидан бўлган. Шунди синдириб сотсам оласанми?

— Жоним билан оламан.

Ҳасан қилични суғуриб, пичоқчига узатди. Пичоқчи тигни обдон текшириб, эговга солиб кўрди.

— Яхши экан, асл экан.

— Қанча берасан?

ҳақиқатдан, адолатдан устун келди. Банданинг ожизлигига манфаат балоси, ялтоқланиш қўшилиб кетди. (Бу кечаги кун адабиётининг фожиасидир!)

Фафур ака ўз даврининг одами эди. Лекин у (олдин айтганимиз) халқ ичида, ўзбекона бир тарзда умр кечиради. ЎТГАН АВЛОДга хос ХАЛҚ, МИЛЛАТ дарди унинг қони-жонида яшаб қолаверади! Тенгдошлари ёки кейинги ижодкорлардан ҳеч ким Фафур ака даражасида ўзбек халқи номидан гапириб, халқни ҳар томонлама кўрсатган, миллатни ҳимоя қилган, улуғлаган эмас!

Балки адашарман, лекин менга баъзан Фафур ака сиёсий шеърлару мақолалар билан ўзини “ниқоб”лаб (шум, муғомбир-да!), инсоний шеърлар, теран илмий мақолалар, айниқса, насрий асарларини ёзгандек туюлади... У Алишер Навоий ғазалига “Тун била тонг” деб мухаммас боғлаган. Кўпдан буён бир сатри диққатимни тортади: “Ки бирни икки дейиб бўлмагай замон элига...” Илк қарашда замон элининг донолиги айтиляпти. Бироқ шикоят оҳанги, умумий мазмундан бошқа гап келиб чиқади: “Замон эли, афсуски, коса тагида нимкоса борлигини тушунмайди!”

— Олтмиш танга.

— Чиказ пулингни!

Ҳасан қилични бўғзидан тўрт энли қолдириб, қолганини сумбага кўйиб синдириб пичоқчига узатди. Пичоқчи тигни олиб пўстак тагига яширди. Нақдина олтмиш тангани Ҳасанга санаб берди.

Ҳасан қоидадаги икки тангали бозор-ўчарини қилиб, кулбасига қайтди. Ечинди, отнинг ҳам устидаги аслаха, эгар-жабдуғларни олди. Боғдор қўшнисини чақириб чиқди.

— Ўртоқ, — деди, — мана шу от кечкурун соат бешдан эрта билан саккизгача сеники. Ер сурасанми, мойжувоз хайдайсанми, аравага қўшасанми, ихтиёрингда. Аммо ҳар куни эрта билан яхшилаб тўйдириб, қашилаб, совутиб менга топширасан. Бу ҳаром ўлгур кундуз пошшолик охурида боқувда ётади.

Бу таклифга қўшниси жон-жон деб кўнди, отни етаклаб олиб кетди.

...Кеч окшомда “ҳазрати Хизр” келганида Ҳасан Кайфий ҳеч нима бўлмагандай қадрдон ялласини айтиб, шўрва шопирар эди.

Навбатдагидай бемалол, хушқайф, серчақчақ суҳбат давом этар эди.

“Хизр” бугун қаерда намоз ўқиганини айтди. Ҳасан Кайфийдан ахвол сўради.

— Овора бўласиз, айтилмайди, таксир. Нафасингизни шамол учирсин, бўл-ди-е!

— Худой таолонинг бирлиги ҳурмати, подшоҳимизнинг шафқат ва меҳрибонликлари ҳурмати, чурқ этган нафас қилмайман. Фақат менга мана бу қозикларда осифлик қалқон, қилич, дубулбаларнинг эгаси кимлигини айтсангиз.

— Қасам ичинг, ҳазрати Хизр!

— Нафас қилсам, каломулло урсин!

— Бўлмаса айтақолай, бу аслаҳалар кеча қилган нафасингиз натижаси. Мен подшога навкар бўлиб қолдим.

Радиодаги ёзув баҳона кўп нарса хаёлимдан кечди...

Қисқаси, Фафур ака радиони яхши кўрар эди. Адабиёт бўлимига тез-тез кўнғироқ қилиб турарди. Бўлимда Ўлмас Умарбеков, Фарҳод Мусажон, Насиба Эргашева, Баҳодир Абдуллаев ва камина ишлар эдик. Баҳодир ака Олмос опам билан бирга ўқиган, баъзан Фафур акани чақиртириб, ёзиб олар эди. Бир куни у банд бўлиб қолиб, бу иш менга юкланди.

Фафур ака келди. Латифанамо икки асарини ўқиб берди. Бериги хонага чиқиб, ўқиганини шошмай эшитди.

— Қалай? — деб сўради ҳар галгидек.

— Зўр! — дедим. — Бошқа йўқми?

— Бор. Бор! — деди Фафур ака завқланиб. — Лекин ўзимда нусха қолмади. Нашриётга берганман. Эринмасанг, келтириб кўчириб қўй, жума куни соат бирда келиб ўқиб ташлайман.

— Хўп бўлади, — дедим.

Жума куни эрталаб — барвақт кўнғироқ қилди:

— Кутлуғ бўлсин, муборак бўлсин, хўш, бу кунги зиёфатнинг харажати қаердан бўлди, мойнани нақд берар эканларми?

Хасан Кайфий қилич воқеасини яширмай айтди. Кейин қилични қозикдан олиб:

— Эндиги қолган эллик саккиз тангани шифтга қистириб қўйдим. Мояна чиққунча ҳар оқшом зиёфат, тақсир. Қиличга бўлса тахтадан тиг улаб қўйдим. Мана, кўринг...

Қилични суғуриб кўрсатди. Дарҳақиқат, тигнинг синган қисмига тахтадан тиг қилиб, жуда хунармандлик билан уланган эди.

— Тасанно, — деди “Хизр”, — аммо...

— Сўз қила кўрманг, сўз қила кўрманг, қасам ичгансиз!

— Сўз ҳам қилмайман, нафас ҳам қилмайман. Аммо эҳтимолимни айтаман.

— Эҳтимолингиз қурсин, қани, айтинг-чи?

— Мабодо, эртага подшоҳ бировга ғазаб қилиб, сизга: “Хасан, бу гуноҳкорнинг қалласини чоп!” деса, унда нима бўлади?

— Минг лаънат, ишнинг аталаси чиқди, Хизр бўлмай хинзир бўлинг! Тагин қасам ичган эди-я бу хумса. Ҳа майли, бўлар иш бўлди, ўшанда ҳам ақл билан меҳнат саломат бўлсин. Бир иложи топилиб қолар.

Бугун ҳам Хасан Кайфий тахт орқасида, қўли қиличнинг дастасида, қаққайиб турар эди.

Шулон вақти яқинлашиб қолганда подшо билан вазир ўртасида жанжал чиқиб қолди. Бош вазир Олабайтал қишлоғига тушган ўлпон хаддан ташқари ортик бўлганини, камайтириш зарурлигини айтар эди. Ўжар подшо қайтага қайсарлик қилиб, ўлпоннинг икки баравар оширилишини буюрар эди. Вазир билан подшо ўртасида олди-берди гап кучайиб кетди. Ғазабига чидолмаган подшо орқасига қараб:

— Хасан, вазирнинг, бу аблаҳнинг бошини чоп! — деб амр қилди.

Хасан югуриб бориб вазирнинг икки қўлини орқасига боғлади. Подшонинг олдига тиз чўктирди.

— Тайёрми?

— Тайёр, Фафур ака!

— Қалам ҳақини ҳам ёздирганмисан? — Унинг одати шу, нимадир ўқиса, бирйўла ҳақини олиб кетар эди. Юксак обрў-этиборига қарамай, пулга эҳтиёжи йўқ эди деб бўлмасди.

— Ҳаммаси тайёр!

Роппа-роса соат бирда келди.

Студияга кириб, ўқишга тутинди.

Булар “Афанди ўлмайдиган бўлди” ва “Хасан Кайфий” деган, аввалгиларидан ҳажми каттароқ асарлар эди.

(Жуда ўзига хос, тенгсиз маҳорат билан ўқиган.)

Қайтиб ёзув хонасига чиқди.

Ўқиганини эшитди.

— Қалай?

— Зўр, Фафур ака! — дедим. — Хафа бўлмасангиз, бир гап айтаман.

— Подшоҳим, бир эмас, ўн вазирнинг бошини оёғингиз тагида садакадай юмалатишга тайёрман. Аммо бу шўрликнинг бола-чақаси кўп. Иннайкейин, Олабайтал қишлоғида менинг аммам бор. Кўп бориб тураман. Вазирнинг гапи тўғри, қишлоқларнинг аҳволи ночор, халқ оч, яланғоч. Асли ўлпон олинмаса ҳам бўлади.

— Падарлаънат навкар, — деди бақириб подшо. — Ўз подшонга маслаҳат беришга сенга ким ҳуқуқ берди? Вазирнинг бошини ҳозир чоп! Бўлмаса, ўзинг-нинг бошингни кестираман!

— Менинг учун битта вазирнинг бошини чопиш чумчук сўйишдан ҳам осон. Аммо худо билан маслаҳат қилиб олай. — Ҳасан Кайфий кўкка юзини тутди, қўлини муножотга қўтарди: — Эй, бор худоё! Ўзинг кўриб турибсан, ҳукм сенинг ҳукминг. Мен ҳозир вазирнинг бошини чопишим керак. Агар вазир ҳақ бўлса, қиличимнинг тигини пўлат эмас, тахта қилиб қўй! Оллоҳу акбар, — деб қилич суғурди.

Қиличнинг тиги гўё тахтага айланиб қолган эди.

Ҳасан Кайфий қиличини қўтариб:

— Адолатли худойимдан айланай, вазир ҳақ экан, мана, подшоҳим, ўзингиз кўринг, — деди.

Ҳасан Кайфий тахт томонга ўгирилиб қараса, тахтда подшо эмас, “Хизр” ўлтурибди. (Подшо ясама оқ соқолини иягига боғлаб олган эди.)

— Э, ҳа, — деди Ҳасан Кайфий, — Хизр ҳам ўзим, подшо ҳам ўзимман десангиз-чи, тилимиз битта денг, қўша-қўша кароматлардан сезинқираган эдим-а, тақсир...

Шундай қилиб, подшо Ҳасан Кайфийни ўз ишончидан айнита олмади. Ҳасанга ўз хоҳишини ўтказолмади. Уни саройдан хайдаб чиқардилар. Мана, энди Ҳасан Кайфий ҳам умрининг охиригача ўз ақли, ўз меҳнати соясида фароғатда ҳаёт кечирмоқда.

— Айт!

— Сиз буюк шоирсиз. Шеърларингиз зўр. Лекин менга қолса, насрий асарларингиз ундан ҳам кучли. Тенги йўқ.

Ғафур ака кўзларини катта очиб қаради.

— Шунақами?! Шунақами? — деди. Кейин, бир нуқтага тикилиб, ўйчан пичирлади: — Балки! Балки...

* * *

Икки оғиз хотима:

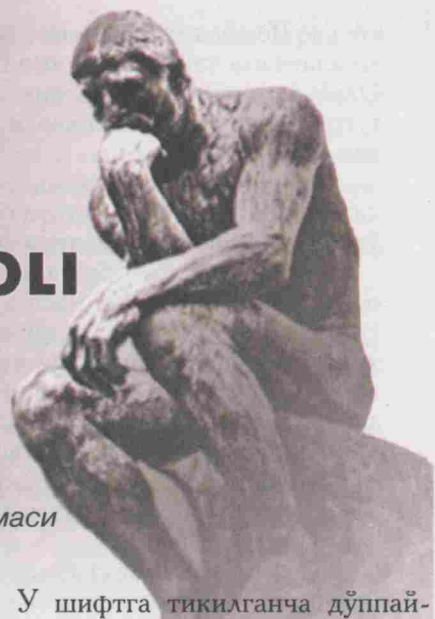
“Тафаккур” журналимиз Ғафур Фулом таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан “Ҳасан Кайфий”ни нашр этаётгани хайрли ишдир. Бугунги авлод Ғафур аканинг ҳаёти ва ижодини яхши билмайди. Менинг ниятим уни бир оз таништириш эди, холос.

Стефан ЦВЕЙГ

BIR UMRNING ZAVOLI

Ҳикоя

Низом КОМИЛ таржимаси

Юракни тилка-пора қилмоқ учун тақдири азал дабдурустдан кўкракка найза санчмайди. Пайт пойлайди. Бунга у устаси фаранг. Биз тақдири азалнинг ҳукмини “баҳонаи сабаб” деб қўя қоламиз, сўнг... бу бетайин иборамизни ҳукмнинг бешафқат оқибатига таажжуб билан қиёслашга тушамиз; аслида дард ошкор бўлмасидан анча илгари бошланади. Инсон тақдири ҳам шунақа. У узоқ вақт вужудимиз қаърида, етмиш икки томиримизда яшириниб ётади, сиртга чиққанида эса негадир исён кўтарамиз, аммо фойдаси бўлмайди.

Умри тижорат билан ўтган Соломон бобо кунлардан бир кун Гард кўли соҳилидаги меҳмонхонада ярим кечаси қорин оғригидан уйғониб кетди. Бу ерга у оиласи билан бирга дам олгани келган эди. Қараса, аҳвол чатоқ: ичини биров бурғу билан пармалаётгандай, нафас оляптими, йўқми — ўзи ҳам билмайди. Қариянинг қапалагини учиб кетди. Тўғри, кўпдан буён жигаридан нолиб юрарди, аммо буна-

қаси... У шифтга тикилганча дўппайган қорнини, сўнг кўкраги ва елкаларини аста сийпалаб чиқди. Оғриқ пасаяй демасди. Қаёқдан илашди бу касофат? Балки бирор овқат ёқмагандир? Италияга келган сайёҳлар орасида бунақа шикоятлар қулоққа кўп чалинади. Ҳаракат қилсам оғриқ тарқалар, деган хаёл билан инқиллаб-синқиллаб ўрнидан турди. Ростдан ҳам уч-тўрт қадам босиши билан сал енгил тортгандай бўлди. Аммо хона тор эди, бунинг устига, ёнма-ён қўйилган каравотда ухлаб ётган хотинини уйғотиб юборишдан чўчиди. Бекорга ваҳима кўтаришнинг нима кераги бор? Ана шу андиша билан елкасига халатини ташлаб, шиппагини сарпойчан кийди-да, секин йўлакка чиқди.

Узундан-узун, нимқоронғи йўлак ҳувиллаб ётарди. Қария қадамини авайлаб босиб, йўлакнинг бу бошидан у бошигача уч-тўрт қур бориб келди. Бунинг қарангки, нияти холис-да, дард чекиниб, руҳи анча тетиклашди, оғриқ ҳам аввалги шаштидан қайтди. Хо-

насига эндигина кирмоқчи бўлиб турган эди, бирдан аллақандай шитирлаган сас уни тақа-тақ тўхтатди. Шу яқин-ўртада нимадир ғийчиллади, сўнг сал наридаги эшик қия очилиб, пичир-пичир овозлар эшитилди, оралиқдан тушган нур йўлакни лип этиб бир ёритдию яна сўнди. Нима гап ўзи? Қария беихтиёр бурчакка қапишди — синчковлигидан эмас, йўқ — жиннига ўхшаб ярим кечаси йўлакда тентираб юрганини биров кўриб қолишидан ийманди. Аммо тасмадай нур йўлакни бир сония ёритган пайтда қия очилган эшикдан оқ халат кийган бир аёл чиқиб, зипиллаганча йўлак адоғига қараб кетганини илғади. Ё унга шундай туюлганмикан? Йўқ, йўқ, аниқ кўрди. Ана, йўлак охиридаги эшик тутқичи шиқ этди. Кейин ҳаммаёқни қайтадан сукунат босди.

Қария, худди чақмоқ ургандай, гандираклаб кетди. Ё парвардигор! Ахир, йўлак охиридаги ҳозиргина тутқичи мак-корона овоз чиқарган ўша эшикдан... ахир, ўша эшикдан ўзи оиласи билан ижарага олган учта хонага кирилади-ку! Хотини ухлаб ётибди. Демак, ҳалиги аёл, — йўқ, янглишиши мумкинмас, — хиёл олдин бегона эркакнинг хонасидан яшириқча чиққан ўша аёл — қизи, ун тўққизга тўлиб-тўлмаган қизалоғи Эрна экан-да!

Қариянинг аъзойи бадани титраб кетди. Эҳ, болагинам, жигарбандим... нахотки? Йўқ, бўлиши мумкинмас, у хато қиляпти! Унда бегона эркакнинг хонасида нима қилиб юрибди?! Қария бу фикрни миясидан юлиб ташламоқчи бўларди-ю, аммо бир кўриниб ғойиб бўлган аёлнинг кўланкаси кўз ўнгидан нари кетмасди. Бу кўланкадан қутулиб бўлмайди, уни юлиб ташлашнинг иложи

йўқ. У
ҳ а қ и қ а т
нинг тагига
етиши керак!
Нафасини
ичига ютиб,
деворни
пайпасла-
ганча қизи
яшаётган
хона эшиги-
га яқинлаш-
ди. Қай кўз
б и л а н
кўрсинки,

эшик тирқишидан, фақатгина шу эшик тирқишидан ингичка, оппоқ нур сизиб чиқмоқда эди. Кечаси соат тўртда хонасида чироқ ёниб турибди! Тагин нима керак?! Мана, яна битта исботи: электр тугмачаси ширқ этди, нур чилвирини тун қоронғиси ютиб юборди — йўқ, йўқ, ўзини алдаб нима қилади — бегона эркакнинг хонасидан чиқиб, ўз хонасига бебилиска кириб олган аёл — ўз қизи, Эрна!

Қария, безгак тутгандай, ҳамон қалтирар, танасидан совуқ тер куйилар эди. Бир кўнгли, эшикни бузиб кириб, беҳаё қизини роса дўппосламоқчи бўлди. Аммо оёқлари итоат этмади. Хонасига судралиб кириб, яраланган жонивордай ўзини каравотга ташлади.

Соломон бобо алламаҳалгача қимир этмай, қоронғиликка термилиб ётди. Мияси ғовлаб кетган эди. Ёнгинасида хотини пишилаб ухлаб ётарди. Нима қилсин? Уни уйғотиб, захрини сочсинми? Қизининг кирдикорини ошкор этиб, гўрига гишт қаласинми? Жилақурса, кўнглини бўшатиб олади-ку, ахир. Хай-хай-хай! Бу шармисорликни қайси тил

билан гапиради? Йўқ, айтолмайди, айтолмайди. Хўш, унда нима қилиш керак? Нима қилиш керак!

У фикрини жамлашга уринар, аммо уддасидан чиқолмасди. Қандай даҳшат! Унинг қизалоғи, эркатойи, кўзлари мусаффо, нигоҳи мулойим арзандаси... Э, фалак! Алифбони олдига қўйиб, пуштиранг бармоқчасини нотаниш ҳарфларга биттама-битта теккизиб, савод чиқазгани куни кеча эмасмиди, ахир! Уни олиб кетишга мактабга борганида ҳаворанг кўйлагининг этаklarини ҳилпиратиб чопиб чиққанлари, йўл-йўлакай унга ширинликлар олиб бергани, бунга жавобан қизчаси унинг бўйнидан қучоқлаб, шира лаблари билан юзидан чўлп-чўлп ўпганлари... Э воҳ... кечагина эмасмиди! Мана энди, икки қадам нарида, ўша қиз бегона эркакнинг қўйнига кириб чиқиб, ҳеч нарса кўрмагандай сулайиб ухлаб ётибди!

“Ё алҳазар, ё алҳазар! — Қария инграб юборди. — Қандай шармандалик, қандай шармандалик! Менинг қизим, бокира қизалоғим алақандай эркак билан... Ким ўша эркак? Келганларига атиги уч кун бўлди, анави олифталардан бирортасини ҳам Эрна илгари танимасди — на граф Убальдини, на итальян зобитини, на мекленбурглик баронни. Улар билан келган кунларининг эртасига рақс пайтида танишишган, алақачон ўшалардан биттаси... Хўш, қизи қайси бири билан... Балки у бириңчи эркакмасдир, балки Эрна бунақа ишни анча илгари, уйдалигидаёқ бошлаворгандир... мен аҳмоқ ҳеч нарсани пайқамай юравергандирман?.. Вой лақмай, вой мияси айниган чол-эй... Дарвоқе, хотиним билан қизим ҳақида нималарни биламан? Уззукун ўшалар

учун ишлайман, идорада ўн тўрт соатлаб ўтираман, илгари-ку умрим поездда ўтарди, қўлимда — хилма-хил матоларнинг лахтаклари солинган чамадон... пул учун... азбаройи қизим билан хотиним ҳеч нарсадан зориқмасин, хоҳлаганларини еб, хоҳлаганларини кийишсин деб шундай қилардим. Кечқурун ҳориб-чарчаб ишдан қайтганимда уйда ҳеч ким йўқ; улар ё театрга, ё рақс майдонига, ёки меҳмондорчиликка кетган бўлади. Кунни қандай ўтказишади — билмайман. Энди шуни билиб турибманки, қизим, худди кўчадаги фоҳишалардай, тунлари покиза танасини бегона эркакларга бахшида этаркан. Ё раббий, бу қандай разолат!”

Қария яна ингради. Ҳар бир янги тахмин, янги шубҳа-гумон ярасини туз сепгандай ловуллатарди; назарида мияси қоқ иккига бўлингану ана шу иккита косодаги бўтқа ичида сон-саноксиз қурт-қумурсқа гужгон ўйнаётгандай...

“Нега шу пайтгача чидаб келдим?.. Нима учун мен бу ерда тўлғаниб ётибман-у, анови суюқоёқ бемалол хуракни отяпти? Изидан хонасига бостириб кириб, қовурғаларини майда-майда қилиб ташласам бўлмасмиди? Йўқ, бўлмайди... Чунки мен заифман, мен кўрқоқман... Ҳамма вақт уларга ён босиб келганман. Узим итдай ишласам ҳам, қизим билан хотинимни яйратиб қўйганимдан фахрланардим, бир тийинни етти жойидан тутиб, топганимни уйга таширдим. Мана, оқибати... Қоринлари тўйдию мендан ор қиладиган бўлиб қолишди... Ҳа-да... мен — қолоқман, мен — чаласаводман... Тавба, менда савод нима қилсин? Ўн икки ёшимда мактабдан чиқариб олганлар. Кечани кеча, кундузни кундуз демай ишлаганман, лахтак кўтариб қиш-

лоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар изғиганман. То бир ишнинг бошини тутиб, қаддимни ростлаб олгунимча тортмаган азобим, чекмаган уқубатим қолмаган. Ҳозир бировдан кам ерим йўқ, уй-жойим бадастир, мол-мулким, давлатим етарли. Аммо барибир тилим қисиқ. Баъзан ҳакалак отган нафсларини салти-йиб қўймоқчи бўлсам, осмонга сапчишади; раҳматли онам фақат оилам деб, рўзгорим деб яшарди десам, бурунларини жийиришади. Хўп, мен — қолоқман, ўқимаганман. Аммо қолоқсиз деб мендан ор қиладиган қизим негадир бегона эркакнинг қўйнига кириб ётишдан ор қилмайди. Битгаю битга қизим, кўзининг оқу қораси... Ё тангрим, қандай бедодлик бу!”

Қария қаттиқ уҳ тортган эди, хотини уйғониб кетди. “Ҳа-а, нега пишқирипсан?” деб сўради у уйқусираб. Соломон бобо миқ этмади. Шу ётганча эрталабгача мижжа қоқмади.

Нонуштага ҳаммадан барвақт келди. Оғир хўрсиниб стол ёнига чўқди-ю, аммо дастурхондан юзини четга бурди.

“Яна ёлғизман, — деб ўйлади у, — ҳар доим ёлғизман. Эрталаб ишга кетаётганимда булар ухлаб ётган бўлади. Театрми, бирор зиёфатми, алақайси гўрдан тинкалари қуриб келишади-да. Кечқурун уйга қайтганимда яна ҳеч ким йўқ — ким билади қандай давранинг гули бўлиб ўтиришган экан? Эҳ, пул ўлсин-а, пул ўлсин! Уларни пул бузди... пул бизни бир-биримиздан айирди. Мен аҳмоқ пулнинг кетидан қувиб юрибман-а! Мана оқибати — пул мени шипшийдон қилди, уларни эса ёмон йўлдан етаклаб кетди. Элик йил ҳўкиздай ишлаб, ҳордиқ нималигини билмай ортирганим шу бўлдими! Мана, бир ўзим сўпшайиб ўтирибман...”

Хотини билан қизидан ҳамон дарак йўқ. “Нега Эрна келмаяпти? Очиқчасига гаплашмасам бўлмайди... Ҳаммасини юзига шартта-шартта айтаман... Кетамиз, дейман... шу бугуноқ жунаймиз, дейман... Нега келмаяпти? Ҳа-а, уйқуга тўймаган-да, сабаби маълум... Онаси-чи?.. Э-э, тошойнанинг олдида ўтирган сочини тараб. Кейин тирноқларини бўйяди, сартарошхонага киради, ула-элик дегандай... Соат ўн бирсиз қўли бўшамайди. Онаси шу бўлгандан кейин — қизи нима бўларди? Ҳэ-э, пулни ўйлаб топгани!”

Орқадан қадам товушлари эшитилди. “Яхши ётиб турдингизми, дадажон?” — шу саволдан кейин аёл кишининг мўъжазгина боши елкаси оша энгашиб, нафис лаблар хиёлгина чаккасига тегди. Қария беихтиёр бошини четга тортди: қандайдир атирнинг чучмал ҳиди унга ёқмаган эди.

— Нима бўлди, дадажон? Нега авзойингиз бузук? Ухлолмадингизми ёки ёмон туш кўрдингизми?

Соломон бобо газабини ичига ютди. Бошини қуйи эгиб, қизининг саволига “Йўқ, ҳаммаси жойида!” дея гудраниб жавоб қайтарди. Кейин унга қарамаслик ниятида апил-тапил газетани очиб, юзини тўсди. Қўллари бетўхтов қалтирарди. “Ҳозир, онаси йўқлигида ҳамма гапни гапиришим керак. Ҳозир айна пайти!” дерди у ичида, бироқ тили калимага келмасди, ҳатто қизининг кўзларига қарашга ҳам журъат этолмаётган эди.

Бирдан у шартта ўрнидан турди-да, боғ томонга қараб кетди. Юзидан оқаятган қайноқ кўзёшларини қизи кўриб қолишидан андиша қилди.

Оёқлари калта, пак-пакана қария боғ ичида узоқ айланиб юрди, теварак-ат-

рофни томоша қилди. Ёш пардаси қорачиқларини тўсиб турган бўлса-да, гўзал манзарадан баҳраманд бўлишига монелик қилолмади: кўл сатҳидаги кумушранг туман ортида кўм-кўк буталар билан қопланган ўркач-ўркач тепаликлар, уларнинг орқасида эса баланд тоғ, гўё у ҳам кўл жамолига маҳлиё бўлгандай чуқур сукутга ботган. Яшнаб турган табиат бепоён кучоғини очиб, ҳаммага бахт ва шодлик улашаётганга ўхшайди.

“Во дариг!.. — дея қария алам билан бош чайқади. — Умримнинг элик йилини чўт қоқиш, ҳисоб-китоб, савдо-сотик билан ўтказиб, биринчи марта ўзимга мана шундай кунларни раво кўрган эдим-а!.. Буям ҳаромга чиқди. Олтмиш бешга кирибман. Бу ёғи қанча қолди — ёлғиз худога аён. Ҳар ҳолда тўримдан гўрим яқин. Азроил эшик қоқиб турганда на пул, на бойлик, на дўхтир орага туша олади. Гўрга кирмасимдан олдин мен ҳам одамга ўхшаб бир дам олай деган эдим-да. Э, аттанг, аттанг! Раҳматли отам айтарди-я: “Бизнинг пешонамизга ҳузур-ҳаловат битилмаган, сен меҳнатга туғилгансан, ўлгунингча меҳнат хуржунини елкангдан ташлама!” дерди-я! Мен гумроҳ отамнинг ўғитини унутибман. Лекин кечagina бахтиёр эдим-ку... Чиройли, хушчақчақ қизимга ҳавас билан тикилардим, қувончига ҳар дақиқа шерик бўлардим-ку. Мана, худо мени жазолади. Ҳамма нарсадан мосуво бўлдим. Энди ўз қизим билан гаплашолмайман, кўзларига тик қаролмайман. Энди қаерда бўлмайин — уйдами, ишхонадами, кечасими, кундузим — ҳозир қизим қаердайкин, қаерга бориб келдйкин, нима иш қилдйкин, деган саволлар таъқиб қилаверади мени. Энди уйга хотиржам

қайтолмайман. Бир маҳаллар қизим чопиб келиб бўйнимдан қучганида яйраб кетардим. Энди эса ўпгудай бўлса, бу лаблар кеча қайси лабга босилган эди, деган ўй кечади кўнглимдан дарров. Иўқлигида ташвишга тушсанг, борлигида кўзига қарай олмасанг — шу ҳам ҳаёт бўлдими? Иўқ, бундай яшагандан ўлган яхши!”

Соломон бобо боғдан чиқиб, алла-маҳалгача шаҳар кўчаларида бемақсад тентираб юрди. Бир дўконнинг кўргазмаси олдида негадир тўхтаб қолди. Ойна ортида сайёҳларга керакли турли-туман буюмлар осиглиқ турарди: соябони кенг енгил бош кийимлари, яктаксимон оппоқ қўйлақлар, спорт анжомлари, галстуклар, қармоқлар... Аммо қария ана шу нарсалар орасига пала-партиш ташлаб қўйилган, бир учига темир пойнак ўрнатилган ғадир-будир таёқдан кўзини узолмасди; агар шу таёқ билан қулочкашлаб битта-яримтанинг бошига солсанг борми!..

“Ўлдираман... Ўлдираман аблаҳни!” — Кўққисдан миясига келган бу фикрдан типирчилаб қолган қария шошиб дўконга кирди-да, ҳалиги таёқни арзиманган пулга сотиб олди. Фаройиб қуролни қўлига ушлаши билан билагига куч кирганини ҳис этди. Ҳар қандай қурол нимжон одамни ҳам ботир қилиб юборади-да. У таёқни қаттиқроқ қисди, шу заҳоти қўлининг мушаклари таранглашганини сизди. Дўкондан чиқиб, кўл бўйидаги йўлда тез-тез у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Ҳадемай жиққа терга ботиб кетди, аммо бу тер тез юрганидан эмас, вужудини забт этган қаҳр-ғазабнинг зўрлигидан қуйилмоқда эди. Тилида фақат бояги гап айланарди: “Ўлдираман... Ўлдираман аблаҳни!”

Шу алфозда, номаълум душманни қидириб, сал наридаги улкан дарахт остига қурилган пастак шийпонга қараб юрди. У янглишмаган эди: шийпоннинг бир бурчагида тўқима креслоларга ястанганча, похол найчалардан ора-сира виски симириб, қизи билан хотини ва, албатта, ҳалиги уч нафар киндиги бир олифталар валақлашиб ўтиришарди. “Қайси бири экан? — деб ўйларди чол таёқни маҳкам қисганча. — Қайси бирининг бошини ёрай?” Аммо шу пайт Эрна отасини кўриб қолиб, сапчиб ўрnidан турди-да, чопиб олдига келди.

— Қаерда юрибсиз, дадажон? Қидирмаган еримиз қолмади. Биласизми, жаноб фон Медвис бизни мошинасида кўл атрофини айлантирмоқчи, кейин соҳил бўйлаб Дезенданогача олиб бораман, деяпти. — Эрна отасини столча ёнига судраб келди.

Эркаклар сўрашиш учун ўринларидан туришди. Қария титраб кетди. Ёнида қизи турганидан ноилож ҳалигиларга бирма-бир кўл узатди, кейин чўнтагидан сигара чиқазиб, жаҳл билан оғзига тикди. Сал ўтмай, француз тилида кечаётган баланд пардали суҳбат шаршара мисол яна ўз ўзанига қайтди.

Соломон бобонинг иродаси букилган эди. Оғзидаги сигарани чайнаганча ич-этини еб ўтираверди. “Тўғри қилишади... Улар ҳақ... — деб ўйларди у. — Юзимга тупирса ҳам арзийди. Ўзим кўл бердим-ку. Аммо шулардан биттаси қизимни йўлдан ургани аниқ. Мен эшшак индамай ўтирибман-а! Ҳеч кимни ўлдирганим йўқ, ҳатто чертмадим ҳам... Аксинча, сўлжайиб кўлимни узатдим. Баттар бўл, қария! Устимдан ҳар қанча кулишса

ҳам кам. Мен борманми, йўқманми — ким эътибор берапти? Улар учун мен тирик мурдадай бир нарсаман. Ахир, қизим билан хотиним француз тилини тушунмаслигимни билишади-ку. Билиб туриб, ҳар замонда мен томонга бир кўз ташлаб ҳам қўйишмайди. Яқинларим учун ҳам мен йўқман-да! Уларга фақат менинг пулим керак. О, пул, пул! Ҳаммани йўлдан оздирадиган ғаддор! Хотиним билан қизим менга ҳам бирикки оғиз лўқма ташлаб қўйишса нима қиларкан? Кўзлари фақат анови эркакларда! Мен бўлсам тоқат қилиб ўтирибман. Урмайманми, ўлдирмайманми! Эҳ, кўрқоқ, кўрқоқ...”

— Мумкинми? — деди бузуқ немис тилида италян зобити ва зажигалкага кўл узатди.

Хаёлга чўмган қария сесканиб кетди ва ҳеч нарсадан беҳабар зобитга еб юборгудай кўзини қадади. Жони ҳалқумига келиб, кўлидаги таёқни жазава билан қисди. Аммо шу заҳоти лаблари қийшайиб, маъносиз тиржайди.

— О, мумкин, мумкин, — деди у овози титраб. — Сизга ҳамма нарса мумкин, ҳе-хе... кўнглингиз нимани тусаса қилаверасиз, ҳе-хе... менда нимаики бўлса, сизнинг хизматингизда... Мен нима дея олардим...

Зобит қарияга таажжубланиб қаради. Тилни яхши билмагани учун кесатикнинг юзидаги ифода уни довдиратиб қўйди. Бейхтиёр ўрnidан туриб кетди, иккала аёлнинг юзи докадай оқарди — орага зилдай сукунат чўқди.

Қария яна аввалги ҳолатига қайтди, юзидаги истехзо бир зумда ғойиб бўлди, залворли таёқ кўлидан сирғалиб чиқиб, тиззалари орасига қисилиб қолди. У сувга бўккан мушукдай ғужанак бўлиб,

ҳозиргина намоёиш этган жасоратидан хижолат чеккандек секин йўталиб қўйди. Эрна нохуш вазиятни юмшатиш мақсадида бир нималар деб бидирлай кетди, зобитнинг чеҳраси тагин ёришди, ҳаял ўтмай узилиб қолган суҳбат яна қозондай қайнай бошлади.

Соломон бобо шод-хуррам чақчақлашаётган одамлар орасида мум тишлаб ўтирар, боши ҳалигидан ҳам қуйроқ эгилган эди. Аммо энди унга ҳеч ким эътибор бермас, унинг мунгли сукути узра сўз пўртанаси авжга чиқар, орасира қийқириқ ва қаҳқаҳа кўпиги осмонга сапчир, шўрлик қария эса алам ва номуснинг бепоён зулумоти қаърига фарқ бўлиб кетган эди.

Эркаклар ўринларидан туришди, Эрна шошиб уларга эргашди, сал ўтказиб онаси ҳам қўзғалди. Улар тўдалашиб меҳмонхонага қараб кетишди, аммо мудраб ўтирган чолни таклиф этиш ҳеч кимнинг хаёлига келмади. Қария атрофида қўққисдан ҳосил бўлган бўшлиқни сезиб, кўзларини очди, бўшаб қолган креслоларга лоқайд назар ташлади, шу пайт қулоғига меҳмонхонада чалинаётган рояль овози, аёлу эркакларнинг шодон қийқириқлари эшитилди. Рақсга тушишяпти! Ҳа, сулайиб қолгунча рақсга тушиш қўлларидан келади. Қонлари кўпиреди, бир-бирларининг бағирларига баттарроқ ёпишишади, кейин қарабсизки...

У жаҳл билан таёқни яна қўлига олиб, ўша томонга юрди. Эшик олдида таққа тўхтаб қолди. Барон рояль ёнида ярим ўтирилиб ўтирар, тусмолаб американча бир қўйни тинғиллатарди. Эрна зобит билан, онаси граф Убальди билан рақсга тушаётган эди. Аммо қария фақат Эрна ва зобитдан кўз узмасди. Вой ярамас-эй! Худди маҳрига

тушгандай қизининг белидан маҳкам кучоқлаб олибди-я! Қизи-чи, қизи, намунча канадай ёпишмаса! Бир-бирига қапишиб кетибди-ку! Ҳа, шу, шу. Уларнинг ҳар бир ҳаракати дон олишгандан далолат бериб турибди. Ҳа, қизини йўлдан урган мана шу аблаҳ! Ярим юмуқ кўзларидан бундан-да кучлироқ лаззат хотираси учкун сачратяпти. Қиз ўғриси — шу зобит! Қария қизини унинг бағридан тортиб олиш учун бир қадам олдинга ташлади. Лекин Эрна отасига қайрилиб ҳам қарамади. У бутун борлиғи билан рақс оҳангига берилиб кетган, шу тобда қиз қуй оқими узра парвоз қилар, на замонни, на маконни, на безгак тутгандай қалтираб турган аламзада отасини пайқар эди. Ҳозир Эрна фақат оҳанг гирдобида чирпираётган дуркун гавдасини, кўзлари ҳирсга тўла эркакнинг иссиқ нафасини, унинг бақувват қўлларини ҳис этар, ўзини буткул зобит ихтиёрига топшириб қўйишдан чўчир, аллақандай бир тизгинсиз хоҳиш васвасасига қарши курашар эди. Буларнинг барини қария адоқсиз бир азоб билан сезиб турарди. Ҳар гал Эрна отасининг олдидан чирчир айланиб узоқлашганда қария қизидан бир умрга жудо бўлаётгандай инграб юборарди.

Бирдан, бамисоли узилган тордай, мусиқа таққа тўхтади. Барон сапчиб туриб, “Бўлди, чалмайман. Мен ҳам рақсга тушаман”, деди французчалаб. Ҳаммалари қийқириб кулишди, рақсга тушаётганлар ажралишиб, бир ҳовуч жамоа меҳмонхона бўйлаб таралиб кетди.

Қария ҳушига келди: нимадир қилиш керак, нимадир дейиш керак! Бунақа, тўнкага ўхшаб туриш, бу қадар шалвираш ярамайди! Шу пайт рўпа-

расидан хотини ўтиб қолди: хиёл хансираган, ўзида йўқ хурсанд. Бирдан йўлини тўсди.

— Юр, — деди у кескин оҳангда, — айтадиган гапим бор!

Аёл эрига ажабланиб қаради. Қариянинг рангпар юзи тер билан қопланган, кўзлари ола-кула. Нима демоқчи бу? Шу пайтда орага суқилиш шартмиди? Гапни чалғитишга оғиз жуфтлади-ю, бироқ эрининг авзойидан ҳайиқди, яқингинада кўрсатган жазавасини эслаб, ноилож унга эргашди.

— Кечирасизлар, жаноблар, ҳозир келаман, — деди у эркакларга юзланиб.

“Булардан кечирим сўрайди, — деб ўйлади чол алам билан, — боя столдан туриб кетишганда мендан кечирим сўрашгани йўқ. Мен улар учун итман, оёқ артадиган латтаман. Тўғри қилишади, ўзим чидаганимдан кейин, баттар бўлай!”

— Нима дейсан? — деб сўради хотини ниҳоят тоқати тоқ бўлиб.

— Хоҳламайман... хоҳламайман... — дея гудранди у титроқ овоз билан, — анув одамлар билан ош-қатиқ бўлишларингни хоҳламайман.

— Қайси одамлар билан? — дея қайта сўради хотини ўзини гўлликка солиб.

— Анувлар-да... — У боши билан меҳмонхона томонга ишора қилди. — Менга ёқмайди... йўқ.

— Нима учун?

“Доим ўсмоқчилагани ўсмоқчилаган, — деди чол ичида вижиниб, — худди мен унинг қулиман”. Кейин ҳаяжондан тутила-тутила давом этди:

— Сабаби бор... Жиддий сабаблар бор... Менга ёқмаяпти. Эрна ўшалардан узоқроқ юрсин... Тушунтириб ўтиришим шарт эмас.

— Ундай бўлса, минг афсус, — деди хотини калондимоголик билан. — Учови ҳам бамаъни, маданиятли одамлар, уйимизга келиб-кетадиган пандавақилардан минг марта олижаноброқ йигитлар.

— Олижаноб йигитлар эмиш!.. Ғирт ишёқмас, такасалтанг уларинг! — Қариянинг жони ҳалқумига келди. — Тақиқлайман. Тушундингми?

— Йўқ, тушунмадим, — деб жавоб берди аёл пинагини бузмай. — Ҳеч нарсага тушунмадим. Тавба, нима учун қизимни ҳузур-ҳаловатдан маҳрум қилишим керак?

— Ҳузур-ҳаловат!.. — Қариянинг юзи бўғриқиб кетди, пешонасидан совуқ тер чиқди, қўли беихтиёр таёққа чўзилди — суянмоқчи бўлдими, хотинини урмоқчи бўлдими — ким билсин! Лекин таёқ йўқ эди. Шу ҳол уни ўзига келтирди, кўнгли андак юмшади, хотинининг тирсагидан ушламоқчи бўлгандай бир қадам олдинга талпинди.

— Менга қара... — деди ялинчоқ товушда, — тушунсанг-чи, ўзимга ҳеч нарса сўрамаяпман-ку. Ун йиллардан бери биринчи марта илтимос қилипман: кетайлик бу ердан... Флоренциягами, Римгами... майли, қаёққа бўлса ҳам кетайлик... мен розиман... Сизлар нима десанглар — шу. Кетсак — бўлди. Илтимос, кетайлик... шу бугуноқ... ортиқ чидаёлмайман!

— Шу бугуноқ? — Аёл эрига анграйиб қараб, қошини чимирди. — Шу бугуноқ кетайликми? Эсинг жойидами? Фақат кимдир сенга ёқмагани учун-а? Ёқмаса — яқинлашма.

Чол турган жойидан жилмади, яна ялинишга тушди:

— Чидаёлмайман... Эшитяпсанми... чидаёлмайман. Сабабини сўрама... ил-

тимос... умрингда бир марта гапимга кир, бир мартагина...

Меҳмонхонадан яна рояль овози эшитилди. Аёл эрига ачингандай қаради: нақадар ночор, нақадар абгор, нақадар ношуд! Эркак ҳам шунақа бўладими?!

— Иложи йўқ! — деди у чўрт кесиб. — Улар билан сайрга чиқишга ваъда бериб қўйганмиз. Хоналарни уч ҳафтага ижарага олиб, эртага жўнаворсак устимиздан қулишмайдами! Кетишга ҳеч қандай сабаб йўқ... Мен шу ерда қоламан, Эрна ҳам қолади.

— Ўзим кетаверайми, а? Бу ерда ҳаловатингизни бузаман-да, а! — Қария йиғлаворай деди. Кейин кескин қаддини ростлади, бармоқлари мушт бўлиб тугилди, бўйин томирлари ўқлоғдай бўртиб чиқди. Афтидан, нимадир демоқчи ёки нимадир қилмоқчи эди. Аммо бундай бўлмади: шартта бурилди-да, зинапоя томонга йўл олди, худди ортидан биров қувиб келаётгандай тез-тез юриб тепага кўтарилди бошлади.

Соломон бобо ҳансирар, тезроқ хонасига етиб олиб, ёлғиз қолишни ўйларди. Мана, юқори қаватга ҳам чиқди, чиқдию бирдан кимнингдир ўткир тирноқлари ичини аёвсиз тимдалаётгандай бўлди. Ранги оқариб, деворга суяниб қолди. Ё раббим! Додлаб юбормаслик учун тишини тишига босди, санчиқнинг зўридан ғужанак бўлиб олди.

Билдики, яна жигар хуружи, кейинги пайтларда тез-тез такрорланиб турадиган хуружларнинг навбатдагиси. Аммо бу гал қаттиқ ушлади. Кўринмас тирноқлар жигарини тилка-пора қилмоқда эди. Хонасига судралиб кириб, ўзини диванга ташлади-да, юзини ёстиққа босди. Ётганидан кейин оғриқ сал пасай-

ди. “Иссиқ нарса қўйиш керак, — деди у ичида, — кейин томизғи дори ичиш зарур”. Аммо унинг жонига ора қирадиган ҳеч ким йўқ эди, ҳеч ким. Ўзининг эса қўшни хонага чиқишга ёки лоқал қўнғироқ тугмачасигача етиб боришга ҳам чоғи келмасди.

“Ҳеч ким йўқ, — дея ўйларди у алам билан, — бир кунмас-бир кун ёлғизликда итдай ўлиб кетаман... Сезиб турибман-ку, жигарим оғриётгани йўқ, ўлим писиб келмоқда... Энди менга на профессор, на дори-дармон ёрдам бера олади. Олтмиш беш ёшда соғайиб кетиш қийин. Биламан, ичимни кемираётган оғриқ, бу — ўлим, қолган икки-уч йиллик умр — умр эмас, секин-секин жон таслим қилиш... Дарвоқе, қачон яшаганман, қачон ўзим учун яшаганман? Шу ҳам ҳаёт бўлди? Нуқул пул дедим, пулнинг кетидан югурдим, ўзим учун эмас, бошқаларни деб югурдим, мана, энди ўша пуллар коримга ярайдами? Хотиним бор эди: бокиралигида уйланганман, севганман, у менга фарзанд ҳадя этди. Шунча йилдан бери бир ёстиққа бош қўйиб келдик, бир ҳаводан нафас олдик. Пировардида уни нима жин урди? Еттиёт бегонага айланди-қолди. Мен билан иши йўқ, менинг туйғуларим, ўйларим, изтиробларим уни қизиқтирмайди. Олдинги меҳр-оқибат қаёққа кетди? Қизим-чи, қизим? Уни папалаб катта қилган эдим, ҳаётимиз энди яна ҳам сермазмун, яна ҳам хушнуд кечади, мабодо куним битса умрим қизим вужудида давом этади, деб ўйлагандим. У бўлса кечаси бағриндан чиқиб кетиб, бегона эркакларнинг тўшагига қиради. Ё алҳазар! Алҳазар!”

Даҳшатли оғриқ ҳануз ўқтин-ўқтин жигарига чанг солар, бу оғриқ сал па-

сайиши билан ундан-да шафқатсизроқ бошқа бир оғриқ — зил-замбил, адоғи йўқ ўй-хаёллари бамисоли чўғдай қизиган серқирра чақмоқтошдай бош чаноғини тарс ёрвораман дерди. Қария камзулининг тугмаларини ечган эди, бесўнақай қорни кўйлагини қанордай шишириб тепага кўпчиб чиқди. У оғриётган жойига оҳиста бармоғини теккизди. “Фақат мана шу — менман, — дея яна ўй суриб кетди чол, — иссиқ тери остидаги оғриққина менинг ўзимман, менга ҳозирча фақат шугина тегишли. Энди тижоратчи Соломон ҳам, савдо-сотик ҳам, ишхона ҳам, пул ҳам, ўй-жой ҳам, қизиму хотиним ҳам йўқ... Ҳозир менга фақат бармоқларим сезиб турган нарса — қорниму оғриқ қолган. Бошқа ҳаммаси — пуч бир сафсата, энди уларнинг аҳамияти йўқ. Қизим билан хотиним мени тушунмайди, мен ҳам уларни тушунмайман. Буткул танҳоман — буни ҳеч қачон ҳозиргидай яққол ҳис этмаган эдим. Энди, ўлим ичимга ин қураётган пайтда, бехато англаб турибман... жудаям кеч, олтмиш бешга кирганда. Ҳадемай ўламан... анови уятсизлар рақсга тушишади, кайфсафо қилишади... Э, аттанг, аттанг... бутун умримни ўша кўрнамакларга бағишлабман-у, ўзим учун бирор кун ҳам яшамабман...”

Қария кўл томондан келаётган соат зангини эшитмади, қош қораяётганини пайқамади. Тун яқинлашаётган, хонадаги буюмлар узра оқшом аста-секин қора парда тугмоқда эди; ана, деразадан хиёл оқариб кўриниб турган осмон шамчироғи ҳам сўнди. Соломон бобо ўзини қуршовга олаётган қоронғиликни сезмасди: у фақат танаси қаъридаги зулматга термилар, фақат танаси қаъридаги бўшлиққа қулоқ соларди.

Бирдан ёнидаги хонага шўх-шодон кулги ёпирилиб кирди, эшик тирқишида чироқ шуъласи ялтиллади. Қария қўрқа-писа бошини кўтарди: қизи билан хотини! Ҳозир диванда ётганини кўришади, хўжакўрсинга сўроққа тутишади. Чол шоша-пиша камзулининг тугмаларини қадади: касали хурж қилганини билиб нима қилишади, бунақа ташвишнинг уларга нима кераги бор?

Аммо хотини ҳам, қизи ҳам уни қидирмади. Иккови ҳам типирчилаб турарди. Бонг зарби учинчи марта кечки овқатга чорламоқда эди. Ки-йимларини алмаштиришяпти шекилли, тиқ этган товуш эшитилиб турарди. Ана, жавон галадонларини тортишди; ана, ювинадиган хонада тилла узуклар жиринглади, улоқтирилган туфлилар тарақлади, шу орада ўзларининг чакаклари ҳам тинмади. Бари қариянинг қулоғига баралла эшитилмоқда эди. Аввалига йигитлари тўғрисида гаплашишди, сўнг сайр чоғидаги қизиқ-қизиқ воқеаларни эслаб, роса қулишди. Ювинаётган, соч тараётган, юзларига упаэлик сураётган пайтларида ҳам бир-бирларига луқма ташлаб туришди. Ниҳоят, гал ўзига келди.

— Дадам қани? — дея бирдан эслаб қолди Эрна.

— Қаёқдан биламан? — деб жавоб берди онаси энсаси қотиб. — Эҳтимол, пастда ўтиргандир, Франкфурт газетасидаги биржа хабарларини юзинчи марта ўқиётгандир — бошқа қиладиган иши йўқ-да. Лоақал бирор марта кўлга назар ташлаганмикан? Ўлай агар, қайрилиб ҳам қарамаган. Бугун нима дейди, дегин. Бу ер менга ёқмаяпти, кетамиз, шу бугуноқ кетамиз, дейди.

— Шу бугуноқ? Нега энди?

— Билмасам. Итфеъл-да! Атрофдаги одамлар, биз танишган улфатлар асабига тегаётганмиш. Балки уларнинг орасида ўзини олақарғадай сезяптими, ким билади... Қачон қарасанг, эгнида гижим костюм, кўйлаги ёқавайрон. Айтсанг бўлмайдими — ҳеч бўлмаса кечкурунлари тузукроқ кийинса ўладими! — сенинг гапингга киради. Бугун эрталаб лейтенантга ташлаиб қолганини кўрдингми? Ер ёрилмадию ерга кириб кетмадим!

— Ҳа, ҳа... Нега унақа қилди? Сиздан сўрайман дейман-у, нукул эсимдан чиқади. Нима қилиқ бу? Ҳеч қачон уни бунақа кайфиятда кўрмаган эдим. Оғзим очилиб қолди.

— Парво қилма. Дадангнинг феъли ўзингга маълум. Балки биржадаги нарх тушиб кетгандир ёки французча гапирганимиз ёқмагандир. Бошқаларнинг хурсандчилигини кўролмайди. Пайқадингми: рақсга тушаётганимизда эшик олдида кўриқчидай қаққайиб турволди. Кетармишимиз! Вой, кўнглингнинг кўчасидан ўргилдим! Сенга ёқмаса — бировларнинг ҳаловатини бузишинг керакми! Билганини қилсин — кетадими, қоладими — ихтиёр ўзида.

Сухбат узилиб қолди. Афтидан, кўчага югуришга тайёрланиб бўлишди. Худди шуни кутиб тургандай, йўлакдаги эшик тиқиллади, қадам товушлари эшитилди, электр тугмачаси ширқ этди, чироқ ўчди.

Қария диванда миқ этмай ўтирарди. Энг қизиги, энди у оғриқни сезмас, қалбида нафрат ҳам, ғазаб ҳам... ҳеч нарса, ҳеч қандай ҳиссиёт йўқ эди. У шошмасдан костюмини кийди, зинапояни битта-битта босиб ресторанга тушди-да, гўё еттиёт бегона одамлар қаторига қўшилгандай, хотини билан қизининг ёнига чўкди.

Тамадди пайтида у бир оғиз ҳам гапирмади, аёллар эса кўрғошиндай зилзамбил сукунатга эътибор беришмади. Қария индамай, гап-сўзсиз ўз хонасига кўтарилди, каравотига чўзилиб, чироқни ўчирди. Алламаҳалда, кўнгилихушликка обдон мириққанидан сўнг хотини келди; қоронғида ечиниб, ўз ўрнига ётди. Кўп ўтмай унинг вазмин, бир текис нафас олаётгани эшитилди.

Қария ўз ёнига ўзи қоврилганча, кўзларини катта-катта очиб, тун уммонига унсиз тикилиб ётарди. Ёнгинасида эса кимдир пишиллаб ухларди. Қария ўзи билан бир ҳаводан нафас олаётган бу аёлнинг қачонлардир покиза ва эҳтиросли навжувон бўлганини, унга ардоқли фарзанд ҳада этганини, ўшанда булар аллақандай сирли-сеҳрли ришталар билан бир-бирига чамбарчас боғланиб кетганини эслашга уринди. Ўша дамлар бу жувоннинг таранг ва қайноқ баданини энтика-энтика силаб-сийпаганига зўр бериб ўзини ишонтирмоқчи бўлди. Аммо ўтмиш хотиралари унда ҳеч қандай ҳиссиёт кўзғамади. Шу тобда у хотинининг нафас олишини худди қирғоққа урилаётган кўл мавжининг шалоп-шулупини эшитгандай лоқайдлик билан эшитиб ётар эди. Бари ўтди, бари тугади, фақат тасодифий ва ёт қўшлик қолди, холос.

Уни яна бир марта сескантирган нарса шу бўлдики, қизининг эшиги оҳиста, гўё инграгандай, хиёл гийчиллаб очилди. “Бугун ҳам шу аҳвол!” деб ўйлади чол ва шундоқ ҳам илвираб турган юрагига игна санчилгандай бўлди. Лекин бу ҳолат ҳам тезгина ўтди: “Билганини қилмайдими! Менга нима!”

Қария яна ёстиққа суянди. Тун ели пешонасини силади, қайнаб турган қони сал совиди. У уйқуга кетди.

Хотин эрталаб кўзини очганида эрини пальто ва шляпада кўрди.

— Қаёққа? — деб сўради у уйкусираб.

Соломон бобо қайрилиб қарамади ҳам. Индамай тунги кўйлагини чамадонга ташлади.

— Биласан-ку, уйга қайтяпман. За-рур нарсаларнигина опкетяпман, қолганларини жўнатиб юборарсизлар.

Хотинининг капалаги учиб кетди. Нима бўляпти? Бунақа совуқ, дағал овозни биринчи эшитиши. Сапчиб ўрнидан турди.

— Наҳотки кетсанг? Шошма... биз ҳам кетамиз, Эрнага айтганман.

Қария бепарво бош чайқади.

— Йўқ... йўқ... қолаверинглар... — шундай деб эшик томон юрди, тутқични босиш учун чамадонни ерга қўйиш керак эди.

Мана шу бир лаҳзалик фурсат ичида кўнглидан нималар ўтмади дейсиз! Мато намуналари — лахтаклар солинган молтопар чамадонини бировларнинг эшиги олдига минг марталаб қўйгандир-ов! Хайрлашатуриб миждозларига ялтоқлангани, ҳамиша хизматингиздаман, дея қайта-қайта қуллуқ қилганлари-чи! Аммо бу ерда хизмати тугади, қуллуқ қилиш шарт эмас. Қария бирор оғиз сўз айтмай, ҳатто нигоҳи орқали бўлса-да хайрлашмай, шартта чамадонни кўтарди ва ўзи билан ўтмиши ўртасидаги эшикни қарсиллатиб ёпди.

Нима ҳодиса рўй берганини на она англади, на фарзанд. Бундай ногоҳоний ва қатъий хатти-ҳаракат уларни қарахт қилиб қўйган эди. Зудлик билан Германиянинг жанубидаги ўзлари яшайдиган шаҳарчага, падари бузруквор номига хат йўллашди. Хатда

англашилмовчилик содир бўлгани ёзилган, “яхши етиб олдингизми, соғлигингиз дурустми, биз ҳам орқангиздан етиб борамиз” каби узр-маъзурлар изҳор этилган эди. Соломон бобо хатга жавоб қайтармади. Улар яна ёзишди, телеграммалар жўнатишди — фойдаси бўлмади. Фақат Соломон бобо раҳбарлик қиладиган фирмадан хатлардан бирида сўралган пулни олишди, холос. На салом бор, на алиқ.

Воқеанинг бундай тус олиб кетиши уларни иссиқ жойидан қўзғатди. Гарчи қайтадиган кунларини олдиндан хабар қилган бўлсалар-да, вокзалда онаболани ҳеч ким кутиб олмади, уйда ҳам бирон-бир тараддуд кўрилгани сезилмасди: хизматкор аёл, хўжайин телеграммани стол устига ташладию индамай чиқиб кетди, ҳеч қандай юмуш буюргани йўқ, деди. Кечқурун, она-бола овқатланиб ўтирганда, ниҳоят, кўча эшиги тарақлади, икковлари сапчиб туриб, валинеъматнинг истиқболига югуришди; қария буларга таажжубланиб қаради-ю, юзида бирон бир ифода акс этмади, қизи қучоқлаганида кетмон сопидай қотиб тураверди, биргалашиб ошхонага кирди, уларнинг гап-сўзларини лоқайдлик билан эшитди. Ҳеч нарса ни сўраб-суриштирмади, чурқ этмай сиварасини сўриб ўтираверди. Гўё кўзлари очиқ ҳолда ухлаётганга ўхшарди. Кейин вазминлик билан ўрнидан туриб, хонасига қараб кетди.

Кейинги кунлар ҳам шундай ўтди. Хотини минг ялтоқланмасин, пинагини бузмади. У ўз қобиғига ўралиб олган, ташқи дунё билан буткул алоқани узган эди. Тўғри, ҳамон оила аъзолари билан бирга овқатланар, меҳмон келганда ноилож кутиб олар, аммо суҳбатга қўшилмас эди. Унинг кўзларига қара-

ган одам сесканиб кетиши аниқ эди, чунки бўшлиққа тикилган бу жонсиз нигоҳдан ҳеч қандай маънони уқиб бўлмасди.

Қариянинг юриш-туришидаги ғалатлик бошқаларнинг ҳам эътиборини торта бошлади. Таниш-билишлари уни кўчада учратиб қолса, яширинча бири-бирини туртиб кўяди: қара-я, шаҳарнинг энг бадавлат кишиларидан бўлмиш Соломон бобо шундоқ аҳволга тушиб қопти-я! Уст-боши тиланчиникидан фарқ қилмайди, шляпаси қийшайган, юриши ҳам соғ одамникига ўхшамайди, нуқул ўзи билан ўзи гаплашади. Биров салом берса, чўчиб тушади, ким гапга тутса, кўзини олиб қочади. Баъзилар, қария гаранг бўлқолган, деб ўйлаб, овозини кўтариб гапирарди. Лекин у гаранг эмасди. У пароканда хаёллар оғушида яшарди. Шу боисдан ҳеч кимни йўқламас, уйда эса на хотинининг унсиз ҳасратини, на қизининг ажабтовур паришонлигини пайқар эди. Бора-бора бутун умрини бағишлаган ишидан ҳам йироқлашди. Идорасига аҳён-аҳёнда бир кўриниш берар, шунда ҳам кабинетига кирволиб, столи устидаги ечимини кутаётган сон-саноксиз ҳужжату мактубларга маъносиз тикилганча ўтира-ўтира, бирорта қоғозга қўлини ҳам теккизмай қайтиб кетар эди. Пировардоқибат бу ерда ўзининг ортиқча эканини англаб, бутунлай келмай қўйди.

Бир куни она шаҳри кўчаларида дарбадар одамдай тентираб, қоронғи тушганда уйга қайтаётган эди, шаррос ёмғир қуйиб берди. Ҳаял ўтмай эзилган шляпасининг тепаси жажжи ҳовузчага айланди, этак ва энгларидан ёмғир суви чакиллаб эмас, жилғадай оқа бошлади. Аммо қария бунга эътибор

бермас, бўм-бўш кўчада бир ўзи шошмасдан қадам ташларди. Шалаббо ҳолда манзилига яқинлашганда ҳашаматли бир мошина ёнидан лой сачратиб ўтди-да, унинг данғиллама уйи олдида тўхтади. Мошинадан хотини билан пўрим кийинган бир жаноб тушди. Яна бир йигит ҳам бор эди. Шу орада қария ҳам етиб келди. Хотини уни бу аҳволда кўриб, юзини четга бурди. Қария хотинининг меҳмонлар олдида ундан ор қилганини дарров сезди. Тез-тез юриб орқа эшикдан ичкарига кириб кетди. Шу кундан бошлаб у ўз уйига мазкур эшикдан кириб-чиқадиган бўлди. Биладики, шундай қилса бирорта ёт эркакка дуч келмайди. Овқатга ҳам чиқмай қўйди — хизматкор аёл таомни хонасига келтириб берарди. Хотиними, қизими олдига кирмоқчи бўлса, эшикни очмас эди. Ахийри улар ҳам чолни ўз ҳолига қўйишди. Гоҳи-гоҳида қўшни хоналардан — энди унинг учун бегона хоналардан — мусиқа садолари ва жўшқин қаҳқаҳалар девор оралаб сизиб чиқар, кечасилари уйга келиб-кетаётган мошиналарнинг шовқини эшитиларди. Аммо Соломон бобо парво қилмас, ҳатто деразадан кўчага бир назар ташлаб ҳам қўймасди — неччи пуллик иши бор? Фақат вафодор итигина ҳамма унутиб юборган хўжайинининг каравоти олдидан куну тун жилмас эди.

У абгор бўлган юрагида оғриқ сезмасди-ю, аммо қора мушук қонгалаш жигарини тирноқлашда давом этар эди. Дард хуружи тез-тез такрорланавергани сабабли дўхтирнинг қистови билан қария тиббий кўриқдан ўтишга рози бўлди. Профессорнинг авзойи бузилди. У операция қилиш лозимлиги-

ни чолга ётиғи билан тушунтирди. Соломон бобо хафа бўлиш ўрнига суюниб кетди: хайрият-э, қутуладиган кун ҳам бор экан-ку! Ҳар кун илгандан кўра бирийўла ўлган яхши эмасми! Дўхтирдан оиласига билдирмасликни илтимос қилиб, операцияга тайёрлана бошлади. Охири марта ишхонасига борди (келишини ҳеч ким кутмаган экан, бегона одамдай қарши олишди), ўзи ўттиз йил ўтирган қора чарм креслога сўнги бор ўтириб, чек дафтарчасини келтиришни буюрди, дафтарчадан бир варағини тўлдириб, иш бошқарувчисига узатди. Бошқарувчи анграйиб қолди. Чекда катта пул қайд этилган эди. Бу пул хайру эҳсонга ва ўзининг қабри парваришига аталган эди. Қария ишини битказиб, кабинетдан тез чиқиб кетди, шошганидан шляпаси ерга учиб тушди, лекин Соломон бобо энгашиб уни олиб ўтирмади. Шу алфозда — бошланг, сочларини тўзғитиб қабристонга равона бўлди (ўткинчилар унинг изидан ёқа ушлаб қолишди). Қария ота-онасининг қабртошлари билан узоқ гаплашди. Нималар деди — ёлғиз ўзига аён. Балки, ҳадемай ёнларинга келаман, дегандир — ким билсин. Қабристон дарвозаси олдида уни бир тўда тиланчи қуршаб олди. Соломон бобо шоша-пиша чўнтагидаги тангаларни чиқариб, ҳаммага улашди. Энг охирида мункиллаб қолган бир кампир қўлини чўзди. Пули қолмаган эди. Фақат бармоғини оғир ва кераксиз бир нарса — тилла никоҳ узуги қисиб турарди, унга кўз қирини ташладию хаёлида олис ва мубҳам бир хотира йилт этгандай бўлди. Узукни шартта ечди-да, ҳангу манг бўлиб қолган кампирнинг кафтига қўйди.

Хулласи калом, жамики ортиқча даҳмазалардан қутулган, қашшоқ ва танҳо қария ўзини жарроҳ ихтиёрига топширди.

Соломон бобо ҳушига келгач, аҳволининг оғирлигини ҳисобга олиб, дўхтирлар хотини билан қизини чақиртиришди.

Қизи қонсиз чехра узра мулоим энгашиди. Шунда мўъжиза рўй берди: қариянинг сўнган нигоҳидан учқун сачради. Ана қизалоғи, суюкли эркатойи... тепасида турибди... Эрна, Эрна! Таранг қимтилган лаблар аста-секин ёзилиб, оғизнинг икки бурчида сезилар-сезилмас, кўпдан буён унутилган табасум ғимирлай бошлади. Қувончининг ана шу заиф, ночор ифодасидан таъсирланган қиз отасининг юзидан ўпиш учун яна ҳам пастроқ эгилди.

Аммо бирдан — ғалати атирнинг чучмал ҳиди эски, изтиробли хотираларини кўзғатиб юбордими — беморнинг ҳозиргина ёришиб турган чехраси бужмайди, кўқарган лаблари қаттиқ қимтилди, аъзойи баданига титроқ кирди, адёл остидаги қўллари гўё жирканч бир нарсани ўзидан нарига итармоқчи бўлгандай типирчилай бошлади. “Даф бўл!.. Даф бўл!” Унинг бу сўзлари оғзидан аранг чиққан бўлса-да, ҳаммага эшитилди. Дўхтирлар она-боладан беморни холи қўйишни сўрашди.

Хотини билан қизи чиқиб кетганидан сўнг беморнинг юзига яна аввалги ором ва ҳорғинлик ифодаси қайтди. У ҳамон нафас оларди. Аммо бу ҳолат узоқ давом этмади. Кўп ўтмай қария энтикиб бир “пуф” дедию жим бўлиб қолди. Беморнинг кўкрагига қулоғини босган дўхтир юракнинг муддатсиз ҳордиққа кетганини англади.

FIKRLAB YASHASH SAODATI

* * *

Кўпчиликнинг гами билан яшайдиган инсон узоқни кўради ва келажакка замондош бўлади.

* * *

Давр нуқтаи назаридан тўғри фикр билдириш учун иқтисодий жиҳатдан кўп қийналган ижтимоий гуруҳнинг манфаатини ўйлаш керак.

* * *

Дехқон тўқ бўлса, амалдор бой бўлади. Амалдор бойиб, деҳқон қашшоқлашса, жамият руҳий хасталикка чалинади.

* * *

Агар деҳқончиликка нисбатан тижорат — савдо-сотик кўпроқ фойда келтира бошласа, билинги, қишлоқ хўжалиги соҳасида жиддий муаммолар бор.

* * *

Кам даромад келтирадиган “буюртма” экин учун ажратилган ўғит, одатда, мўмайгина фойда келтирадиган оралиқ экинлар томон оқиб кетади. Бу ҳам бозор иқтисодиётининг ички қонуниятларидан бири. Чунки ўғит ҳам кўпроқ фойда келтириш учун хизмат қилади.

* * *

Ўзининг хатосини ўзи тузатаётган одамни нима деб жазолаш мумкин?..

* * *

Иқтисодчи кўпчиликнинг моддий аҳволини яхшилаш гамида куйиб-пишиб юрадиган одам бўлиши керак. Бунинг учун эса тўғри фикр юритишнинг ўзи кифоя қилмайди, айти чокда тўғрисўз ҳам бўлиш лозим. Акс ҳолда, устоз Абдулла Қаҳҳорнинг таъбири билан айтганда, иқтисодчининг “ўлик сармоя”дан фарқи қолмайди.

* * *

Бекорчиликдан қочиб жиноят йўлига кириб кетди.

* * *

Ривожланиш — ҳақиқатнинг ноҳақлик устидан ғолиб келаётганини кўрсатадиган мезондир. Ноҳақлик устун кела бошлаган вақтда ижтимоий турғунлик кузатилади, сўнг таназзул бошланади.

* * *

Жамиятни уч тоифага ажратиш мумкин. Яратувчан кишилар биринчи тоифага мансуб бўлади, улар шахсий эҳтиёжларидан ортиқроқ миқдорда ноз-неъмат (моддий ва маънавий) яратади. Муҳофаза-

Ҳар ишни астойдил адо этиш учун киши доимо фикрлаб яшаши лозим. Фикр эса осмондан тушмайди, фикр туғилиши учун қандайдир туртки бўлиши керак. Менимча, “Тафаккур” кишида фикр уйғотадиган журнал.

Камина ўзимча бир тажриба ўтказдим. Баҳодир, дедим ўзимга ўзим, ҳаётимиз — ҳаёлимизнинг давоми. “Тафаккур” уч ойда бир марта чиқади. Шу вақт мобайнида тажриба ўтказгин, дедим. Ҳар куни ишга бориб келиш учун камида бир соат вақт сарфлайман. Бундан ташқари, бир кеча-кундузда йўқ деганда икки соат бўш вақт топилади. Мана шу дамларда маълум бир мавзуда фикр юритиб, тажриба ўтказишга қарор қилдим. Ўзим деҳқон фарзандиман. Шу боис ҳаёлимга деҳқон тимсолини “соқчи” қилиб қўйдим ва теварак-атрофда рўй бераётган воқеаларга деҳқон нуқтаи назаридан баҳо бериб, муносабат билдиришга интилдим.

Хуллас, жайдари тажрибамнинг бир қисмини “Тафаккур” муштарийлари билан ўртоқлашишга жазм этдим. Агар маъқул бўлса, тажрибаларим давом эттирилади, ёқмаса — хафа бўлмайман.

Дарвоқе, 1998 йили “Тафаккур” журналининг 1-сонида битта мақолам эълон қилинган эди. Мана, орадан деярли беш йил вақт ўтибди. Агар яна бир бора ўқувчиларим билан ғойибона учрашув насиб этса, бошим осмонга етарди.

Муаллиф

га муҳтож кишилар эса иккинчи тоифани ташкил этади, улар ҳар хил сабабларга кўра ижтимоий ҳимояга эҳтиёжманд бўлади. Текинхўрлар — учинчи тоифа бўлиб, улар жисмонан соғдай кўринса-да, руҳан бедаво дардга чалинган беморлардир. Жамиятни “учинчи тоифа”дан тозалаш керак.

* * *

Болалик пайтимда отам деярли ҳар йили кўриқ ёки ташландиқ ерларни ўзлаштириб деҳқончилик қиларди. “Кўшимча томорқа” пахта экишга яроқли ҳолга келгач, жамоа хўжалиги томонидан тортиб олинарди. Отам эса лом-мим демасдан келаси йили яна-тагин ташландиқ ерларни ўзлаштираверарди. Каллаи сахарлаб уйғонарди, ойдин оқшомларда ҳам тиним билмасди. Умуман, қишлоқ аҳли шўро замонида асосан томорқадан келадиган даромад эвазига рўзғор тебратарди, тўй-маърака қиларди. Хоразм халқини ёппасига миришкор, шоликор десам, ишонаверинг!

* * *

Қишлоғимиздаги “тадбиркор” бир йигит қирқ ёшга тўлди. Албатта, у “юбилей” қилди. Эртаси куни уюштирилган “супрақокди” зиёфатида “Ташкилга етти юзу эллик минг сўм сарфладим! Майли, ҳеч нарса эмас, бор йўғи 500 доллар кетди, холос”, деб ёр жўраларга ҳисобот берди.

Мақтабимиздаги юзта ўқувчига дарслик совға қилса, юзта ўқувчи “юбиляр”ни бир йил давомида олқишлаб юрарди. Эсиз, “тадбиркор” юз йиллик олқишдан бенасиб бўлди.

* * *

Чет эллик сайёҳлар табиий матодан тикилган кийим-бошларда Хевани томоша қилиб, кўнгилларига оро беришарди.

* * *

Муайян шаройтда бажариб бўлмайдиган режа-мажбурият белгиланса, кўзбўямачилик бошланади.

* * *

Ўзининг имкониятларини аниқ билган, ҳис қилган киши хотиржам яшайди.

* * *

Ҳосил тақдири тўғрисида амалдор эмас, ер эгаси — деҳқон кўпроқ қайғуриши лозим. Агар амалдор ҳосил тақдири тўғрисида ҳар куни мажлис ўтказаетган бўлса, билингки, ишнинг пачаваси чиққан. Деҳқон амалдор учун ҳар қандай ишни кўл учида бажаради... Билмоқ керакки, деҳқонни амалдор эмас, моддий манфаатдорлик бошқаради.

* * *

Айрим деҳқон-фермер хўжаликларида шартномада кўрсатилган маҳсулот ўрнига бошқа нарсалар етиштирилади. Бунинг сабаби оддий: деҳқон қонуний равишда зарар кўргандан кўра, қонунга хилоф тарзда бўлса-да, фойда олишни истайди. Демак, иқтисодий қонуниятни шартномага эмас, балки шартномани иқтисодий қонуниятга мослаштириш лозим.

* * *

Турмуш ташвишлари, муҳтожлик кишини донишманд қилади. Лекин донишмандлик пировард мақсад эмас, балки муҳтожликдан қутулиш йўлида бир восита бўлиши керак.

* * *

Баркамоллик — инсон ҳаётининг асл мазмуни. Ўқиш-ўрганиш, изланиш, бойлик, мол-дунё, мансаб, хуллас, ҳамма-ҳаммаси баркамолликка эришиш йўлидаги пиллапоялардир, холос.

* * *

Инсон ҳаётини охири кўринмайдиган зинапоядан кўтарилиб боришга ўхшатиш мумкин. Маълум бир нуқтага етиб, ортингизга ўгирилиб қарасангиз, босиб ўтилган зиналарнинг ҳаммаси ҳам яққол кўринавермайди. Шу жойда нафасни ростлаб, киши ўзига ўзи ҳисобот бериши лозим. Акс ҳолда кўз тиниб, бош айланади...

* * *

Нуфузли идорада пўрим кийинган бир йигит “Мен фалончи бойнинг ўғлиман!” деб кўкрак керди. Четроқда тасбеҳ ўгириб ўтирган мўйсафид аста бошини кўтариб, “Ўша фалончи бой кимнинг ўғли экан?” деб қолди. “Фалончи бой фалон оққошнинг ўғли”, деб жавоб берди бойвачча. “Ҳа-а, бобонгни танирдим. Унинг оппоқ қошидан бўлак ҳеч қандай бойлиги йўқ эди”, деди мўйсафид ва яна кўзларини юмиб тасбеҳ ўгиришда давом этди.

* * *

Ҳаётга ўз манфаатимиз нуқтаи назаридан қараймиз, ўз нуқтаи назаримиздан баҳо берамиз. Дунёқарашимиз қачон тўғри шаклланади?

* * *

Йўқсилларга фойдаси тегмайдиган ҳар қандай бойликни оломон ёмон кўради (француз инқилоби сабоқларидан)

* * *

Бебилиска фойдадан воз кеча оладиган одам камдан-кам топилади. Нафсини ўлдирган кишигина бунга қодир. Ажабки, нафси ўлик одам бебилиска фойда келадиган жойда ўтирмайди.

* * *

Иқтисодиётни эркинлаштириш дегани — дил билан тилда битта иқтисодиёт бўлишига эришмоқ демакдир.

* * *

Умумманфаатдан шахсий манфаат қидираётган кишининг сўзларида ҳақиқат бор.

* * *

Меҳнати муносиб тақдирланмаётган одам тез қарийди, кам умр кўради.

* * *

Иқтисодий инқироз — бошқарувдаги инқирознинг оқибатидир. Бошқарувдаги инқироз эса озчиликнинг манфаатини кўпчилик манфаатидан устун қўйиш оқибатида рўй беради.

* * *

Дехқонлар билан зиёлилар омонат кассаларига пул қўя бошладими, бу — иқтисодий барқарорлик нишонасидир.

* * *

Ҳалол яшашнинг ўзи ҳам мардлик эмасми?

* * *

Хаётимиздаги нуқсонлар — фикрлашимиздаги нуқсонларнинг натижаси.

Мақсадли инсон фикрламасдан яшаёлмайди.

* * *

Янги шароитда айтиладиган эски фикр ҳам соғлом фикрлар туғилишига туртки бўлиши мумкин.

* * *

Раҳбарга ёқиш илинжида эмас, кўпчиликнинг манфаатини ҳисобга олган ҳолда фикрланг. Шунда фикрингиз раҳбар ишдан бўшаган куниеқ эскириб қолмайди.

* * *

Қисқа фикр узокдан келади. У бир мавзудаги ҳар хил фикрларнинг қаймоғидир.

* * *

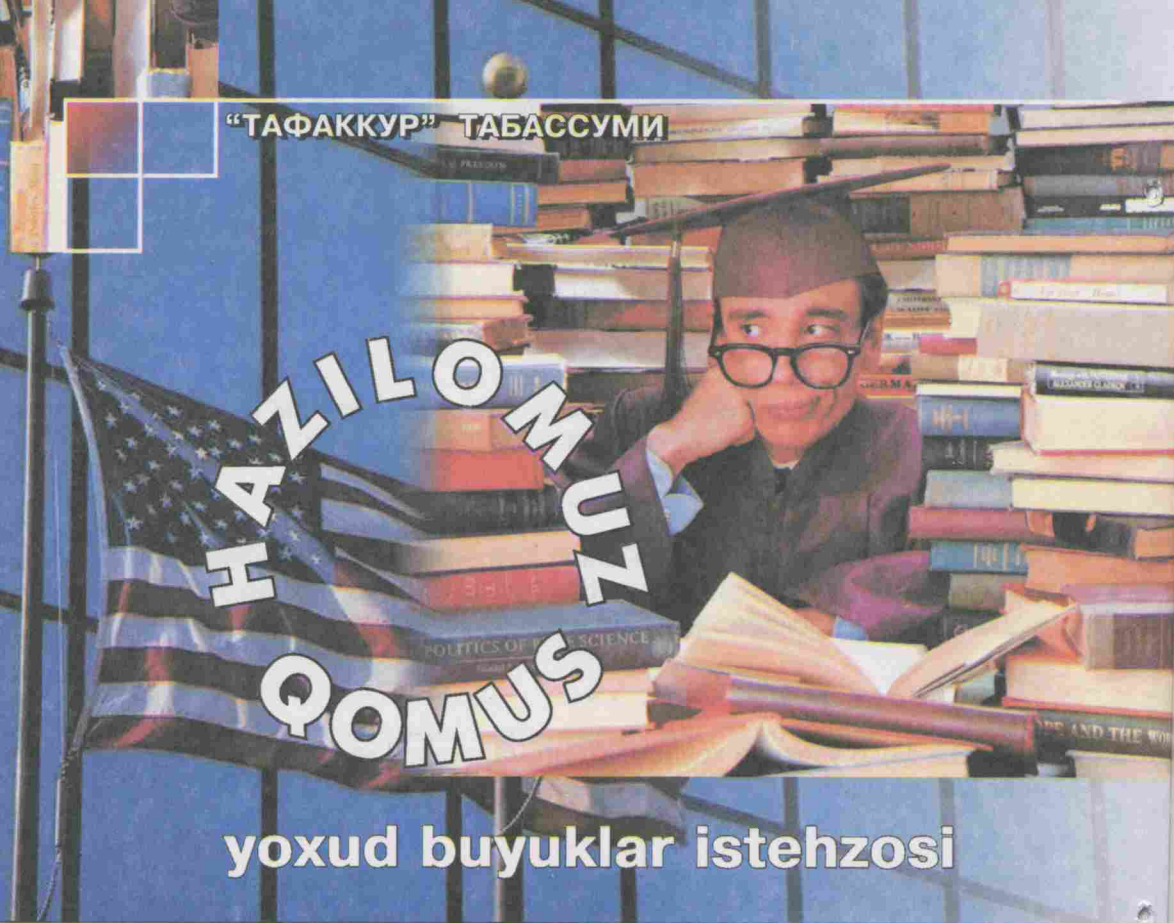
Тарбиядаги нуқсонлар фарзанд улғайганидан кейин маълум бўлади.

* * *

Пойдевори омонат иморат албатта бир куни қулаб тушади. Ўша иморатнинг ичида неварангиз ухлаб ётган бўлса-чи?.. Худо кўрсатмасин!

* * *

Кўпдан буён кўрмаган дўстимни соғиниб, дарвозасини қоқдим. “Кимсиз?” деб сўради ичкаридан биров. “Мусофирман” деб жавоб қилдим...

HAZILOMIZ
QOMUS

yoxud buyuklar istehzosi

Адабиёт

Адабиётга менинг қарашларим давр тақозоси, суҳбатдошимнинг кимлиги ҳамда ичилган шароб миқдорига қараб ўзгариб туради.

Жеймс Тэрбер (1894-1961)

Адам

Адам мамну неъматни мева бўлгани учун эмас, ман этилгани учун узиб олган эди.

Марк Твен (1835-1910)

Инсониятнинг тарихий тараққиёти жараёнида яратилган ҳикматларнинг бари жамланганда, бир неча юз жилддан иборат каттагина кутубхона ҳосил бўлади. Аммо ҳикмат билан ҳикматнинг фарқи бор. Зеро, ҳаётий ҳақиқат ва тажрибани оддий, жўн ифодалаган ҳикматдан парадоксал (ғайритабиий), ҳазил ва киноя билан йўғрилган, одамни ҳайратга солувчи фикрнинг таъсири кучлироқ бўлади. “Американча қомус” ана шундай ҳикматлардан ташкил топган. Мазкур қомусда қарийб 300 йил мобайнида яратилган ҳикматлар жамлан-

Америка

Америка ҳаётини ўта кучли эритмага қиёслаш мумкин. У ҳар қандай, ҳатто тамоман зид интеллектуал унсурни ҳам хушфевъллик, мағрурлик, бепарволик ҳамда аллақандай некбинлик билан ўзига сингдириб юборади.

Жорж Сантаяна (1863-1952)

Атом асри

Атом асрининг даҳшати атом қуролининг мислсиз ҳалокатли кучга эга эканида эмас, инсоннинг унга тез кўникишида.

Элвин Брукс Уайт (1899-1985)

Ақли доно

Ақли доно — суҳбатдошига ўзи билганидан кўра кўпроқ маълумот бериш учун керагидан ортиқча сўзлардан фойдаланадиган одам.

Дуайт Эйденхауэр (1890-1969)

Бахт

Бахт изидан қувиш — бахтсизликнинг асосий манбаи.

Эрик Хоффер (1902-1983)

Бахтли инсон омадли руҳоний, қассоб, киноактёр ёки сотувчи бўлиши мумкин, аммо бу дунёда мукамал расм чизган, ажойиб симфония ёки китоб яратган бахтли одам бўлмаган.

Жорж Жин Нейтен (1882-1958)

Бегона ўт

Бегона ўт нима? У — хосияти кашф этилмаган ўсимлик.

Ральф Уолдо Эмерсон (1803-1882)

Бошқарув

Кишилар биз ўзимиз бошқаряпмиз, деб ўйласин. Ана шундагина улар устидан ҳукмронлик қилиш мумкин.

Уильям Пенн (1644-1718)

ган. Ундан бойлик ва қашшоқлик, тарбия ва тарбиясизлик, адабиёт ва санъат, ватанпарварлик ва садоқат, донолик ва нодонлик ҳақида Американинг асосчилари, президент ва сиёсатчилар, машхур файласуф ва адиблар, кино юлдузлари ва журналистлар, санъаткор ва руҳиятшуносларнинг бир қадар кинояли, ҳазилломуз ҳикматлари ўрин олган. Бизнингча, улар инсон руҳиятига озик берибгина қолмай, одамни фикрлашга, ҳаёт фалсафасини теранроқ англашга ундайди. Қуйида улардан айримлари журналхонлар эътиборига ҳавола этилмоқда.

Вазминлик

Кўпдан буён мушоҳада қилиб, шундай хулосага келдим: айтилмаган гапнинг ҳеч қачон зарари бўлмайди.

Калвин Кулиж (1872-1933)

Ватан

Илгарилари руҳни қутқариш талаб этиларди, энди эса — ватанни.

Эдгар Уотсон Хоу (1853-1937)

Виждон

Аксарият кишилар иймонини иблисга сотиб, топган пулини виждонан яшашга сарфлайди.

Лоуган Пирсолл Смит (1865-1946)

Демократия

Мен қул бўлишни қанчалик истамасам, хўжайин бўлишни ҳам шунчалик хоҳламайман.

Авраам Линкольн (1809-1865)

Дипломат

Дипломат — аёлнинг туғилган кунини ёдда тутати, аммо неча ёшда эканини унутган одам.

Роберт Фрост (1874-1963)

Донолик

Аҳмоқ ҳеч нимани кечирмайди ва эсдан чиқармайди; соддадил кечиради ва эсидан чиқаради; доно кечиради, аммо эсидан чиқармайди.

Томас Шаш (1920 й. туғ.)

Дўстлик

Фақат уч садоқатли дўст: жуфти ҳалолнинг, вафодор итинг ҳамда ҳамёнингдаги пулгагина суянишинг мумкин.

Бенжамин Франклин (1706-1790)

Ёзувчи

Ёзувчиларнинг икки тоифаси бўлади: омадиллари бошқалар билан мулоқот қилса, омадсизлари — ўзи билан ўзи гаплашади.

Томас Стернз Элиот (1888-1965)

Жамият

Жамият бамисоли ҳаво: нафас олиш учун зарур, аммо яшаш учун камлик қилади.

Жорж Сантаяна

Имтиёз

Кишилар ҳамма нарсадан ҳам кўпроқ имтиёзга интилади.

Истеҳзо

Эркин ақлнинг бирдан-бир миршаби — истеҳзодир.

Альберт Грин Хаббард (1856-1915)

Ишонч

Жамоа ишончини қозонишнинг энг осон йўли — имкон қадар унга камроқ мурожаат этиш.

Жорж Вашингтон (1732-1799)

Иқтисодиёт

Нарх-наво пойгасини тўхтатиш учун автомашина эмас, ҳайдовчи ҳибсга олиниши лозим.

Томас Вудро Вильсон (1856-1924)

Кўшнингизнинг ишсиз бўлиб қолгани — иқтисодий сусайиш, ўзингизнинг ишсиз бўлиб қолганингиз — иқтисодий инқироз.

Гарри Трумэн (1884-1972)

Калифорния

Калифорния — яшаш учун энг маъкул жой. Айниқса, апельсин бўлсанг!

Фред Аллен (1894-1956)

Китоб

Барча яхши китоблар бир-бирига ўхшайди: улар ҳаётдан ҳам ҳаққоний-роқдир.

Эрнест Хемингуэй (1899-1961)

Консерватор

Консерватор ўз эътиқоди учун бошқаларни азоб-уқубатга дучор этишга тайёр одам.

Эдгар Лоуренс Доктороу (1931 й. туг.)

Конституция

Керакли вазиятда ҳокимнинг қўл-оёғини боғлаб ташлайдиган занжир.

Томас Жеферсон (1743-1826)

Лаззатланиш

Бугун лаззатланиш мумкин бўлган онларни бошқа кунга кўчирманг!

Жож Биллингс (1818-1885)

Мазлумлар

Мазлумлар озодлик учун эмас, ҳокимият учун, яъни бошқалар устидан зулм ўтказиш учун курашади.

Эрик Хоффер

Маймун

Ҳаммамиз маймундан тарқаганмиз: фақат биримиз олдинроқ, биримиз кейинроқ.

Кин Хаббард (1868-1930)

Меҳнат

Отам меҳнатни севишни эмас, меҳнат қилишни ўргатган.

Авраам Линкольн

Миш-миш тарқатиш

Ҳеч нима билан қиёслаб бўлмайдиган хавфсиз ва мароқли машғулот.

Элберт Грин Хаббард (1856-1915)

Мия

Мия ажабтовур нарса. Саҳарда кўзингизни очишингиз билан “ишга” киришади, аммо иш столига ўтирганингиз заҳоти тўхтайти-қолади.

Роберт Фрост

Муросаи мадора

Муроса яхши соябон бўлиши мумкин, аммо бошпана бўла олмайди.

Жеймс Рассел Лоуэлл (1819-1891)

Мулоқот

Бировнинг кўнглини чоғ қилишининг энг яхши усули — унинг сўзларига қулоқ тутиш.

Кин Хаббард

Мушук

Мушук — сичқонни севадиган, итдан нафратланадиган ва инсонга ҳомийлик кўрсатадиган митти шер.

Оливер Хорфорд (1863-1935)

Муҳожир

Муҳожир — бир мамлакатни бошқасидан аълороқ деб билган нодон.

Амброз Бирс

Нисбийлик

Ўзал жонон қўнидаги бир соат йигитга бир дақиқадек туюлади. Аммо йигитни қизиб турган печкага ўтқазсангиз, бир дақиқа бир соатдек кўринади. Нисбийлик дегани худди шу бўлади.

Альберт Эйнштейн

Ношир

Ношир — уруғни хасдан ажратиб, хашагини чоп этадиган одам.

Эдлей Стивенсон (1900-1965)

Озодлик

Озодлик дарахтини вақти-вақтида золимлар қони билан сугориб туриш лозим. Акс ҳолда у қуриб қолиши мумкин.

Томас Жеферсон

Олижаноблик

Кеккайган аҳмоқдан кўра ахлоқсиз одамдан олижаноб инсонни тарбиялаш осонроқ.

Жорж Сантаяна

Омад

Менга шубҳасиз омад кулиб боққан, чунки олтмиш йилдан зиёдроқ вақтдан бери нафақат овқатимни ўзим ейман, балки бошқалар мени “еб қўйиши”га имкон бермайман.

Лоуган Пирсолл Смит

Ўзинг муваффақиятга эришишинг камлик қилади. Муҳими, бошқалар муваффақиятсизликка учрасин.

Гор Видал (1925 й. туг.)

Партия

Партия ёки мазхаб инсонни мустақил фикрлашдан махрум этиш учун ўйлаб топилган.

Ральф Уолдо Эмерсон (1803-1882)

Президент

Бу дунёда боласининг президент бўлишини орзу қилмаган, аммо унинг сиёсатчи бўлишини истаган она бормикан?

Жон Фицджеральд Кеннеди (1917-1963)

Руҳият

Муз қанчалик юпқа бўлса, уни синаб кўриш майли шунчалик кучли бўлади.

Жож Биллингс (1818-1885)

Пулингиз бўлмаганда овқатлангингиз келади. Пулингиз бўлса, қўнглингиз жононни тусаб қолади. Овқат ҳам, аёл ҳам бўлса — соғлигингиз панд беради. Овқат мўл, жонон ёнингизда, соғлиқ ҳам жойида бўлса, вужудингизни қандайдир қўрқув қамраб олади.

Жеймс Патрик Донливи (1926 й. туғ.)

Сайлов

Сайловдаги галаба кўпчилиكنинг “ҳа” деб жавоб бериши билан эмас, “йўқ” жавоби билан белгиланади.

Франклин Пирс Адамс (1881-1960)

Солиқ

Бу дунёда фақат икки нарса — ўлим ва солиқ ҳақидагина ишонч билан гапириш мумкин.

Бенжамин Франклин

Соғлом фикр

Соғлом фикр — бу ўн саккиз ёшгача қўлга киритилган бидъатлар йиғиндиси.

Альберт Эйнштейн (1879-1955)

Сўз

Сўз иблисининг барча кирдикорларидан ҳам кўпроқ одамнинг жонига завол бўлган.

Эрик Хоффер (1902-1983)

Такомил

Инсонни такомиллаштиришга уринаётган одам охир-оқибат уни ҳай-вонга айлантириб қўяди.

Эрик Хоффер

Тарбия

Яхши тарбия — ўзи ҳақида кўпроқ, бошқалар ҳақида эса камроқ ўйлашни яшира олиш қобилияти.

Марк Твен

Тилёғламалик

Тилёғламаликни сигаретга қиёслаш мумкин: тутунини ичингга торт-масанг, у безарардир.

Эдлей Стивенсон (1900-1965)

Умид

Умид билангина яшаётган одам очликдан ўлиб кетади.

Бенжамин Франклин

Фалсафа

Ҳал этиб бўлмайдиган саволларга бетайин жавоблар.

Генри Брукс Адамс (1838-1918)

Фан ва дин

Фан динсиз оқсоқ бўлса, дин фансиз ожиздир.

Альберт Эйнштейн

Феминизм

Аёл қадимдагидек бир киприк қоқиш билан дунёга ҳукмронлик қилиш ўрнига бугун сиёсат, банк, концерн, йирик корпорацияларни бошқаришга ўралашиб қолган.

Патрик Жей О'Рурк (1947 й. туғ.)

Фикр

Фикр хавфли бўлмайди, хавф — фикрлашда.

Ханна Арендт (1906-1975)

Хотин

Эрининг гапига лаққа ишонган хотин шубҳа уйғотади.

Генри Луис Менкен (1880-1956)

Аёлларга ҳечам тоқат қилолмайман, чунки улар нима қаерда эканини билади.

Жеймс Тэрбер (1894-1961)

Худбин

Худбин — мендан кўра кўпроқ ўзи билан қизиқадиган одам.

Амброз Бирс

Эркак ва аёл

Эркак эришиш мумкин бўлган, аёл эса эришиш мумкин бўлмаган нарсага интилади.

Жорж Джисон Прентис (1802-1870)

Эсипаст (тентак)

Инсоният тарихига ҳал қилувчи таъсир этиб келган улкан ҳамда кучли қавм аъзоси.

Амброз Бирс (1842-1914)

Этикет

Этикет — оғизни очмасдан эснаш қобилияти.

Эътиқод

Эътиқод билан яшашдан кўра уни ҳимоя қилиш осонроқ.

Эдлей Стивенсон

Аҳмоқ ва марҳумларгина эътиқодини ўзгартирмайди.

Жеймс Рассел Лоуэлл (1819-1891)

Қарилик

Ҳамма ҳам узоқ яшашни истайди, лекин ҳеч ким қаришни хоҳламайди.

Бенжамен Франклин

Қизиқчи

Рўпарангиздаги одам ҳақиқий қизиқчи бўлса, у оғзини очмасданоқ кула бошлайсиз.

Жорж Жин Нейтен (1882-1959)

Ҳаёт

Ҳаёт — чет тили, барчамиз бу тилда бузуқ талаффуз билан гапирамиз.

Кристофер Морли (1890-1957)

Ҳайвонот боғи

Инсон қилиқларини томоша қилиш учун ҳайвонларга барпо этилган жой.

Ҳазил

Ҳазил билан дўст топиш қийин, аммо дўстни душманга айлантириш осон.

Бенжамин Франклин

Ҳақиқат

Ҳақиқат — қудуқнинг тубида деб бекор айтилмаган, чунки уни излаётган одам сув юзасида ўз аксини кўради.

Жеймс Рассел Лоуэлл (1819-1891)

Ҳокимият

Ҳокимият ва шуҳрат — саратон касали сингари тарқалиб, қурбонининг эҳтиросларини яксон қилади.

Генри Брукс Адамс (1833-1918)

Ўғри ҳамма ҳам ўғрилайди-ку, деган ишонч билан яшайди.

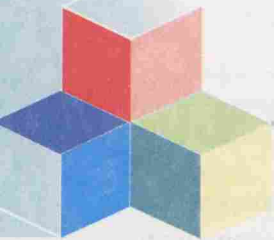
Эдгар Уотсон Хоу (1853-1937)

Ҳолливуд

Ҳолливуд — бўса учун минг доллар, кўнгил учун — эллик цент тўланадиган жой.

Мэрилин Монро (1926-1962)

Баҳодир ЗОКИР таржимаси

Mustaqillik qomusining yaratilishi

1992 йил 8 декабрида мустақил Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинди. Хўш, Ўзбекистоннинг янги Асосий қонунини яратиш гоёси қачон пайдо бўлди ва у қандай ривожланди?

Бугун истиқлолимиз тарихини ўрганар эканмиз, шу савол ўртага тушади.

ЎзССР Олий Советининг 1990 йил 24 мартда бўлиб ўтган 1-сессиясида бошқарув тизимини тубдан ислох қилиш ва Президентлик лавозимини жорий этиш ҳақида қарор қабул қилинди. Бу ҳужжатда шундай сўзлар баён этилган: "Демократия жараёнларини янада ривожлантириш, сиёсий ўзгаришларни чуқурлаштириш, конституцион тизимни, граждандарнинг ҳуқуқларини, эркинликларини ва хавфсизлигини мустаҳкамлаш, ЎзССР давлат ҳокимияти ва бошқарув олий органларининг ўзаро алоқасини такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Совети қарор қилади:

1. "Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг Президенти лавозими таъсис этилсин".

Ҳали мустақил бўлишимизга бир ярим йил бор. Иттифоқчи республикаларнинг биронтасида бундай лавозим жорий этилмаган. Фақат СССРда 1990 йил 13 майда президентлик лавозими таъсис этилиб, Михаил Горбачёв Олий Совет мажлисида президент этиб сайланди. Шундан ўн бир кун ўтгач, Ислом Каримов Ўзбекистон ССР Президенти этиб сайланди. Албатта, бундай шарафли ва масъулиятли ишни амалга оширишда республикамиз раҳбарининг жасорати ва узоқни кўра билиш салоҳияти намоён эди. Компартия яққаҳокимлиги шароитида Ўзбекистонни бирданига мустақил қилиб бўлмаслигини, озодлик учун, албатта, президентлик республикаси ўрнатилиши, бутун ҳокимият бир марказдан туриб бошқарилиши зарурлигини Президент Ислом Каримов тўғри баҳолай билди ва уни дадиллик билан амалга оширди. Ушанда Ўзбекистон мустақиллигига дастлабки пойдевор қўйилган эди.

Аммо ўша алғов-далғовли йилларда бундай дадил қадам собиқ марказда Сиёсий бюро, СССР Президентлик кенгаши каби

бир қанча тузилмалар учун қутилмаган ҳодиса бўлган эди. Таниқли сиёсатшунос Леонид Левитиннинг "Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида" китобига сўз боши ёзган собиқ КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзоси А.Яковлев Москвадаги раҳбарларнинг Ислом Каримов ишларидан катта ташвишга тушгани ҳақида атрофлича фикр юритган.

СССР тебраниб турган бир пайтда — 1991 йилнинг бошида Болтиқбўйи республикалари Олий Совет олдига мустақиллик масаласини қўйди. Уларга тазйиқ ўтказиш мақсадида М.Горбачёв бир қанча раҳбарлар билан у ерга борди. Жумладан, Ислом Каримов ҳам бу учрашувларда иштирок этди ва у ердаги аҳвол билан танишиб, ҳақиқат билан юзма-юз келди. Учрашувлар тугамасданок собиқ иттифоқ раҳбарларидан рухсат ҳам сўраб ўтирмасдан Ўзбекистонга қайтди. Бу билан у Болтиқбўйи республикаларининг талаблари қонуний эканини, мустақиллик, яъни СССРдан ажралиб чиқиш ҳар бир халқнинг хоҳиш-иродасига боғлиқ эканини ошқора намоиш қилди.

Президентлик лавозими таъсис этилган ўша 1990 йил 24 март куни бўлган сессия мажлисида янги Конституция лойиҳасини яратиш ҳақида ҳам қарор қабул қилинди. Олий Кенгашнинг 1990 йил 20 июнида бўлиб ўтган 2-сессиясида эса 64 кишидан иборат Конституция лойиҳасини тайёрлаш комиссияси тузилди. Ислом Каримов комиссия раиси этиб тасдиқланди.

1990 йил 20 июнидаги ана шу 2-сессия мажлисида "Давлат мустақиллиги тўғрисида декларация" қабул қилинди. Бу — Президентимизнинг мустақиллик йўлидаги яна бир улкан жасорати намунаси эди.

Россиянинг "Известия" газетаси 1991 йил 29 январь сонида Юртбошимизнинг "Ҳаммасига ўзимиз эришишимиз зарур" сарлавҳали суҳбатини чоп этади. Унда мана бундай дадил сўзлар бор эди: "Ўзбекистон ўз ҳудудидаги барча табиий бойликларга, республикада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга ўзи эгаллик қилиши шарт. Бизнинг асосий талабимиз шу".

Мен ўша пайтда бу сўзларни ўқиганимда, оқибати нима бўлар экан, охири бахайр бўлсин, ишқилиб, деб ўйлаган эдим. Чунки у даврда мустабид тузумнинг жазо органлари унча-мунча одамни йўқ қилиб юбориши ҳеч гап эмасди.

Хуллас, 1991 йилнинг бошидаёқ Исло Каримов иқтисодий мустақиллик масаласини мардона кун тартибига қўйди.

1991 йил 14 февралда республика Олий Кенгаши сессиясида Исло Каримов кундан-кун оғирлашиб келаётган синовлар ҳақида сўзлаб шундай деган эди: “Бизларга ишонган фуқароларнинг бурнини қонатмасдан, йўқотишларга йўл қўймасдан, келажакдаги порлоқ ҳаёт учун замин тайёрлаб ўтсак, бу синовлар қанча давом этишини ҳозир аниқ айтиш қийин, шундагина зиммамиздаги бурчини бажарган, одамларнинг ишончини оқлаган бўлур эдик” (“Халқ сўзи”, 2001 йил, 17 март).

1989-91 йилларда республика оғир шароитни бошидан кечиради. Фаргона, Ўш, Қўқон, Тошкент вилоятининг баъзи туманларида бўлаётган воқеалар, пойтахтнинг марказий майдонидаги намоийшлар, турли шов-шувлар, қийинчиликлар — буларнинг ҳаммаси Исло Каримов елкасига оғир юк бўлиб тушган эди. У шундай шароитда мустақиллик ғоясини амалга ошириш учун курашди, Конституция лойиҳасини ишлаш комиссияси раиси сифатида бу ғояни Конституцияга ҳам сингдирди.

Мустақилликдан 6 ой илгари — 1991 йил 7 мартда Президентимиз ўз қалбидаги буюк мақсадни очиқ баён этиб, шундай деган эди: “Биз мустақиллик сари ҳаракат бошладик, бинобарин унинг бутун қийинчиликлари бизга аён. Мазкур тарихий ва зифаларнинг ижроси йўлидаги дастлабки кадам — иқтисодий мустақиллиқни таъминлаш ҳақидаги фикр ўзгармасдир. Шўро давридаги олиб борилган сиёсат табиий маъданларга бой ўлкани тушовлаб, марказга қарам қилиб ташлади” (“Халқ сўзи”, 1991 йил, 7 март).

Ўша пайтда Конституция лойиҳаси устида ишлаш билан бирга, бўлажак мустақил давлат асосини мустаҳкамловчи бир қанча тадбир-чоралар кўрилди. Чунончи, 1990 йил 20 июнида “Ер тўғрисида”ги қонун қабул қилиниб, бир ҳовлида тикилиб ётган минглаб оилаларга ер берилди. 1991 йил 14 июнида “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонун қабул қилинди. Бу қонун Ўзбекистон мусулмонларининг асрий орзуларини рўёбга чиқарди. Одамларга диний эркинлик берилди, ташландиқ ҳолга келган, омборхона ва бошқа мақсадларда фойдаланил-

ган юзлаб masjid-мадрасалар диндорларга қайтарилди. Рамазон ва Қурбон ҳайитларининг биринчи куну республикада умумхалқ байрами — дам олиш куну деб эълон қилинди. 1990 йил 2 июнида “Мусулмонларнинг Саудия Арабистонига ҳаж қилиши тўғрисида” фармон чиқди ва ўша йили 500 киши ҳаж зиёратини амалга оширди. Илгари тақиқ қостига олинган Наврўз байрами Президентнинг 1990 йил 2 мартдаги фармони билан қайта тикланди.

Юқорида келтирилган қонунларнинг ҳаммаси мустақиллигимиздан олдин, янги Конституция лойиҳасини ишлаш даврида ҳаётга жорий этилди. Ҳали мустақил бўлмасак ҳам, Исло Каримовнинг фаолияти, жасорати мустақил давлат раҳбари даражасида эди.

1991 йил 12 апрелида Конституция комиссиясининг биринчи мажлиси бўлди. 32 кишидан иборат ишчи гуруҳи сайланди. 6 та кичик гуруҳ тузилди. Уларга 50 мутахассис жалб этилди.

1991 йил 1 сентябрда, Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг, лойиҳа бутунлай бошқа йўналишда, мустақил давлат Конституцияси сифатида ишлана бошлади.

1992 йил 2 июлида Ўзбекистон Олий Кенгаши сессиясида Конституция комиссиясининг ахбороти эшитилди.

1992 йил 26 сентябрда лойиҳа умумхалқ муҳокамаси учун матбуотда эълон қилинди. Қайтадан ишланган, тўлдирилган лойиҳа 1992 йил 21 ноябрда иккинчи маротаба муҳокама учун газеталарда босилди.

Лойиҳа устида икки ярим йил ишланди. У бўйича 6 мингга яқин таклиф ва мулоҳаза тушди. Улар асосида 80 га яқин ўзгартиш, қўшимча ва аниқликлар киритилди.

Президент Исло Каримов лойиҳа матбуотда эълон қилингунга қадар тўрт марта, иккинчи марта эълон қилиниши олдида икки марта, сессия олдида эса бир марта қўлида қалам билан Конституция матнини синчиклаб кўриб чиқди, ҳаммаси бўлиб етти марта лойиҳа устида ишлади, тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар қилди, аниқликлар киритди.

128 моддадан иборат бўлган Конституциямиз ана шундай мураккаб жараёнлар, тинимсиз меҳнатлар натижасида яратилди.

Асосий қонунимиз халқимизнинг ирода-си, руҳияти, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттиради. Чунки уни ишлаб чиқиш ва муҳокама этишда бутун халқ иштирок этган. Конституциямиз — том маънода халқимиз тафаккурининг маҳсули.

Исомиддин ЭРБЎТАЕВ,

Тошкент Иқтисодийёт университетининг
фахрий профессори

Demokratiya — unutilgan sohilmi?

Демократия тўғрисида бугунги кунда турли-туман, баъзан бир-бирини инкор этувчи фикрлар ҳам эшитилиб қолди. Аксарият мутахассис ва сиёсатчилар демократиянинг ижобий томонларини эътироф этса, бошқа бир гуруҳ таҳлилчилар у ички имкониятларини сарфлаб бўлгани боис ўз ўрнини бошқарувнинг янада афзалроқ бир кўринишига бўшатиб бериши зарур деб, даъво қилади. Шу ўринда машҳур давлат арбоби Уитстон Черчилънинг: “Дарҳақиқат, демократия бе-маъни нарса, лекин инсоният ҳозирча ундан афзалроқ йўлни йўлаб топгани йўқ” деган сўзлари эсга тушади.

Сирасини айтганда, демократияни янада такомиллаштириш борасидаги баҳс-мунозаралар кўпдан бери давом этаётир. Бу жараён шунчаки стихияли бўлмасдан, балки илм аҳли томонидан унинг янги имкониятлари, янги қирралари излаб топилишини тақозо этади. Долзарб вазибалардан бири — демократияни ўрганишдаги ҳали-ҳанузгача сақланиб келаётган методологик сусткашликка барҳам беришдан иборат. Бинобарин, бугун демократияни “кераксиз” деб, уни бошқа бир андоза билан алмаштиришга уриниш мутлақо асоссиздир. Зеро, демократиянинг янги имкониятларини излаб топиш ниҳоятда машаққатли бўлиб, у ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди.

Кузатишлар, ўзгаришлар шуни кўрсатмоқдаки, бугун демократияга оид мумтоз тафаккур ҳам, демократиянинг ўзи ҳам жиддий синов даврини бошдан кечиряпти. Бунинг бир талай сабаблари бор. Шулардан бири — демократиянинг методологик жиҳатига эътибор пасайганида деб ўйлаймиз. Хўш, демократиянинг назарий ва амалий имкониятлари сарҳисоб қилинаётирми? Ўша имкониятларни излаш назарияси, методологияси бугунги кун талаби даражасидами? Бу борада ҳали ечимини топмаган муаммолар кўп эканига шубҳа йўқ.

Маълумки, ҳар қандай ижтимоий тизимга (демократия улар орасида энг кенг қамровлиси) биртомонлама ёндашиладиган бўлса, кўп маротаба “таҳлил ғалвири”дан ўтган ва тадқиқотчиларга яхши таниш бўлган назарий хулосаларга такрор-такрор қайтиш муаммоси юзага келади. Бизнингча, демократияга мумтоз назарий-концептуал кўлам-

дан келиб чиқиб ёндашиш устиворлик қилиши лозим.

Демократия, бир томондан, ўзига бево-сита тааллуқли бўлган унсурларнинг ўзаро мувофиқлашувиغا хизмат қилса, яъни “ички йўналиш” касб этса, иккинчи томондан, у кенг қамровли ижтимоий тизим сифатида турли ресурс ва жараёнлар билан ўзаро таъсир ҳолатида бўладики, буни шартли равишда унинг “ташки муҳитга юзланиши” деб аташ мумкин. Ана шу маконда унинг янги имкониятларини илгаш ҳодисасига гувоҳ бўлаемиз.

Қайта-қайта илмий муомалага киритилган “ҳақиқат”лар билиш жараёнини сийқалаштиради. Шунингдек, уларнинг асосан аниқ бир тарихий-жўғрофий маконга, яъни демократиянинг анъанавий “ўчоғи” ҳисобланган Фарбга нисбат берилиши ҳам кўпчиликка маълум. Демак, билиш кўламини муттасил кенгайтириш учун янги имкониятларни бошқа маконлардан ҳам излаш керак. Шу йўл орқалигина демократия ҳақидаги асоссиз мунозараларга барҳам бериш мумкин.

Айни чоқда Ўзбекистон ҳам замонавий жамият куриш йўлида тарихий синовдан мардондор ўтмоқда. Шу муносабат билан эътиборингизни долзарб бир масалага қаратмоқчимиз. Маълумки, одамзод цивилизациянинг юқори босқичлари сари юришни “қабилавий демократия”дан бошлаган. Ибтидоий босқични бошидан кечирмаган халқ йўқ, мажозий маънода ҳамма халқлар дастлаб демократ бўлиб туғилган дейиш мумкин. Жумладан, ўзбеклар ҳам узоқ давом этган бу жараённи бошидан кечирган.

Инсоният тарихи шундан гувоҳлик берадики, тараққиёт босқичлари, ижтимоий амалиёт, демократик анъана айрим маконларда жиддий тўсиққа дуч келмасдан “вояга етган”, бошқа жойларда эса ақидапарастлар томонидан паймол қилинган. Фотиҳлардан баъзи бирлари тез келиб, тез кетган ёки аксинча, узоқ вақт ҳукмронлик қилган бўлиши мумкин. Бу — бошқа масала. Лекин босқичлар учун бирдан-бир бошқарув воситаси бўлган зўравонликнинг “маҳаллий демократия”га жиддий зарба бергани, табиий демократик жараён бир неча юз йилларга тўхтатилгани, тутқинликка асосланган идора

усули, социомаданий кўникмалар халқ онига, яшаш тарзига мажбуран киритилгани, сингдирилгани ҳам сир эмас. Назаримизда, демократияни ўрганиш анъанавий даражадан йироқлашмагани туфайли, хусусан, юқоридаги фундаментал ҳодиса деярли эътиборга олинмагани боис назарияда бугунги кунда ҳам жиддий камчиликлар бор. Аслида, миллатларни, маданиятларни “демократик” ва аксинча, “тоталитар” деб гуруҳга ажратиб бўлмайди. Шундай экан, азалдан демократия асосига қурилган ижтимоий тузум ва бу борадаги “абдий интилиш” жараёни ундан манфаатдор бўлмаган кучлар томонидан тўхтатиб келинган.

Халқимиз тарихида кўп маротаба рўй берган ажнабийлар босқини аждодларимизнинг турмуш тарзидаги дастлабки табиий демо-

кратик асосларга жиддий зарба берган. Айниқса, юртимизга келган босқинчиларнинг барчаси маданий тараққиёт нуқтаи назаридан аждодларимизга нисбатан паст даражада бўлганини эътиборга олсак, бу омилнинг салбий таъсири яққол маълум бўлади.

Демократиянинг битмас-туганмас имкониятларини излаб топиб, жамият манфаатларига йўналтириш учун юқорида зикр этилган йўналишлар тадқиқот мавзуси бўлиши лозим. Демак, “Ўзбекистон демократияси”нинг унутилган соҳилларига қайтиш — миллий сиёсатшуносларнинг долзарб вазифаси, керак бўлса, фуқаролик бурчидир.

Улуғбек ИДИРОВ,

сиёсатшунослик фанлари номзоди,
доцент

Bargarorlik shartlari

11 сентябрь воқеаларидан кейин халқаро терроризм ва афғон можароси муаммоси муҳим стратегик масала сифатида долзарб бўлиб қолди. Эндиликда бутун дунё сиёсатдонлари тилидан миллий, минтақавий хавфсизлик масалаларида афғон омили тушмай қолди. Президент Ислон Каримов ибораси билан айтганда: “Бу фожиа Афғон давлати тарихига, афғон халқининг менталитетига, яъни турмуш ва тафаккур тарзига, унга хос бўлган хусусиятлар ва аломатларга менсимай қараш оқибатида юз берган”. Муаммонинг мураккаблиги ҳам ана шунда.

Умуман, Ислон Каримов асарлари, нутқлари теран таҳлил этилса, афғон можароси муаммоларини ўрганиш борасидаги стратегияни янгича изоҳлаш имкони туғилади.

Хусусан, Президентимиз афғон можаросини келтириб чиқарган омиллар қаторига бу мамлакат ҳудудида асрлар давомида яшаб келган халқлар тақдирига таҳдид солиш, уларнинг ўзаро муносабатларига путур етказиш, азалдан қондош-жондош бўлиб келган аҳолини бири-бирига қарама-қарши қўйиш ҳолларини ҳам киритган эди. Мазкур вазиятни назарда тутиб, Юртбошимиз: “Афғонистон билан чегаранинг икки томонидаги тожиклар ёки ўзбекларни, ё бўлмаса, пуштун қабилаларини бирлаштириш фойдасига сунъий далиллар тўпланмоқда. Мавжуд чегараларни этник асосда ўзгар-

тириш йўлидаги ҳаракатлар қандай оқибатларга олиб келишини тасаввур қилишнинг ўзи даҳшатли. Минтақамиздаги чегараларни ўзгартириш бутун жаҳон ҳамжамияти учун даҳшатли оқибатларни келтириб чиқариши мумкин. Ҳатто Босния ва Герцеговинадаги можаролар бу мудҳиш воқеалар олдида “ҳолва” бўлиб қолиши ҳеч гап эмас”, деб таъкидлаган эди.

2001 сентябрь воқеаларига қадар халқаро муносабатлар тизимида Афғонистон муаммоси дунё жамоатчилиги назаридан четда қолиб келган эди. АҚШдаги сентябрь фожиаси кутилмаганда юз берди. Жаҳон сиёсат оламида маълум бир муддат саросималик кўзга ташлана бошлади. Халқаро терроризм ва Афғонистон атрофидаги илмий, сиёсий баҳс авжига чиқди.

Халқаро коалициянинг Афғонистонда олиб бораётган антитеррор операцияси Ўзбекистон раҳбариятининг мазкур минтақадаги низоларни босқичма-босқич бартараф этиш, қолаверса, мавжуд муаммоларни барча манфаатдор томонларнинг музокара жараёнида иштирок этиши орқали ҳал қилиш лозимлиги тўғрисидаги таклифлари нақадар тўғри эканини тўлиқ тасдиқлади.

Ўзбекистон раҳбарининг назаридан, Афғонистонда тинчлик ва барқарорликка эришиш, жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинган қонуний ва тенглик асосида ташкил этилган ҳукуматни шакллантириш учун қуйи-

даги ўта муҳим уч шарт инobatга олиниши лозим:

1) Афғонистонда йигирма йиллик уруш давомида йғилиб қолган катта миқдордаги қурол-яроғнинг камайтирилиши. Бу мамлакатда янги ички ҳарбий-сиёсий келишмовчиликлар юзага келиши ҳамда халқаро ва минтақавий хавфсизликка таҳдид пайдо бўлишининг олдини олиш учун демилитаризация тадбирларини амалга ошириш;

2) Ўзбекистон тан олинган чегаралари доирасидаги ягона ва бўлинмас Афғонистон тарафдоридир.

3) Афғонистонни тиклаш бўйича донор давлатлар кенгаши томонидан бошқариладиган ягона халқаро жамғарма тузиш. Бу жамғармадан ажратилган маблағлар Афғонистондаги ички кучларни мамлакатда тинчлик ва

барқарорликка эришиш, уни гуллаб-яшнатиш йўлидаги самарали саъй-ҳаракатларга рағбатлантирмоғи лозим. Бу — ижтимоий-иқтисодий тикланишнинг муҳим омилidir.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон раҳбари мамлакат мустақиллигига асос солар экан, терроризм ва экстремизм, минтақаларо можаролар дунёнинг оғир жароҳати эканини кўрсатиб берди. 11 сентябрь воқеалари эса афғон можароси бўйича дунё сиёсатини ўзгартириш, уни янги мазмун билан бойитиш зарурати туғилганини узил-кесил исботлади.

Шоислом АКМАЛОВ,

Тошкент давлат Шарқшунослик институти тадқиқотчиси

Chexovdan qolgan "miltiq"

Жаҳон адабиётида ёрқин из қолдирган буюк рус ёзувчиси Антон Павлович Чехов "Агар деворда милтиқ осиглиқ турган бўлса, саҳна томошаси тамом бўлгунча у албатта отилиши шарт. Акс ҳолда, милтиқни умуман асарга олиб кирмаслик керак", деган эди.

Ҳозир халқаро майдонда содир бўлаётган воқеалар синчиклаб кузатилса, беихтиёр Чеховнинг гаплари эсга тушади: ростдан ҳам, ядровий қиргин қуроллари вақти-соати келиб портламайдиган бўлса, уларни ишлаб чиқаришдан қандай мақсад кўзланган? Боз устига, маълумки, мавжуд ядровий қуроллар портлайдиган бўлса, сайёрамиз ўз ўқи атрофидан чиқиб кетади, яъни парчаланиб, йўқ бўлади. Демак, Чехов "таълимоти" ҳамон ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Тўғри, Чехов ўша гапларни ҳаваскор қаламкашларга маслаҳат маъносидан айтган эди. Лекин бундай маслаҳат генерал мундиридаги айрим мустабидларнинг қулоғига чалиниб, ҳаётини дастуриламалига айланиб қолган бўлса, худо кўрсатмасин у, "замона — зўрники, томоша — кўрники" деган мақолни эслашга ҳам улгурмай қолишимиз мумкин.

Демак, бутун дунёда хавфсизликни таъминлаш масаласи ҳамон долзарб бўлиб турибди. Бу борада халқаро ташкилотлар доирасида, айрим сиёсатшунослар ўртасида қизгин баҳс-мунозаралар давом этмоқда.

Илгари — "Берлин девори" қулатилгун-

ча Фарб билан Шарқ ўртасидаги кучлар нисбатини асраб туриш масаласи хавфсизликни сақлаш омили сифатида эътироф этиларди. Кейинчалик "коллектив хавфсизлик" атамасига алоҳида урғу бериладиган бўлди. Жумладан, Оврупода хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ОХХТ) нафақат иқтисодий ҳамкорлик билан, айни чоғда хавфсизлик масалалари билан ҳам жиддий шуғулланади. ОХХТ минтақавий, халқаро низоларни бартараф этиш учун бир қатор самарали воситаларга эга. Чунончи, ўзаро иқтисодий ҳамкорлик орқали ишонч ришталари мустаҳкамланади.

Осиёда Шанхай ҳамкорлик ташкилоти (ШХТ) ҳам коллектив хавфсизликни таъминлаш борасида муҳим вазифаларни амалга оширмоқда. Маълумки, бу ташкилотга Ўзбекистон аъзо бўлгач, унинг номи ҳам (аввал "Шанхай бешлиги" деб аталарди), ўз олдида қўйган вазифалари ҳам ўзгарди. Президент Ислам Каримов таклифига кўра, бу ташкилот фаолиятида иқтисодий ҳамкорликка кўпроқ аҳамият бериладиган бўлди. Иқтисодий ҳамкорлик эса минтақавий ва халқаро хавфсизликни таъминлайдиган самарали восита эканини кўпчилик яхши билади.

Сир эмаски, Оврупо Иттифоқи (ОИ) томонидан "евро" пул бирлиги муомаллага киритилгач коллектив хавфсизликни таъмин-

лаш учун кучлар нисбати ҳам тенг бўлиши кераклиги аён бўлди. Оврупо Иттифоқидан ташқари НАТО ва ОХХТ ҳам маълум маънода кучлар нисбатини сақлаш воситаси ҳисобланади. Бироқ, “эски дунё”да хавфсизликни таъминлаш масаласида АҚШнинг ҳам, Россия Федерациясининг ҳам алоҳида ўрни борлигини унутмаслик даркор.

Демак, бугунги кунда дунёда НАТО, ОИ, ОХХТ тимсолида хавфсизлик модели яратилган. Бу моделнинг такомиллашиб бориши натижасида халқаро хавфсизлик таянчи барпо этилади.

Хўш, юқорида кўрсатиб ўтилган омиллар билан Ўзбекистоннинг миллий манфаатлари ўртасида қандай боғлиқлик бор?

1. ОИ билан НАТО сафига янги аъзолар қўшиляпти. Яъни, Оврупода хавфсизлик доираси кенгайиб борапти, айна чоқда ОХХТ ўрамида ҳам хавфсизлик институтлари ривожланыпти. Оврупода барқарор хавфсизлик ҳукм сурса, Ўзбекистон учун иқтисодий ҳамкорлик истиқболи пайдо бўлади.

2. Барчани қониқтирадиган хавфсизлик стратегияси Оврупода янги руҳий иқлимни, янгича фалсафий қарашларни вужудга кел-

тиради. Бу ҳол Фарб билан Шарқ ўртасида амалий ҳамкорликни таъминлайди.

3. Оврупо хавфсизлиги Марказий Осиёда, жумладан, Ўзбекистондаги барқарорлик билан чамбарчас боғлиқ эканини теран ҳис этмоқ лозим.

4. ОХХТ билан Ўзбекистон ўртасида ҳар томонлама манфаатли алоқалар янада мустаҳкамланмоқда. Бундай алоқалар вақтинчалик кўринишда бўлмасдан, балки узоқ муддатга мўлжалланган пухта стратегик асосда йўлга қўйилиши керак.

Хуллас, фақат ядровий қиргин қуроллари чеклаш ёки уларнинг ишлаб чиқарилишига йўл қўймаслик орқали нисбий хавфсизлик таъминланиши мумкин (А.П. Чеховнинг юқоридаги гаплари бекорга айтилмаган — “саҳнадаги милтиқ барибир отилади”). Барқарор хавфсизликка эришиш учун эса тенглик асосидаги ҳамкорлик ривожлантирилиши лозим.

Феруза МАҲМУДОВА,

Жаҳон Иқтисодиёти ва дипломатия университетининг аспиранти

Қонунлар талқини

Мамлакатимизда демократик ҳуқуқий давлат қурилаётган бугунги кунда миллий қонунчилик тизимини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади. Бу борада республика парламенти — Олий Мажлис томонидан улкан ишлар амалга оширилмоқда. Унинг изчил саъй-ҳаракати туфайли 300 дан зиёд асосий қонунлар қабул қилинди, кўплаб халқаро шартномалар ратификация этилди. Бир сўз билан айтганда, Олий Мажлис мамлакатимиз ривожланишининг узоқ келажакка мўлжалланган стратегиясининг ҳуқуқий асосларини белгилаб берди.

Шу билан бир қаторда, парламент фаолиятини янада такомиллаштириш, қабул қилинаётган қонунлар сифатини ошириш, бу борадаги камчиликларни бартараф этиш ҳамон долзарб бўлиб қолмоқда.

Президент Ислоҳ Каримов Олий Мажлиснинг биринчи чақириқ олтинчи сессиясида қонунчилик механизми ва қабул қилинган қонун нормалари ижроси назоратини

янада такомиллаштириш, уларни халқаро меъёр ва қоидалар билан мувофиқлаштириш ҳақида тўхталиб, шундай деган эди: “Айрим қонунчилик ҳужжатларининг йўқлиги, борларининг ҳам гоҳ нотўғри, қонунга хилоф тарзда талқин қилиниши баъзи қонунларнинг самара бермаётганига сабаб бўлмоқда. Қонунчиликнинг мавжуд тартиб-тидаги жиддий камчиликни ана шунда деб биламан” (Ислоҳ Каримов. “Ҳозирги босқичда демократик ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари”. “Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби”. Т., “Ўзбекистон”, 1997 йил, 126-бет).

Дарҳақиқат, айрим ҳуқуқий нормаларнинг лугавий маъносига эътибор берилса, улар асл маъноси билан бирга, биз билган тушунчага зид бўлган маънони ҳам ифода этади. Фикримизнинг далили сифатида қуйидаги мисолга мурожаат этайлик.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 289-моддасидаги жумлаларга эътибор беринг:

“Шахсни кўриқдан ўтказиш ва ашёларни кўздан кечириш

Шахсий кўриқдан ўтказиш ва ашёларни кўздан кечириш тўғрисида баённома тузилади...”

Ушбу моддада рус тилидаги “личный досмотр” атамаси икки хил шаклда, яъни шахсни кўриқдан ўтказиш ва шахсий кўриқдан ўтказиш шаклида берилган. Бу билан қонуншунос, биринчидан, ҳуқуқий нормаларнинг хилма-хил шакллари, яъни муқобилининг вужудга келишига “ҳисса” қўшаётган бўлса, иккинчидан “шахсий кўриқдан ўтказиш”, деб хатоликка йўл қўйган. Чунки рус тилидаги “личный досмотр” атамасини “шахсни кўриқдан ўтказиш” бирикмаси тўлиқ ифодалайди, “шахсий кўриқдан ўтказиш” эса бу ҳуқуқий тушунчанинг асл мазмунини очиб бера олмайди. Чунки “шахсий кўриқдан ўтказиш” атамаси қуйидаги икки маънони ифодалайди: 1) бир масъул шахс томонидан бир ёки бир неча кишининг кўриқдан ўтказилиши; 2) бир нечта масъул шахс томонидан фақат бир кишининг кўриқдан ўтказилиши.

Ҳуқуқий атамашуносликда асло бундай ҳолатларга йўл қўйиб бўлмайди. Зеро, бу ҳол ҳуқуқий нормаларнинг турлича шарҳланишига сабаб бўлади. Масалан, Маъмурий жавобгарлик кодекси 289-моддасининг бояги ҳуқуқий нормаси икки хил маънода талқин этилиши мумкин:

1. Бир ёки бир нечта масъул шахс томонидан бир кишининг кўриқдан ўтказилиши ва ашёларни кўздан кечириш тўғрисида баённома тузилади.

2. Фақат бир масъул шахс томонидан бир ёки бир нечта кишини кўриқдан ўтказиш ва ашёларни кўздан кечириш тўғрисида баённома тузилади.

Маъмурий жавобгарлик кодексининг 289-моддасидаги нормада унинг биринчи маъноси кўзда тутилади. Лекин амалиётда бу ҳуқуқий норма икки хил маънони ифодалашидан фойдаланиб, уни кўриқдан ўтказилаётган шахс томонидан ўз манфаати нуқтаи назаридан талқин этиш ҳоллари учрайди. Яъни у: “Маъмурий жавобгарлик кодексининг 289-моддасига мувофиқ фақат бир масъул шахс мени кўриқдан ўтказиши лозим. Бир нечта бўлиб мени кўриқдан ўтказишга ҳаққингиз йўқ”, дея эътироз билдириши мумкин.

Қонун яратиш ва қонунчилик амалиётдан шунга ўхшаш кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Лекин, гап бунда эмас. Асосий мақсад — қонун лойиҳаларининг сифат

жиҳатдан мукамаллигига эришиш, бу каби салбий ҳолатларнинг сабабини аниқлаш ва уларни бартараф этиш.

Бундай ҳолатлар учун қонун лойиҳаларини тузадиган мутахассисларни ҳам айблаш инсофдан эмас. Чунки улар юридик тилда норма сифатида қабул қилинган ҳуқуқий атамалар воситасида қонун лойиҳаларини тузишга ҳаракат қилади.

Бизнингча, бундай ҳолатлар бугунги кунда ўзбек ҳуқуқий атамашунослигида омонимия, яъни бир атаманинг турлича маънони ифодалаш ифодалининг турлича талқин қилинишига кенг йўл очиб бераётгани билан изоҳланади. Айниқса, бу ҳол рус тилидаги “уголовный” сўзининг ўзбек тилига “жиноят” ва “жиноий” тарзида икки хил таржима қилинганида яққол намоён бўлади. Демак, ҳуқуқий атамашунослигимизда омонимия ва синонимия масаласини ҳал этиш, ҳуқуқий атамаларни тартибга солиш вақти келди.

Бунинг учун, *биринчидан*, янги парламентнинг қуйи палатасида ҳам, юқори палатасида ҳам қонунларимизнинг сифат жиҳатидан юқори савияда тайёрланишига алоҳида эътибор қаратилиши даркор.

Иккинчидан, қуйи палата таркибида ҳуқуқшунос ва тилшунос олимлардан иборат махсус марказ тузилиб, унинг зиммасига барча юридик атамаларнинг ягона шакллари ишлаб чиқиш вазифаси юклатилиши мақсадга мувофиқ.

Учинчидан, юридик атамаларнинг шакл ва мазмуни билан боғлиқ махсус илмий тадқиқот ишларини кенг йўлга қўйиш лозим. Бу барча атамаларни ҳуқуқнинг ҳар бир соҳаси бўйича ўрганиб чиқиш, синонимия ва омонимия ҳодисалари мавжуд бўлган атамаларнинг муқобил вариантларини ишлаб чиқишга имкон яратган бўлар эди.

Қолаверса, парламентимиз чиқарган қонунларни илмий экспертизадан ўтказиш, бу соҳадаги билимларни узлуксиз равишда бойитиб бориш зарурати қуйи палата таркибида мувофиқлаштирувчи илмий кенгаш ташкил этилишини тақозо этмоқда.

Қабул қилинган қонунларни илмий жиҳатдан теран таҳлил этиб бориш эса парламент фаолиятини янада такомиллаштириш, шунингдек, мамлакатимизда шу соҳа бўйича етук мутахассислар тайёрлашга хизмат қилади.

Шухрат КҮЧИМОВ,

Жаҳон Иқтисодиёти ва дипломатия
университетининг кафедра мудири

Murosai madora

“Жиноий жазоларни либераллаштириш муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексларга ўзгартиришлар киритиш ҳақида”ги Қонун ижтимоий ҳаётимизда муҳим аҳамият касб этади. Бу қонунни фуқаролик жамияти куриш йулида қўйилган қутлуғ қадам дейиш мумкин. Чунки фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш тизими энди қонуний равишда ниҳоятда маъсулиятли ваколатга эга бўлди. Бундан ташқари, маҳаллий ҳокимият органлари, жамоат ташкилотлари бошқарув тизимида янада фаолроқ қатнашиш имкониятини қўлга киритди.

Ҳўш, жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан қандай ўзгаришлар рўй берди? Маълумки, Жиноят кодексининг эски таҳририда жиноят содир этган шахс етказилган зарарнинг ўрнини қопласа, 7 та модда асосида унга нисбатан озодлиқдан маҳрум этиш чораси қўлланмаслиги кўзда тутилган. Жиноят-процессуал кодексига ўзгартиришлар киритилгач, бундай моддалар сони 12 тага етди. Албатта, миллий урф-одатларимиз, халқимизнинг менталитети, диний ва дунёвий қадриятларимиз эътиборга олинган ҳолда, жазо чоралари энгиллаштирилди. Масалан, халқимизнинг энг олижаноб хусусиятларидан бири — кечиримлиликдор. Боз устига, ҳадиси шарифда ҳам мусулмонларнинг узоқ вақт аразлашиб юриши қаттиқ қораланади, ҳайитларда, муқаддас рамазон ойида кишилар бир-биридан кечирим сўрайди, гина-қудуратларни унутади. Янги таҳрирдаги Жиноят-процессуал кодексига ярашув тўғрисида махсус тўхталиб ўтилгани (62-боб) диққатга сазовордир. Бунда ҳар бир ҳолат бўйича алоҳида модда бор. Ярашувдан нафақат жабрланган ёки айбдор томон, балки жамиятимиз ҳам манфаатдор. Маънавий ва моддий фойда ўз йўлига, муҳими, ярашув натижасида тинч-тотувликка, ижтимоий барқарорликка пухта замин ҳозирланади. Яъни:

— ярашув натижасида одамлар ўртасидаги тинчлик-тотувлик мустаҳкамланади, шафқатсизлик ва зўравонликка имкон қадар барҳам берилади;

— қонунбузарликнинг олдини олиш жабҳасида фуқаролик жамиятининг муҳим бўғи-

ни бўлган маҳалла ва ўз-ўзини бошқариш органларининг ваколатлари кенгайтирилади;

— ҳуқуқ-тартибот органлари учун бюджетдан ажратиладиган харажатлар маълум миқдорда тежаб қолинади.

Қолаверса, яраштирув тадбири суд ҳокимиятининг ваколатларига асло дахлдор эмас. Жанжалга, баҳс-мунозарага сабабчи бўлган икки шахс ёки икки томон (жабрдийда ва қонунбузар) онгли равишда бир тўхтама келгандан кейингина яраштирув амалга оширилиши мумкин. Бу жараёнда айбдор ўз қилмишига иқрор бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Бунда маҳалла оқсоқоллари, қариндош-уруғлар, дўст-биродарлар яраштирувчи вазифасини ўз зиммасига олса, гишт қолипдан осон кўчади.

Ярашув ҳодисасига қуйидагича мухтасар таъриф бериш мумкин:

— ярашув — жиноятчини озодлиқдан маҳрум этмасликнинг муқобил турларидан бири;

— ярашув чоғида содир этилган қонунбузарлик ярашувчилар томонидан астойдил англаб етилган бўлиши зарур шартлардан ҳисобланади;

— томонлар ўзаро қатъий бир тўхтама келгандан кейингина ярашув куни ва жойи (бетараф жой танлангани маъқул) белгиланади;

— ярашув жараёнини суд-тергов жараёнига айлантириб юбориш ярамайди;

— ярашув чоғида томонларнинг қариндош-уруғлари, маҳалла, жамоатчилик вакиллари, адвокатлар иштирок этиши мумкин;

— томонларнинг кейинги фаолиятида яна жиноий ҳолатлар содир этилмаслиги учун улар устидан доимий равишда (ҳеч бўлмаса, маълум бир муддатга қадар) маҳалла, жамоатчилик назорати ўрнатилиши лозим;

— ярашувдан сўнг моддий ва маънавий зарар дарҳол тўланиши керак, шунда кўшимча муаммолар пайдо бўлмайди;

— ярашувдан жабрланувчи ҳам, айбдор ҳам манфаатдор бўлиши керак;

— айбдор ўз қилмишини рўй-рост тан олиб, пушаймонлигини сидқидилдан эътироф этмоғи лозим.

Шундан сўнг ярашув жараёни ҳақидаги расмий ҳужжат ички ишлар органининг Ярашув бўлимига юборилади.

Ярашув тўғрисидаги ишлар жиноятнома судга келган пайдан эътиборан ўн суткадан кечиктирилмай кўриб чиқилади.

Хулоса қилиб айтганда, ижтимоий хавфи унча катта бўлмаган жиноятлар содир этган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум этиш чораси билан боғлиқ бўлмаган жазо турларини белгилаш чоғида, иқтисодий соҳада жиноят содир этган шахсларга жазо тайинлаш жараёнида, авф этилган собиқ маҳбусларга инсонпарварлик ёрдами

кўрсатиш тадбирларида ўз-ўзини бошқариш тизими билан ҳуқуқ-тартибот идоралари кўлни қўлга бериб, баҳамжиҳат ҳаракат қилиши лозим. Зеро, ҳуқуқий тарбия, ҳуқуқий профилактика жиноятчиликнинг олдини олиш борасида самарали восита ҳисобланади.

Оллоназар БОБОЁРОВ,

Ўзбекистон Ички ишлар вазирлиги академияси тадқиқотчиси

Mudhish ko'chirma oqibatlari

XX асрнинг 30-йилларига келиб шўро тартиботининг мустаҳкамланиши ҳамда шахсга сиғинишнинг кучайиб бориши натижасида собиқ СССРда маъмурий-бўйрук-бозлик тизими тугал шаклланди. Бу тизимнинг шаклланиши, аввало, тоталитаризмнинг мустаҳкамланиши ва халқ устидан оммавий зўравонликни кучайтириш эвазига амалга оширилди. Инсонийлик ва демократия тамойилларини оёқости қиладиган, ҳар қандай мустақил фикр эгасини таъқиб этиб, оммавий қатагон уюштирилиб, миллионлаб одамларни қириб ташлашга қодир бўлган тоталитар тартибот қарор топди. Натижада сталинизм давридаги қатагон сиёсати нафақат шахсларга ёки синфлар ва ижтимоий гуруҳларга қарши, балки бутун-бутун халқларга қарши ҳам йўналтирилди, улар сургун азобларига, муҳтожлик ва кулфатларга гирифтор қилинди.

1930-50 йилларда халқларни оммавий равишда мажбурий кўчириш қатагон сиёсатининг таркибий қисмига айланди. 1930-50 йилларда корейслар, поляклар, немислар, курдлар, месхетия турклари, ҳамшаллар, чеченлар, ингушлар, балқарлар, қорачойлар, Қирим татарлари, болгарлар, қалмиқлар, греклар, понтия греклари ҳамда ўша вақтда СССРда яшаб турган кўплаб чет эл фуқаролари Ўзбекистонга кўчирилди. Ўзбекистон Сибирь, Қозоғистон ва бошқа Ўрта Осиё республикалари қаторида зўрлик билан этник озчиликни жойлаштириш ҳудудига айлантирилди.

Мазкур халқларнинг бир гуруҳи (чегара районларида яшаган корейслар, поляклар, курдлар, месхетия турклари, ҳамшаллар ва бошқалар) "чегаралар хавфсизлигини таъминлаш" мақсадида, иккинчи гуруҳи (Шимолий Кавказ, Қирим халқлари ва бошқа-

лар) ҳукумат душмани сифатида айбланиб кўчирилди. Агар рақамларга мурожаат қиладиган бўлсак, 1937 йил октябрь-ноябрь ойларида Ўзбекистонга 16307 корейс oilаси (74000 киши) кўчириб келтирилди. 1946 йилнинг октябргача махсус кўчирилганлар сони 179992 кишига етди.

1930-50 йилларда ҳокимият томонидан зўрлаб кўчирилган халқлар муҳтожликка гирифтор этилган ва улар жойлаштирилган ҳудудларда ҳам оғир вазият вужудга келган эди. Фақат Ўзбекистон мисолида оладиган бўлсак, республика ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан кўп миқдордаги махсус кўчирилганларни қабул қилишга тайёр эмасди, шунга қарамай, бу ишлар тезлик билан ўтказилади.

Архив ҳужжатлари кўчирилган халқларнинг моддий аҳволи, яшаш шароитлари яхши бўлмаганидан, қонунни ҳимоя қилувчи орган вакилларининг махсус кўчирилган аҳолининг турар-жой шароитлари учун жавобгарликдан бўйин товлаганидан, мавжуд аҳволни ўзгартириш учун чоралар кўришга ҳаракат қилганидан далолат беради.

Фақат Ўзбекистон ҳукуматининг СССР Совнаркомига бир неча бор мурожаатидан сўнг, шахсий уй-жойлар қурилиши учун 15 миллион сўм миқдорида маблағ ажратилган. Бу етарли бўлмаган, албатта.

Ўзбекистон ХККнинг 1938 йил 15 апрелда қабул қилинган "Кўчирилган корейс колхозларини қуриш тўғрисида"ги махсус қарори муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унда корейс колхозлари учун ер ажратилишини 1938 йил 1 октябргача тугаллаш кўзда тутилган. Табиийки, қисқа муддатда бундай кенг миқёсдаги тадбирни амалда бажариб бўлмас эди. Маблагнинг етишмаслиги ҳам ниҳоятда катта таъсир кўрсатган.

Республика ҳукумати кўчириб келтирилган корейслар учун уй-жой қурилишини имкони борича тезлаштириш чораларини кўриб, 1939 йил охирида бу муаммони деярли ҳал қилади. 1939 йилгача 4910 хўжалик уй-жой билан таъминланади. Кўчириб келтирилган корейс колхозларида қиймати 2 миллион 163 минг сўмлик 3663 та 1квартирали уй-жой, 27 та мактаб, 32 та ҳаммом, 28 та дон сақланадиган омборхона, гараж ва маъмурий бино, 13 та болалар боғчаси, 11 та клуб қурилади.

1938 йилда уй-жой қийинчиликлари билан бирга, кўчирилган аҳолига тиббий-санитария хизмати кўрсатиш ҳам оғир аҳволда бўлган. Айниқса, қишлоқ жойлардаги аҳолининг турмуши оғир кечган. Табиийки, корейс колхозларининг махсус маиший хизмат кўрсатиш объектларисиз ташкил этилгани, янги колхозлар билан маҳаллий колхозлар орасидаги масофанинг узоқлиги, мавжуд соғлиқни сақлаш муассасаларининг камқувватлилиги боис, тиббий хизмат қониқарсиз бўлганини таъкидлаш лозим. Зах, совуқ ертўлалардаги ҳаёт, аҳоли ниҳоятда зич жойлаштирилгани, турмуш шароитининг оғирлиги туфайли терлама, зотилжам, безгак каби оқумли касалликлар

пайдо бўлади. Шу боис деярли барча корейс колхозлари аҳолиси тиббий хизматга муҳтож бўлган.

Ҳукумат ва маҳаллий органлар ижтимоий сиёсатида ижобий ҳаракатлар билан бирга, камчиликларга ҳам йўл қўйилган. Масалан, Сирдарё вилоятининг Велико-Александровская, Мирзачўл, Далварзин станцияларида корейс мактабларини қуришда ўқувчилар сони ҳисобга олинмаган. Ёки корейс колхозларига бериш учун мўлжалланган 1000 бош иш ҳайвонидан 1938 йил 15 августгача бор-йўғи 76 та от жойларга етказиб берилган, холос. (Ким В.Д. "Правда полвека спустя", Т., 1999 йил, 217-бет)

Ҳукуматнинг кўчирма халқларга нисбатан олиб борган ижтимоий сиёсатидаги адолатсизликларга қарамасдан, ўзбек халқининг бағрикенглиги, оғир синов йилларида бу халқларга нисбатан дўстона муносабатда бўлиши натижасида юртимиз кўплаб халқларнинг ватанига айланди ва уларнинг вакиллари ҳозир мустақил Ўзбекистонимиз тараққиётига ўз ҳиссасини кўшмоқда.

Адолат РАҲМОНҚУЛОВА,

ЎзР ФА Тарих институти докторанти

Til insonni yaratadi

Фалсафий тизимлар, таълимотлар яратиш ва уларга барчани сажда қилдириш даврлари ўтиб кетди.

Ҳозирги вақтда фалсафа аллақачон борлиқнинг барча томонларини қамраб оладиган ягона, бир бутун таълимот даражасига чиқди ҳамда воқелиқнинг муайян соҳалари билан чуқур ва изчил шуғулланадиган фанга айланиб бормоқда. XX аср фалсафасида сиёсат фалсафаси, иқтисод фалсафаси, тарих фалсафаси, фан фалсафаси каби ўнлаб фалсафий йўналишлар пайдо бўлди. Фалсафа бугун энг ҳаётий фан сифатида жамиятнинг барча соҳаларига кириб бормоқда.

Фалсафа кенг кўламда кириб келаётган фан соҳаларидан бири — тил фалсафасидир. Тилсиз инсониятни тасаввур қилиб бўлмайди. Тил жамиятни яратади. Чунки инсон ўзини, аввало, тил ва тафаккур орқали намоён қилади. Масаланинг жумбоқли томони шундаки, тилни ҳам инсон, жамият ярата-

ди. Тилни одамзод кундалиқ амалий ҳаракатлари орқали ўзига хизмат қилувчи муҳим восита сифатида яратади, бойитади, эҳтиёжларига мослаштиради. Ана шу жумбоқда унинг бутун фалсафий моҳияти намоён бўлади. Бу масала "Товуқ бирламчиси ёки тухумми?" деган абадий муаммони эслатади. Чунки товуқ пайдо бўлиши учун аввал тухум мавжуд бўлмоғи зарур, тухумни эса товуқ туғиши керак...

Тилшуносликда ушбу масала тил фойдасига эмас, жамият, инсон фойдасига ҳал этилган, яъни бирламчи омил — инсон. Тилсиз, мулоқот воситасисиз жамият тўзийди, одамлар бир-бирдан ётлашади, инсоний қиёфасини йўқотади. Демак, восита функцияси — тилнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Лекин бу унинг ягона вазифаси эмас. Зеро, жамият ҳаёти, инсон кечинмалари нақадар ранг-баранг бўлса, тил ҳам шу қадар рангоранг ва сержилодир. Ўзининг жамиятдаги

ўрни, вазифаси ва асл моҳияти бўйича дунёдаги ҳар қандай тил — умумий, умумбашарий ҳодиса саналади. Аммо, айна вақтда, жаҳонда 3 мингдан ошiq тил мавжуд экан, уларнинг ҳар бири бетакрор ва ўхшаши йўқ қоидалар дунёси ҳисобланади. Чунки ҳар бир тил муайян халқнинг ҳаёти, яшаш шароитлари, менталитетига мос ҳолда яратилади.

Тилларнинг ижтимоий вазифасига қараб табақаланишида бугун жаҳон миқёсида рўй бераётган глобаллашув жараёнлари ҳал қилувчи ўрин тутмоқда. Глобаллашув, яъни бутун дунёнинг фан-техника ва технологиянинг узлуксиз муваффақиятлари натижасида бир бутун курраи заминга айланиши, XV-XХ аср давомида бозор муносабатларининг тобора кенгроқ жорий этилаётгани натижасида халқлар, мамлакатлар, минтақалар ва қитъалар орасидаги иқтисодий, сиёсий, маданий ва маънавий алоқалар мисли кўрилмаган даражада жадаллашди, доимийлашди, изчиллик касб этди. Бу жараёнларнинг табиий ҳосиласи сифатида халқлар ва мамлакатлар ўртасида алоқалар ягона умумтилга бўлган эҳтиёжни юзага келтирди.

XVI-XIX асрларда бозор иқтисодиётида олдинда бораётган ва дунёнинг кўпчилиги қисмини ўз мустамлакаларига айлантирган давлатларнинг тиллари — испан, португал, француз, инглиз, олмон ва рус тиллари ўртасида рақобат кураши авж олди. XX асрнинг ўрталарига келиб, Америка Қўшма Штатлари ва бошқа инглиззабон мамлакатларнинг жаҳон иқтисоди, сиёсати ва маданиятида таъсири кучайиши табиий равишда инглиз тилининг нуфузи ва обрў-эътиборининг ортишига сабаб бўлди.

Албатта, бу инглиз тили ва инглиз тилида сўзлашувчи халқлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши деган маънони англатмайди. Чунки тил ундан фойдаланувчиларга нисбатан бефарқ. У — инсон ихтиёридаги воқеа, холос. Кимки ундан самаралироқ фойдалана олса, марра — шуники. Шу боис ҳозирги замон фани, техникаси ва технологияси чўққиларига интилаётган мамлакатлар инглиз тилини эгаллашга, ундан ўз манфаатларини кўзлаб, самарали фойдаланишга интиляпти.

Глобаллашув жараёни миллий тиллар масаласини ҳам кун тартибига қўйиб, кескинлаштирди. Инсоният XX аср давомида тинимсиз кураш натижасида эришган ютуқлардан бири — дунёда мавжуд барча тилларнинг тенг ҳуқуқли экани. Барча тилларнинг сиё-

сий ва ҳуқуқий тенглиги — масаланинг расмий томони, холос. Аслида-чи? Ана шу ҳуқуқларни ҳақиқий тенгликка айлантириш — шу тилда сўзлашувчи ҳар бир инсоннинг вазифаси ва муқаддас бурчи.

“Холва” деган билан оғиз чучимаиди, “тенглик” деган билан миллий тиллар тенг бўлиб қолавермайди. Миллий тилимиз бошқа тиллар билан тенг бўлсин учун уни ривожлантирмоқ, бойитмоқ, такомиллаштирмоқ зарур. Тилни бойитиш ва ривожлантириш шу маънода осонки, ҳар бир тил ўринли айтилган янги сўз ё ифодани ўзига магнитдек тортиб олади. Тилни бойитиш шу маънода мураккабки, тил — нозик ва маълум даражада “инжиқ” ҳодиса, унинг “кўнгли”га, яъни қонун ва тамойилларига мос сўз, ибора, сўз бирикмасини топиш осон эмас. Миллий тилнинг ана шу нозик томонларини билсангиз, сезсангиз — марра сизники. Шуларни билмасангиз, сезмасангиз ва баъзида шундай қилишни истамасангиз — тил сизнинг “гапингизга кирмайди”.

Ўзбек тили — чексиз бой тил. 1981 йилда чоп этилган икки жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да олтинчи мингдан зиёд сўз берилган. Фикримизча, бу рақам ўзбек тили сўз бойлигининг ярмисини ҳам акс эттирмайди. Шунинг учун ҳозирги пайтда Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида олти жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” тайёрланмоқда.

Ҳаёт тажрибаси шундан далолат берадики, бугун биз асосан ўзбек тили, рус тили ва халқаро тиллар ичида энг кенг тарқалган инглиз тилига суянишимиз лозим.

Афсуски, тилларни билишдаги сусткашлигимиз сабабли биз ҳануз халқаро илмий, сиёсий, иқтисодий, маънавий тадбирларда “шоғирдона” камтарлик билан, кўпинча индамай ўтираемиз. Ҳолбуки, Ўзбекистон Марказий Осиё минтақасида ўзак ўринни эгаллайди. Шундай экан, мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий жиҳатдан тараққий этиши, халқаро обрў-эътиборининг юксалиши она тилимизни янада бойитишимиз, жаҳон тилларини пухта эгаллашимизга ҳам боғлиқ. Бу, ўз навбатида, фалсафанинг нисбатан янги, истиқболли йўналишларидан бири — тил фалсафасини ривожлантиришни тақозо этади.

Гулнора МАНСУРОВА,

*Тошкент давлат Юридик институти
доценти*

Cho'lon va Kamyo esselarida ramz

Биз таҳлилга тортмоқчи бўлган Чўлпоннинг "Клеопатра" бадиаси рамзий образлар асосига қурилган. Аммо бу бадиа замирида ҳаётий ҳақиқатлар, реал шахслар яширин тарзда бадиий акс эттирилади. Адабиётшунос Наим Каримов Чўлпоннинг севган аёли Обида тимсоли бу асарга Клеопатра номи остида кўчганини далиллар билан исботлаб берган. Дарҳақиқат, асар синчиклаб мутолаа қилинса шунчаки эҳтирослар таъсирида ёзилмагани сезилади. Зеро, бадиий адабиётдаги ҳар бир гул ҳам, энг кам эътибордаги кичик бир бадиий чизги ҳам шоир ёки ёзувчи тасаввуридаги воқелик таъсирида юзага келишини биламиз. Клеопатра образи ҳам Чўлпон ижодида бежиз учрамайди. Шу ўринда биз XX аср бошларида бири Шарқда, бири Фарбда яшаб ижод этган Чўлпон ва Камю эсселарини қиёсий таҳлил этмоқчимиз.

Чўлпон нима учун соф ишқий дил розларини, муҳаббат изтиробларини айнан бадиа жанрида акс эттирди, деган савол туғилади. Чўлпон даврининг энг илғор, тараққийпарвар зиёлиларидан эди. Қолаверса, у жаҳон насрини яхши билган ва дунё адабиётининг айрим намуналарини таржима қилгани ҳам бизга маълум. Чўлпоннинг "Клеопатра" бадиаси соф эссе талабларига жавоб беради. Балки Чўлпон эссени шарқона ном билан бадиа деб аташни лозим топгандир. Нима бўлганда ҳам, бу жанр ёзувчининг бадиий ниятини, шахсий ишқий кечинмаларини чиройли бир йўсинда ифодалашига хизмат қилган. Бадиада учта образ иштирок этади: Миср маликаси — Клеопатра, Аму маликаси — Клеопатра ва лирик қаҳрамон. Асарда Аму маликаси бўлган Клеопатра бевосита иштирок этмайди. Фақат унинг номини ошиқ йигит қайта-қайта тилга олади. Чўлпон гўзалликда ва севги бобида тарихда машҳур бўлган Клеопатрага севгилисини қарама-қарши қўяди. У машуқасини Миср Клеопатрасидан устун деб талкин қилади. Чўлпон наздида, Нил маликаси соф муҳаббатни кутиб яшайди. Бадиада нилуфар гули — рамзий тимсол бор. Ёзувчи бу гулни бир неча ўринда турли хил сифатлар билан берган. Чунончи, "вафо ҳидли", "севги ҳидли" каби. Нилуфар гули бадиада соф муҳаббат, покиза севги тимсолида бадиий акс эттирилган.

Клеопатра ҳар куни нилуфар гулларини тердириб келади, бошининг устига остириб қўяди. Назаримизда, айнан маликанинг шу гулнинг ҳидига алданиб уйқуга кетиши бежиз ифодаланмаган. Малика ҳар куни уйқуга кетар экан, ўз ошиқларини бирма-бир ҳаёлидан ўтказади. Қайси бири уни ҳақиқий севишини тополмай қийналади. Юқорида айтганимиздек, нилуфар гули — муҳаббат рамзи. У ошиқларини, ишқий муносабатларини эслаб уйқуга кетади. Аммо у уйқудан турганда Нил бўйидан келтирилган гуллар сўлиб қолади. Сўлиб қолган гуллар — ўткинчи муҳаббат рамзи. Лирик қаҳрамон Клеопатра кўксига ташлаган Аму гули эса сўлмайди. Аму гули — сўнмас муҳаббат рамзи дейишимиз мумкин. Маълумки, нилуфар гули сувда ўсади, шу ўринда ёзувчи жуда чиройли қиёс топган. У ўзининг қалбида кўз очган муҳаббатни "Нили" кўзларининг ёшида етиштирдим, ўстирдим, дейди. Зеро, ҳақиқий муҳаббат кўзёшларсиз, соғинчларсиз, висолга ташналикларсиз кечиши мумкин эмас. Унинг поклик тимсоли бўлган муҳаббат гули Нил маликасини ширин уйқуга элтади. Клеопатра умрида бунақа қониб ухламаган эди. Чунки у соф муҳаббатни кўмсарди. Ёзувчи хурмо дарахтига суюниб, уни кузатади. Айнан хурмо дарахтининг бадиага киритилиши ҳам бежиз эмас. Чунки беҳиштад ўсувчи жаннатий дарахтлардан бири хурмодир. Хурмо дарахти — бадиада ҳаёт рамзини ифодалайди. Малика уйқудан тургач, бегона гулни сезиб қолади. У маликанинг қулларига қилган дўқ-ўпсисаларидан сўнг Клеопатрага кўриниш беради. Лирик қаҳрамон ўз муҳаббатини яширмайди, севгисига иқрор бўлади. Клеопатра ва ошиқ йигит бир-бирига дардларини айтиб ҳасратлашади. Клеопатра ноз-карашмалар билан унинг эҳтиросини уйғотади. Кучли эҳтирос олдида ошиқ йигит ўзини йўқотиб қўяди ва ҳоказо. Мазмун-моҳиятига кўра, бу бадиа ишқий номага ўхшайди. Камю эсселари Чўлпон бадиасидан тубдан фарқ қилиб, унда шахсий туйғулар, ҳасратлар, миллат тақдиридан ҳам устун турувчи умуминсоний масалалар ўртага ташланади.

Шу маънода "Сизиф ҳақида миф" эссеси диққатга сазовордир.

Худолар Сизифни харсангтошни тоғ чўққисига қадар думалатиб чиқиш жазосига ҳукм

қиладилар. Бу мангу жазо эди. Сизиф тошни қайта-қайта ўз ўрнига олиб чиқишдан чарчамас эди. Ижодкор “Сизиф ҳақида миф” эссеи ҳақида шундай дейди: “Бу эссе XX аср учун номаълум бўлган абсурд фалсафа ҳақида эмас, балки абсурд туйғулар, абсурд дунёқараш ҳақидадир” (А.Камю. “Творчество и свобода”. Москва, “Радуга”, 1990, 11-бет). Сизиф жаҳаннамнинг заҳматкашига айланади. Ёзувчи бадий тасвиридаги харсангтош — ҳаётнинг чексиз ва битмас-туганмас азоб-уқубатлари тимсоли бўлса, Сизиф — қурашчан ва саботли инсон тимсолидир. Афсонавий Сизиф образи асарда ўлимни занжирбанд қилади. Чунки у инсонларга абадий ҳаётни инъом этмоқчи бўлади. Плутон ўлимни Сизифдан қутқариш учун уруш худосини жўнатади. Сизиф ёруғ оламга қайтар экан, зилол сув, қуёш ёғдуси, қизиган тошлар ҳовури, денгиз гўзаллигидан лаззатланиб, жаҳаннам зулматига қайтгиси келмайди. Қайсар Сизифни худолар зўрлик билан жаҳаннамга судраб келтиришади. Сизиф ноҳақликдан, ўлим ва зулматдан нафратланади. У ҳаётни, гўзаллиқни қаттиқ севади. Аслида, Сизиф бемаъни ишга маҳкум қилинган шунчаки бир қаҳрамон эмас, энг олий манзилга кўз тиккан инсон рамзидир. Унинг иродаси тошдан ҳам мустаҳкам. У — энгилмас. Худди Сизиф сингари, бугунги кун ишчиси ҳам ҳар куни ва бутун ҳаёти давомида меҳнат қиляпти. Сизиф сингари у ҳам азобланишга маҳкум. Лекин у булардан воз кечиб кета олмайди. Инсон келажакка ишонч ва умид билан яшаши керак. Акс ҳолда ҳаёт бемаъни ва бемақсад бўлиб қолаверади. Ваҳоланки, “харсангтош бугун ҳам думалашда давом этмоқда”.

Камю қаҳрамони — матонат билан худоларга қарши чиққан Сизиф шахсиятпараст бўлса, “Дўзахдаги Прометей” асарида сабот-матонат улуғланади. Юнон мифологиясига кўра, Прометей худоларга қарши боради. У оловни одамларга ҳада қилади. Бундан газабланган худолар Прометейни қоятошга занжирбанд этишади. Ҳар куни темир тумшукли бургут уни азоблайди. Бу мудҳиш азоб абадий такрорланаверади. Мислсиз қийноқларга қарамасдан, Прометей Зевснинг кушандаси ким эканини айтишдан бош тортади. Прометей келажакни кўра олувчи башоратгўй эди.

Камю шундай савол қўяди: “Бугунги кун одами учун Прометей ким?” Адиб ўзи жавоб беради: “Айтиш мумкинки, худоларга қарши чиққан бу исёнкор — бугунги кун одамнинг тимсоли”. Сизиф ҳам, Прометей ҳам худоларга қарши чиқишда ўзида тенгсиз жасорат топа олган қаҳрамонлар бўлса-

да, улар бир-биридан фарқланади. Жумладан, Сизиф худоларга қарши чиққан шахсиятпараст бўлса, Прометей башарият учун азоб чекади. Камю назарида, Прометей тарих зарбалари остида ҳаракат қилаётган ақл тимсоли, инсонга бўлган ишонч унга кучкуват бахш этади. Аслида ижодкор Иккинчи жаҳон урушининг даҳшатларидан, талотўпларидан чарчаган инсониятни тасвирлайди. Прометей одамларга келтирган олов — озодлик машъали, унинг иссиқ тафти одамларнинг бир-бирига меҳру муҳаббат рамзидир. Эссенавининг нурга ташна қалби унинг она ватани — Франция сарҳадлари бўйлаб ҳорғин ва маъюс кезади. Қонхўрликлар, ноҳақликлардан беэиб қолган адиб ҳаётни дўзахга ўхшатади. “Биз бирин-кетин ичкарига кирдик. Буни қарангки, бегуноҳ ўлдирилган одамнинг биринчи чинқиригиданқоқ дарвоза ёпилди. Биз дўзахга тушиб қолдик, чиқишга эса йўл йўқ” (А.Камю. “Дўзахдаги Прометей”. “Ёшлик”, 1989, 1-сон. 58-бет). У инсоннинг тарих саҳнасида ўйинчоқ бўлиб қолаётганидан, кундан-кунга унинг итоаткор қулга айланиб бораётганидан даҳшатга тушади.

Эссе матнини кўздан кечирар эканмиз, жозибадор поэтик оҳангдорликни ҳис этамиз. Жумладан: “О, адолат, о менинг табаррук онам, — нидо қилади Прометей, — чекаётган қийноқ ва азобларимни кўряпсанми?” (Ўша журнал. 58-бет). Камю “фожиалар замонида” яшаётганини теран ҳис этади. Инсоният келажак, ҳаётнинг туб моҳияти, бахт ва бахтсизлик, қилич ва ақл-идрок сингари тушунчалар адибни изтиробга солади. Бундай инсоний хислатлар “Бодом гули” эссесининг ҳам моҳиятини ташкил қилади.

Ёзувчи деразадан рутубатли қиш оқшомини кузатар экан, гуллаган бодомга кўзи тушади. Айни қиш чилласида кўз очган бодом гулининг нозиклигига қарамасдан ёмғир, денгиз шамоллари га қандай қилиб бардош берганидан ҳайратланади. Шу ҳайрат натижаси ўлароқ “Бодом гули” эссеси яратилади. Бодом гули — букилмас ирода, унинг оқ ва ҳарирлиги — поклик рамзи. Эсседа фақат мустаҳкам ирода ҳаёт қийинчиликларини энгиб ўтишга қафолат бўла олади, деган бадий-фалсафий фикр мужассам.

Камю фалсафий эссечилигида эзгулик ва ёвузлик, муҳаббат ва нафрат, донолик ва нодонлик сингари руҳиятнинг икки хил оламида ҳаракат қилувчи инсон — бош қаҳрамон. Ижодкорнинг бадий-фалсафий мазмундаги эсселари унинг Оврупода “Ақллар ҳукмдори” деган шарафли ном олишига сабаб бўлди.

Чўлпон бадиасида реал шахслар яширин ва айни пайтда тарихий шахсга қарама-қарши тарзда тасвирланиб, ёзувчининг бадиий ниятини рўёбга чиқришга хизмат қилган бўлса, Камю эсселарида юнон мифологик қахрамонлари Сизиф, Прометей образларида бутун инсоният тимсоли бадиий мужасамлашган. Ҳар иккала ижодкорда ҳам ўзига хос поэтик оҳангдорликни, ширали бадиий тилни кўрамиз. Аммо бир-биридан фарқли равишда Чўлпон бадиасида аниқ ва реал шахслар, Камю эссесида эса умуминсоният-

нинг мужассам тимсоли акс эттирилади. Демак, эсседа мифологик ва тўқима қахрамонлар ҳам иштирок этиши мумкин экан. Аммо улар умуминсониятга тегишли муаммоларни ўзида жам этмоғи лозим. Ўзбек эссечилиги шарқона хусусиятлар билан бирга, жаҳон насрининг жанр хусусиятларини ҳам ижобий ўзлаштирмакда.

Мархабо КҮЧҚОРОВА,

Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг аспиранти

Badiiy shartlilik mevalari

Романик эпосга хос сюжет таркибидаги мотивларнинг ўзаро боғланиши бадиий шартлилик воситасида амалга ошади. Шунинг учун ҳам бадиий шартлилик романик эпос учун эпик меъёр доирасида амал қилувчи етакчи бадиий қонуниятга айланган.

Ўзбек романик дostonларига эпик тугуннинг шартлилиги ва унинг бадиий асосланиши муайян эпик аъна доирасида намоён бўлади. Ана шу эпик аънананинг беш тип мавжуд.

Биринчи тип. Эпик тугун қахрамонларнинг тасодифий учрашувларидан ташкил топади. Адабиётшунос М.М.Бахтин (*“Литературно-критические статьи”*, М., 1986) юнон саргузашт романларидаги замон-макон ҳақида гапирганда, тасодиф етакчи қонуният экани хусусида тўхталган эди. Дарҳақиқат, ўзбек романик эпосидаги тасодифлар ҳам моҳиятан қонуний, шаклан хаёлий учрашувлардан иборат.

Фольклоршунос Б.Саримсоқов “Орзигул” достони ҳақидаги мақоласида бадиий шартлиликни лозим бўлган ва лозим бўлмаган турларга ажратиб, уларнинг ҳар иккиси ҳам ягона тасодиф қонуниятига бўйсунганини кўрсатган эди.

Мифологик замон-макон билан ҳақиқий замон-маконни уйғунлаштира олган романик дostonлар ижодкорлари ҳамда тингловчилари томонидан тасодиф реал хаётий қонуният сифатида қабул қилинган. Шу нуқтаи назардан қаралса, “Малика Айёр” дostonининг сюжети ана шу типдаги эпик тугунга асосланган.

Гўрўғли Шакарқўлга овга боради. Қайтишда қўрғоннинг ичига киради. Шу пайт осмондан бир кўк каптар учиб келиб, бир думалаб, гўзал паризодга айланади. Гўрўғли ундан турар маконини сўрайди. Паризод ўзининг Туркистон мамлакатидан, исми Ма-

лика Айёр эканини айтиб, яна каптар қиёфасига кириб, учиб кетади.

Мана шу тугундан қахрамоннинг саргузаштлари бошланади. Албатта, тугуннинг бу қадар фантастик шаклда бўлиши кишини ишонтирмайди. Лекин келажакни ўз орзуистаклари, идеаллари доирасидагина тасаввур қилган узоқ аждодларимиз учун бу тасвир табиий ҳисобланган.

Романик эпосдаги тасодифий учрашувлардан бошланадиган эпик тугунларнинг айрим намуналари ижтимоий-маиший турмуш воқеаларига асосланади. Масалан, “Орзигул” достонида Хосхона мамлакатининг ҳукмдори бўйи етган Орзигулни кўриб қолиб, унга ошиқ бўлади. Орзигул Эрناзар боғбондан Қорахон ўзининг отаси эканини билиб олган эди. Шунинг учун ҳам дoston сюжети Қорахон томонидан Орзигулнинг таъқиб қилиниши, қизнинг эса бу таъқибдан қочиши воқеалари асосига қурилган.

Демак, сюжет ривожини таъминловчи бадиий шартлилик шоҳ ошиқ бўлган қиз унинг ўз фарзанди эканидан бехабарлигида. Бу шартлилик эса, ўз навбатида, бошқа жиҳатлар билан шартланган. Фарзандсиз шохнинг фарзанд қўриши, бу вақтда унинг сафарда бўлиши, ўғил кутганида қиз туғилиши, ўлим таҳлиқаси остида туғилган қиз чақалоқнинг ўғил болага алмаштирилиши халқ эпоси учун қонуний шартлиликнинг ёрқин намунаси ҳисобланади.

Иккинчи тип. Айрим дostonлар сюжетидаги эпик тугун туш кўриш мотивига асосланган. Масалан, “Кунтуғмиш”даги қахрамонлар тушларида бир-бирини кўриб, ўзаро узуқ ҳам алмаштиради, ўз мамлакатини ҳам маълум қилади.

Эпик тугунга асос бўлган бадиий шартлилик эпик маконнинг бир-биридан узоқ масофада бўлишига қарамай, киши руҳининг

замонда, яъни айна бир пайтда учраша олишида намоён бўлган. Бундай шартлилик эса ота-боболаримизнинг киши қайси маконда бўлишидан қатъи назар, ўз қисматидан қочиб кутула олмаслиги, бу руҳлар ёрдамида амалга ошири ҳақидаги тасаввурларига асосланган. Кишиларнинг эътиқодий қарашлари эса эпос сюжетида бадий шартлилик вази фасини ўтайди.

Учинчи тип. Бир қанча романик дostonлардаги эпик тугун муайян талаб ёки тақиқларнинг бузилишга асосланади. "Авазнинг арази", "Кундуз билан Юлдуз" дostonлари шулар жумласидан.

"Кундуз билан Юлдуз"да Авазхон косагуллик қилаётган пайтда қоқилиб кетиб, кўлидаги косани тушириб юбориб ва гуноҳкор бўлиб қолади. Ҳолбуки, Гўрўгли ва унинг қирқ йигити ўтирган мажлисда май косасини тушириб юбориш тақиқланган эди. Шунинг учун Авазхон ўз гуноҳини ювиш мақсадида Ҳовдак кўлига овга боради. Овдан қайтишда у Аҳмад Сардорнинг қизи Бўтакўздан, Жортибой оқсоқолдан таъна эшитади. Бу таъналарга чидай олмай, Хунхорга қараб қолади. Оқработда Юлдуз парини учратиб, унинг маконидан хабардор бўлади. Юзаки қаралса, бу учрашув дoston сюжетидаги асосий эпик тугунга ўхшаб кўринади. Чунки Авазхоннинг эпик саргузаштлари бевосита ана шу мотивдан кейин бошланади.

Тўртинчи тип. Романик дostonлар сюжетидаги барча эпик тугунлар ҳам тасодиф юз бериши, айрим тақиқларнинг бузилиши ёки туш кўриш каби қадимий эътиқодий қараш-

ларга асосланавермайди. Романик эпос бевосита ижтимоий ҳаётда кўп учрайдиган, айнақса, романик дostonлар шаклланган феодализм жамияти учун хос бўлган воқе-ҳодисаларга ҳам суянади.

"Ширин билан Шакар", "Рустамхон" каби дostonлар сюжетидаги эпик тугун ҳам сарой муҳитига хос тухматларга қурилган. Тугуннинг бундай ҳаётийлиги ҳеч кимни шубҳага солмайди. Масалан, "Рустамхон" дostonида Хуройим фарзандсиз кундошлар тухматига учрайди ва асар сўнгида ўгли Рустам ёрдамида барча мушкуллардан халос бўлади. Дoston сўнгида тухмат ашонган Султонхон ўз қилмишларига пушаймон бўлиб, тухматчиларни жазоблайди.

Демак, бу тип бевосита реал ҳаётдаги воқеаларга асосланган.

Бешинчи тип. Айрим романик дostonлар сюжетидаги эпик тугунлар халқнинг миллий, маҳаллий урф-одатларидаги маиший чизгилар (деталлар) билан боғлиқ ҳолда вужудга келган. Эл орасидан етишиб чиққан бахшилар халқнинг ажвол-руҳияти, унинг турмуш тарзи, орзу-умидларини тўлиқ ифодалашга интилган.

Хуллас, романик дostonларимиздаги бадий шартлилик ранг-баранг бўлиб, уларнинг ҳаётий воқеалар ёки халқнинг қадимий ишонч-эътиқодлар билан алоқадорлиги дostonчилик қонуниятларининг ўзбек халқи қадимий тушунчалари, юксак бадий тафаккурига далил бўлади.

Сайёра ХОЛМИРЗАЕВА,

Тошкент давлат Аграр университетининг доценти

G'orog'li qachon o'ladi?

Халқона романик дostonларда образ яратишнинг умумий қонуниятларини, жумладан, типиклаштириш ва индивидуаллаштириш масаласини фольклоршунослар деярли ўрганмаган. Сирасини айтганда, кизил инқилобдан кейин шаклланган фольклоршунослик фанининг асосларига кўра, типиклаштириш ва индивидуаллаштириш ҳодисаси фақат ижоднинг реалистик жанрларига хос хусусият бўлиб, қахрамонлик руҳида яратилган романик дostonлар бундай қонуният талабларига жавоб бермайди. Сиртдан қаралса, шундай туюлиши мумкин. Чунки ижоднинг ҳар қандай тури каби фольклор намуналари ҳам ҳукмрон мафкура нуқтаи назаридан ўрганиларди; агар йўқсиллар тоифасига мансуб йўлчи учраб қолса, дарҳол ундан типиклашган ва индивидуаллашган "қурашчан қахрамон" хусусиятлари қидириб топиларди, мазлум халқимизнинг асрий орзу-умидларини ифода-лайдиган Гўрўгли эса "феодаллар табақаси"га

мансуб бўлгани учун четга суриб қўйиларди — Гўрўглининг типик ва индивидуал хусусиятлари илм ахлини қизиқтирмасди. Аслида эса халқ дostonларида ҳам типиклаштириш ва индивидуаллаштириш ҳодисаси кўзга яққол ташланиб туради. Тўғри, халқ дostonларининг сюжети соф бадий тўқимадан иборат бўлади, лекин ўша тўқима воқеалар олижаноб гоёларни камраб олади. Бунда гоёлар типиклаштирилади, образлар идеаллаштирилади. Кўп ҳолларда халқ дostonларининг қахрамонлари жамиятнинг юқори табақасига мансуб бўлади. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас, чунки ижтимоий муаммолар муайян ижтимоий ҳаётнинг фаол аъзолари томонидан ҳал этилади, қизгин ижтимоий ҳаётдан четда турган ёки тақдир тақозоси билан қайноқ ҳаётдан четга суриб чиқарилган қатлам "оммавий сахналар"да иштирок этади, холос. Демак, романик дostonларнинг қахрамонлари халқ тушунчасида идеал доирасида типиклаштирилади. Халқ

эса қудратли шахсларни яхши кўради, уларнинг орқасидан эргашади.

Адолат юзасидан эътироф этмоқ лозимки, халқимизнинг фидокор фарзанди Ҳоди Зариф халқ дostonларида типиклаштириш ҳодисасининг ўзига хос хусусиятлари борасида қисман бўлса-да, тўхталиб ўтган эди (Х.Т. Зарифов, "К изучению узбекского народного эпоса. Вопросы изучения эпоса народов СССР", М., Наука, 1958, 101-125-бетлар). Бироқ бу масала махсус ўрганилмаган, моҳият очиб берилмаган, ижтимоий кўлами четлаб ўтилган. Ваҳоланки, халқ дostonлари яратилган ва уларга бахшилар томонидан сайқал берилган замонларда ижтимоий шахс шаклланмаган эди, у омманнинг битта вакили эди, холос. Шахс раҳнамо (лидер) даражасига кўтарилмаган эди. Шу боис омма билан шахс идеали муштарак ҳисобланарди: шахс учун омма жасорати намуна бўлса, омма учун шахс жасорати намуна бўлади. Ўзбек романик дostonларидоги Гўрўғли, Кунтуғмиш, Муроджон, Рустамхон, Орзуғул каби образлар фикримизнинг далили бўлиши мумкин.

Типиклаштириш халқ оғзаки ижодининг қанчалик муҳим мезони бўлса, индивидуаллаштириш ҳам муҳим шартлар сирасига кирди. Индивидуаллаштириш — образнинг ўзига хос хусусиятлари демакдир. Халқ дostonлари синчиклаб кўздан кечирилса, типик ҳодисага дуч келамиз. Яъни, уларда бош қаҳрамон билан иккинчи даражали қаҳрамонларга муносабат — ёндашув мезони ҳар хил эканини кузатиш мумкин. Одатда, бош қаҳрамонлар нуқсонсиз, ҳар томонлама баркамол шахс сифатида талқин этилса, иккинчи даражали қаҳрамонлар жисмоний (кал, кўса каби) камчиликларга эга бўлади, аммо ахлоқий жиҳатдан нуқсон бўлмайдди, лафзаига вафо қилади, хиёнат кўчасига кирмайди ва ҳоказо.

Халқ дostonлари аниқ тарихий хроникага асосланмайди, лекин қаҳрамонлар ўзининг эпик биографиясига эга бўлади. Буни қайсидир бир тарихий шахснинг таржимаи холи дейиш мумкин эмас. Қаҳрамон ва эпик муҳит иштирокчилари ижрочи

билан тингловчи тасавурида қачонлардир яшаб ўтган тарихий шахслар каби ёрқин таассурот қолдирса-да, уларнинг фаолияти қачонлардир содир бўлган тарихий воқеалар ўраимида кечаётгандек туюлса-да, бироқ қаҳрамонлар ҳам, воқеалар ҳам реал макон ва замон кўламида яратилган соф бадий тўқимадан иборат бўлиб қолаверади. Бу жиҳатдан халқ дostonлари реалистик жанрда яратилган (роман, қисса, ҳикоя) бошқа асарлардан фарқ қилмайди. Фарқ шундаки, романик дostonлар қадимий аънаналар асосида яратилади, холос. Маълумки, қадимий аънаналар афсона, ривоят, эртақ жанрларида маромига етказиб тасвирланади. Демак, мифология билан романик дostonлар ўртасида бевосита бўлмаса ҳам, аммо билвосита алоқадорлик бор дейиш мумкин.

Хўш, қадимий аънаналар деганда нималарни тушуниш мумкин? Албатта, биринчи навбатда ахлоқий нормалар назарда тутилади. Масалан, отаналар билан фарзандлар ўртасидаги муносабатларни олиб кўрайлик. Халқ дostonларида отананинг хоҳиш-истаги, панд-насихати, васияти ҳар қандай фарзанд учун қатъий қонун ҳисобланади. Гўрўғли билан унинг асранди фарзанди ўртасидаги, Рустам билан унинг онаси Хуройим ("Рустамхон" дostonида) ўртасидаги муносабатларга ҳавас қилса арзийди.

Хуллас, романик дostonларнинг қаҳрамонлари кенг кўламда типиклаштирилади, айна чоқда бетакор индивидуал хусусиятларга эга бўлади. Улар матонат, садоқат, фидокорлик, мазлумпарварлик фазилатларига эга бўлган баркамол инсон намунаси бўлгани учун ҳам шикаста қалбларни ром этаверади, чаман ичидаги муаттар гул каби димоғимизни чоғ қилаверади.

Демак, Гўрўғли ҳеч қачон ўлмайди. У олимларни янги ва янги тадқиқотларга, шоирларни эса нафис газаллар яратишга илҳомлантираверади.

Салимахон МИРЗАЕВА,
филология фанлари номзоди

Boburning filboni bo'lganmi?

Бebaҳо маънавий меросимизни ҳар томонлама тадқиқ этиш, оммалаштириш, уни халқимизга, аввало, ёшларга етказиш бўйича юртимизда талай ишлар амалга оширилмоқда. "Бобурнома" ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин. Мазкур "воқеий-илмий саргузашт" асарда (Х. Қудратуллаев ибораси) шундай маълумотлар баён қилинганки, уларни ўша даврдаги бошқа биронта асардан топиб бўлмайди.

"Бобурнома" йирик мутахассисларнинг диққатини тортаётганига қарамасдан ушбу асарни ўрганишда шу кунгача бир кемтиклик бор эди: "Бобурнома"нинг учдан бир қисми Ҳиндистонга бағишланган бўлса-да, у ҳанузгача ҳинд филологияси нуқтаи назаридан ўрганилмаган.

Ҳиндистон ярим оролидаги икки йирик тил — ҳиндий ва урду — келиб чиқишига кўра ҳиндустонийга (қхарий бўли) бориб тақалади. Мазкур тил Заҳириддин Бобур даврида Шимолий Ҳиндистондаги энг кенг тарқалган тил ҳисобланарди. Бироқ XIV-XVII асрларда маълум тарихий шарт-шароитлар тақозоси билан ё форс тилининг ҳукмронлиги туфайли ҳиндустоний тилида ёзма адабиёт мавжуд бўлмаган ёки бирон бошқа сабабга кўра бизгача етиб келмаган. Шунинг учун ҳиндустоний тили ўша даврда асосан оғзаки-сўзлашув шаклида бўлган деб тахмин қилиш мумкин.

"Бобурнома"нинг 1960 йилги нашрини тайёрловчиларнинг эътироф этишича, Афғонистон

ва Ҳиндистонга тааллуқли сўзларнинг транслитерацияси иш жараёнида масаланинг энг қийин томони бўлган.

Бизнинг аниқлашимизча, “Бобурнома”да 450 га яқин ҳиндча сўз бор. Шу боис, ҳиндча сўзларнинг аниқ транслитерацияси ишланмагунча “Бобурнома”нинг ҳар қандай нашрини муқаммал деб бўлмайди. Асарнинг 2002 йилда чоп этилган янги илмий нашрида мазкур масала асосан ҳал этилганини мамнуният билан қайд этиш лозим.

Қуйида “Бобурнома”даги ҳиндча сўзларни аниқлаш жараёнидаги баъзи фикр-мулоҳазалар билан ўртоқлашмоқчимиз.

“Бобурнома”да кўпгина ҳиндча атамалар ҳам қўлланган. Улардан бири масофани билдирувчи “курух” сўзи. У асарда 115 марта қўлланган.

Манбалар бу сўзни форсча деб, лекин аслида қадимги ҳинд тили — санскритдаги KROS сўзидан келиб чиққанини қайд этади. Яъни, асли санскритча бўлган ушбу сўз форсий орқали ҳиндустоний тилига кириб ўзлашган. Заҳириддин Бобур уни форсча демайди, балки тўғридан-тўғри ҳиндча деб атайди ва ўзининг “Мубайин” асарида бундай деб ёзди: “Тўрт мингдур қадам била бир мил, Бир курух они Ҳинд эли дер бил” (“Бобурнома”, 1960, 423 б.).

Курух сўзи хижрий 902 йил, яъни Ҳиндистон фатҳ этилишидан салкам чорак аср бурунги воқеалар баёнида (“Самарқанддин уч курух бўлғай”) қўлланган. Бу нарса “Бобурнома”нинг сўнги тахририни Заҳириддин Бобур Ҳиндистонда амалга оширган деган фикрни тасдиқлайди.

Мазкур сўз “Хумоюннома”да “курва” шаклида қўлланган. Араб алифбосидаги “вов” ва “ҳойи хавваз” ҳарфларининг бир неча хил ўқилиши мумкинлигининг сўзнинг 2 хил варианты юзага келган, лекин курва ёзилиши хатодир.

Шуниси диққатга сазоворки, курух Навоий ҳазратлари асарларида ҳам ишлатилган.

“Бобурнома”да “пашкол” деган сўз 17 марта ишлатилган. Асарнинг инглизча, урдуца, русча, ҳиндийча таржималарида атаманинг ўзини бермасдан, у “ёмғир, ёмғир мавсуми” деб таржима қилиб берилган.

Ҳиндустоний тилида “ёмғир мавсуми” маъносини билдирадиган бир нечта сўз мавжуд: VARSAKAL, VRISTIKAL, BARISKAL, BARSAT. Абу Райҳон Берунийнинг “Ҳиндистон” асарида шу маънода “Варшакол” ишлатилган.

“Бобурнома”нинг япон олими Э.Мано тайёрлаган танқидий матида мазкур сўзнинг 2 та варианты берилган: PASKAL ва PASAKAL. Араб ёзувининг қоидасига кўра, биринчи сўзни ҳам иккинчи сўз каби ўқиш мумкин. Юқорида келтирилган тўртта атамдан BARISKAL варианты мана шу PASAKALга энг яқин туради. Сўзнинг иккинчи қисми (KAL) ҳиндустоний тилида “мавсум”, “давр”ни англатади, яъни атама тўлиқ ҳолда “ёмғир мавсуми даври” демақдир. Араб ёзувида “б” билан “п”нинг график жиҳатдан яқинлиги, эски ўзбек тилида уларнинг алмашиб келиши ёки алмашиб кетиши мумкинлиги назарда тутилса, BARISNING PASAга айланган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Луғатларнинг қайд этишича, пуштун тилининг шарқий шеvasида “ёмғир мавсуми” PASAKAL деб аталади. Сўзнинг келиб чиқишини аниқлашда баъзан тилга бевосита алоқадор бўлмаган омиллари ҳам ҳисобга олишга тўғри келади. Ушбу ўринда Бобурнинг пуштун қабиласига жуда яқин, яъни ул зотнинг хотинларидан бири Биби Муборика шу қабиладан бўлгани назарда тутилса, “Бобурнома”да ишлатилган атама айнан ўша сўз бўлиши ҳақиқатга жуда яқиндир. Шу тахмин асосида сўздаги чўзиқ “а”ни кўш “а” тарзида ёзилса, пашакаал шакли ҳосил бўлади.

Асарда хижрий 932 (мелодий 1525-26) йил воқеалари баён қилинаётганда “Султон Гиёсиддин филбон” деган исм учрайди. Бу исм “Бобурнома”да бор-йўғи бир марта ишлатилган. Сал юзакироқ қараганда, Бобур подшоҳнинг шу исми филбони бўлган бўлса керак, деган ҳаёлга бориш мумкин. Аслида, мутлақо бундай эмас. Асарни араб ёзувидан тадбил қилишда кўпол хатога йўл қўйилган: гап бу ерда 1266-1287 йиллардаги Дехли салтанатининг ҳукмдори Султон Гиёсиддин Балбан тўғрисида кетяпти.

“Бобурнома” Ҳиндистондаги ҳайвонот олами ҳақида ҳам батафсил маълумот беради. Шулардан бири “нул” дир. Бу жониворни тушунтиришда “Бобурнома” муаллифи: “Яна нулдур, кишидин жузвий кичикрак бўлғай”, деб ёзди.

Араб ёзувида учта ҳарфдан иборат мазкур сўз А.Беверижнинг инглизча таржимасида навал, нул шаклларида келтирилади. Бошқа нашр ва таржималарда ҳам нул, ниюл, невла вариантлари кўрсатилади. Машхур Платс луғати мазкур сўзнинг 10 дан ортиқ шаклини қайд этади. Ҳиндий тилининг 5 жилдлик изоҳли луғатида эса бу сўзнинг 4 шакли келтирилади. “Бобурнома”нинг ҳиндийча таржимадаги изоҳида эса нул ёки навал невла номи жониворнинг бир тури дейилади.

Мазкур ҳиндча сўз “Бобурнома”даги энг кўп вариантли сўзлардан биридир. Бу сўзнинг имло-сидаги чўзиқ “у”ни “ув” тарзида ёзиб, нувл шаклини тўғри деса бўлади.

Энди бу сўзни тушунтиришда ишлатилган “киши” сўзи хусусида. “Мангуста” деб аталадиган кичик бир жониворни “киши”, яъни одам билан қиёсланишидан гап мантиқсиз, мавҳум бўлиб қолган. Бироқ бу ерда ҳам араб ёзувидан тадбил қилишда хатога йўл қўйилган ва “қундуз”нинг бир турини билдирадиган “киш” сўзи “киши”га айланиб қолган. “Киш” сўзи Маҳмуд Кошғарийнинг машхур луғатида ҳам қайд этилган, Алишер Навоий асарларида ҳам “киш”, “кеш” шаклларида қўлланган.

“Бобурнома”даги ҳиндча сўзларни тадқиқ этиш асарнинг академик нашрини тайёрлашда, бошқа машхур адабий ёдномалардаги ҳиндча сўзларнинг аниқ транслитерациясини ишлаб чиқишда, ҳиндий ва урду тилларининг тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Ансориiddин ИБРОҲИМОВ,
филология фанлари номзоди

SUMMARY

In August 31, 1991, President Islom Karimov declared the independence of Uzbekistan at the session of the Supreme Council. Our people name the President as the main constructor of our independence. The history shows that achieving independence is a very difficult process. However, conserving it, releasing the country out of the morass of depression, protecting it from the influence of various wicked forces appears to be more difficult. All these activities require not merely willingness but also devotion, real heroism, courage, clear mind, great physical and spiritual level.

In his article of «Constructor of Independence», Hero of Uzbekistan Ozod Sharafiddinov, literary critic, describes the image of President Islom Karimov and urges the reader to ponder over this topic.

Professor Quchqor Khonazarov in his article entitled «New Development Stage» discusses the issue regarding current radical changes in the mankind's history. He narrates about the world ridding itself of such ble mishes as ignorance, clumsiness, irresponsibility and heading for the new development, and also about our independent country taking appropriate place in the world community.

The value of a human being can prima facie be perceived as a simple thing. However, it is a major problem in all respects. The humanity's long history makes it obvious that no teachings can entirely reveal the essence of individual's value and this issue has been of different significance for people lived in different times. Considerations about people's merit are made in the article of «Man's Existence and Value» by Utkir Safoev.

People have always had willingness to be aware of many things as all forms of knowledge are directly or indirectly connected with the mankind's life. Besides, there are also knowledge and teachings that enlighten about the essence of the human being and certainly arouse great interest of every person.

One of these teaching about the human being is existentialism. Ideas advanced by this philosophy are now of importance in

development of social opinion in the world. Based on these ideas, prior significance has been given to such vital matters as protection of human rights, restriction on arms race, defense of the humanity from disasters like thermonuclear war, terrorism, and religious extremism as well as prevention of misfortunes related to the environment, energy and demography. The article of «Foundation for Awareness» by Anvar Choriev contains considerations on establishment and essence of existentialism as well as viewpoints of the philosophy founders.

The article of «Tretyakov of Central Asia» by Darmonjon Quryozova is dedicated to Igor Savitski, artist and ethnographer who lived and worked in Karakalpakistan. His efforts resulted in preservation of many artworks by artists who were repressed in 1937. The reader can closely become acquainted with tedious work of Savitski as an ethnographer contributed to the development of fine arts in Uzbekistan.

This year is 100th anniversary of the Gafur Gulom's birth. His prosaic works full of humor and specific poetry can be found in every Uzbek family. In his memoir essay entitled «Nasriddin of Twentieth Century», Omon Mukhtor describes interesting moments that he spent with the writer. In addition, the magazine contains a story of «Hasan Kaifiy» by Gafur Gulom that he wrote as a humorous fairytale.

The fate's arrow does not groundlessly pierce the chest to tear up the heart. It awaits a chance. It is an expert in this. We simply call the fate «a cause» but then... begin to surprisingly compare this indefinite expression of ours with the ruthless verdict. However, the pain starts long before it becomes obvious. The man's fate is alike. It hides inside us in arteries but when coming out makes us storm but in vain.

«The Story of One Life» by great writer Stefan Tsweig well narrates about Solomon being killed with the fate's arrow — his wife's and daughter's frivolous life, impudence, treason and search for mammon. Spiritual sufferings and hardships of the old man unlikely to remain the reader indifferent.

Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг 1630 йилда чизилган сурати.

Сурат нусхаси Ўзбекистон Олий Мажлиси ҳузуридаги махсус комиссия томонидан Буюк Британия «Виктория ва Альберт» музейидан олиб келинган.

۱۳۸۰

Нашр кўрсаткичи: 869/871
Баҳоси келишилган нархда

ТАФАККУР

ТАФАККУР 1/2003

